Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

काटेरी पायवाट आकलन आणि आस्वाद
Kateri Paywat : Akalan ani Aswad

© सुरक्षित संपादक : अनिलकुमार दडमल
अकोला, भ्रमणध्वनी-९४२२५४६२७५

प्रकाशक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ, जळगाव ४२५००१.
दूरध्वनी : ०२५७-२२३५५२०,२२३२८००
Email : prashantpublication.jal@gmail.com
Website : www.prashantpublications.com

पहिली आवृत्ती : १ जुलै २०२३

ISBN 978-81-19120-20-8

मुद्रण : अविष्कार ग्राफिक्स

अक्षरजुळवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ 395/-

या पुस्तकाचे सर्व अधिकार लेखकाधिन असून या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, तक्ता किंवा तत्सम संकल्पना यांची कोणत्याही प्रकारे नक्कल करणे किंवा यांत्रिकी साधनांचा फोटो, रेकॉर्डींग करणे कायद्याने गुन्हा आहे. असे आढळल्यास तात्काळ कारवाई करण्यात येईल. या पुस्तकात मांडण्यात आलेली मते आणि दृष्टिकोन लेखकांचे स्वतःचे आहेत. लेखकांच्या मतांशी प्रकाशक, संपादक हे सहमत असतीलच असे नाही.

३

'काटेरी पायवाट'मधील संघर्ष

डॉ. गिरीश मोरे
रुकडी (भ्र.९८२२४९३१७१)

'काटेरी पायवाट' हे अनंता सूर यांचे आत्मकथन २०२० मध्ये प्रकाशित झाले आहे. मराठी साहित्यात आत्मकथनांची कमी नाही. समाजातील विविध घटकांमधील तरुण लिहीत आहेत. प्रत्येकाला वाटते आपले आयुष्य हे संघर्षमय आहे; ते इतरांना सांगितले पाहिजे. इतरांसाठी ते उपयोगाचे असो वा नसो; निदान आपली अनुभूती, विचार, आणि मनातील कोलाहल तरी व्यक्त करून कमी केला पाहिजे, ही त्यामागची भावना असते. अनंता सूर अशा अनेकांपैकी एक आहेत.

शेती, शेतकरी आणि गाव याची पार्श्वभूमी असलेला एक मुलगा शिक्षण घेऊन प्राध्यापक होतो, एका वेगळ्या आत्मविश्वासाने मराठी साहित्यात हातपाय हालवतो. विविध लेखक, कवी आणि विचारवंतांना जवळून अनुभवतो. आपली भूमिका पक्की करण्याचा प्रयत्न करतो. या वाटचालीत पायाखालची वाट कशी खडतर असते, ती आपण कशी पार केली, त्यातून काय शिकता आले? याची थेट अभिव्यक्ती म्हणजे 'काटेरी पायवाट' हे आत्मकथन आहे.

'काटेरी पायवाट'मध्ये आलेला भौगोलिक प्रदेश हा विदर्भातील आहे. त्यामुळे वऱ्हाडी बोलीतील कित्येक शब्द या आत्मकथनात येतात. समाजजीवनातील अनेक प्रथा येतात. खेड्यातील माणसांच्या धारणा येतात. दु:ख आणि संकटांवर मात करीत जगले पाहिजे, ही तग धरून राहण्याची सनातन वृत्ती या आत्मकथनात कुठलाही आडपडदा न ठेवता अनंता सूर यांनी सांगितली आहे. हे सांगताना कुठेही अभिनिवेश येत नाही. वेगळेपणाचा दावाही हे आत्मकथन करीत नाही.

आत्मकथने ही त्या त्या समाजाचे प्रतिनिधित्व करीत असतात. समूहजीवन, समूहमन आणि सामूहिक समस्या त्यात प्रतिबिंबित होत असतात. 'काटेरी पायवाट' या आत्मकथनामध्ये शेतीत कष्ट करणारा कुणबी समूह येतो. समूहजीवनाच्या आखीव वाटेने जाणारे स्त्रीजीवन येते. शिक्षणव्यवस्थेतील विद्यार्थी जीवन आणि

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

सांगतात. त्यामुळे चौथीची स्कॉलरशिपची परीक्षा तरी उत्तीर्ण व्हावे यासाठी प्रयत्न सुरू होतात. त्यासाठी ते मुलांची तयारी करुन घेतात.

चौथीची स्कॉलरशिपची परीक्षा वणीला असते. शाळेची चौथीची वार्षिक परीक्षाही होते. लेखकासह सगळे विद्यार्थी स्कॉलरशिप परीक्षेत नापास होतात. या काळात लेखक गावात काही कष्टाची कामेही करतो. चौथीची परीक्षा मात्र तो दुसऱ्या क्रमांकाने उत्तीर्ण होतो. पाचवीला मोठ्या भावाकडे राजूरा येथे शाळेत घातले जाते. कोणतेही काम न करता लेखक अभ्यास करतो. इयत्ता पास होत जातो. नववीच्या वर्गात असताना चित्रपट पाहण्याचा छंद जडतो. परीक्षा संपून सुट्टी ही लागली की लेखक गावी जात असे. शेतातील कामात मदत करीत असे. नववी पास होऊन तो दहावीला जातो आणि नव्या अनुभवाला सामोरा जातो.

'सोळावं वरीस धोक्याचं' हा अनुभव लेखकाला दहावीत असताना येतो. मागच्या वर्गात शिकणाऱ्या सीमाच्या प्रेमात तो पडतो. शाळा सुटली की तिला पाहण्यासाठी सायकलने मित्र अनिलसह घरी चकरा मारतो. याचा परिणाम डोक्यात गणित घुसत नाही. ती शाळेतल्या स्नेहसंमेलनात नृत्य करते. लेखक दुरूनच पाहतो. दसऱ्याला सोने देण्याच्या बहाण्याने तिला पाहण्यासाठी जातो. तो दहावीची परीक्षा देतो आणि नापास होतो. घरात कुणीही नापास झालेले नसते. पुन्हा हिवाळी परीक्षा देतो. गावी येताच बाप शेतात पराटी उपटण्याचे काम लावतो. काही दिवसांनी दहावीचा निकाल लागतो. तिसऱ्या प्रयत्नात लेखक पास होतो. अशाप्रकारे प्रेमात आंधळा झालेला लेखक स्वतःची अवस्था कथन करतो.

लेखक राजुऱ्याला मोठ्या भावाकडे शिकण्यासाठी थांबतो. अकरावी कला या वर्गात प्रवेश घेतो. इंग्रजीच्या पेपरला कॉपी घेऊन जातो. कॉपी पकडली जाते. लेखक म्हणतो, "आयुष्यात पहिल्यांदाच केलेली चोरी लगेच सापडली."(पृ.७७) लेखक अकरावी पास होऊन बारावीला जातो. दहावीसारखे अपयश येऊ नये याची तो काळजी घेतो. या काळात आईचे कॅन्सरने आजारी पडून निधन होते. बारावीची परीक्षा देऊन तो गावी येतो. गावी आई नसल्यामुळे निराश होतो. बहीण सुरेखाताईच्या लग्नासाठी बाप शेत विकतो आणि एका नव्या संघर्षाला आरंभ होतो.

लेखक बारावीनंतर डी.एड.साठी प्रयत्न करतो. परंतु नंबर न लागल्यामुळे बी.ए.साठी प्रवेश घेतो. मराठी साहित्य, इतिहास आणि समाजशास्त्र हे ऐच्छिक विषय निवडतो. निबंध स्पर्धेत भाग घेऊन क्रमांक मिळवतो. बी.ए.च्या अंतिम वर्षात असताना शंभर-सव्वाशे कविता लिहून झालेल्या असतात. बी.ए.चे शिक्षण पूर्ण होते. पुढे मराठी या विषयामध्ये एम.ए. करण्यासाठी नागपूरला जातो. वसतिगृहात प्रवेश घेतो. नव्या अनुभवाला लेखक सामोरा जातो.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi
I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

डॉ. सुनीलकुमार लवटे : साहित्य समीक्षा
संपादक
प्राचार्य डॉ. जी. पी. माळी

- प्रकल्प संपादक मंडळ :
  डॉ. जी. पी. माळी, प्रा. डॉ. अर्जुन चव्हाण, श्री. विश्वास सुतार
- प्रकल्प समन्वयक :
  सौ. भाग्यश्री इंद्रजित पाटील-कासोटे

© प्रकाशकाधीन

- प्रकाशन : ९ ऑक्टोबर, २०२२
- प्रकाशक
  भाग्यश्री प्रकाशन
  ८४४/४५, सी वॉर्ड, पार्वती चेंबर्स
  रविवार पेठ, कोल्हापूर. पिन ४१६ ००२.
  मो. : ७३८७७३६१६८
  E-mail : bhagyashreeprakashan@gmail.com
- मुद्रक
  भारती मुद्रणालय,
  ८३२ ई, शाहुपुरी, ४थी गल्ली,
  कोल्हापूर – ४१६००१
  फोन : (०२३१) २६५४३२९
- मुद्रितशोधन : यशवंती शिंदे
- मुखपृष्ठ छायाचित्र : संदेश भंडारे
- मुखपृष्ठ व मांडणी : गौरीश सोनार
- मूल्य : रु.४००/-
- ISBN : 978-81-955262-5-3

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

डॉ. सुनीलकुमार लवटे यांच्या जीवनप्रवासात
मोलाचं योगदान देणाऱ्या त्यांच्या अर्धांगिनी
सौ. रेखा सुनीलकुमार लवटे
यांना कृतज्ञतापूर्वक...

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUKADI

LPM-2022-2

४१.

'वाचन' : वाचन प्रक्रियेवरील सर्वंकष ग्रंथ

– प्रा. डॉ. लता मोरे

हिंदी आणि मराठीचे ज्येष्ठ लेखक, समीक्षक, संशोधक, संपादक, अनुवादक, प्रशासक, मार्गदर्शक म्हणून साहित्य आणि सामाजिक क्षेत्रात डॉ. सुनीलकुमार लवटे सुपरिचित आहेत. त्यांचा 'वाचन' हा वाचनाविषयी सैद्धांतिक मांडणी करणारा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे. वाचनाची उत्पत्ती आणि प्रक्रियेचा पट उलगडणारा तसेच वाचनाची सैद्धांतिक मांडणी करणारा, मानवी जीवनातील 'वाचन' या क्रियेचे महत्त्व विशद करणारा तसेच वाचनाशी निगडित सैद्धांतिक मांडणी करणारा हा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे. पाच प्रकरणे आणि परिशिष्टे असणाऱ्या या ग्रंथात केवळ वाचनाविषयीची माहिती नसून, माणसाच्या व्यक्त होण्याच्या इतिहासापासून ते ग्रंथनिर्मिती आणि ग्रंथालयापर्यंतची सर्वंकष माहिती समाविष्ट आहे. माणूस भाषेमुळे प्राण्यांपेक्षा अधिक प्रगतशील बनला आहे. ही भाषा विकसित करण्यासाठी त्याला प्रचंड मोठा कालावधी लागला. मनातलं व्यक्त करण्याच्या भावनेतून आदिमानवापासून आजपर्यंत मारलेली मजल या ग्रंथात आली आहे.

'माणसाचं व्यक्त होणं' या पहिल्या प्रकरणामध्ये माणूस आणि प्राणी यांच्यामध्ये अंतर निर्माण करणारे भाषा, विचार, बुद्धी, अभिव्यक्ती आणि आविष्कार या घटकांच्या अनुषंगाने मांडणी करत माणसाचे बोलणे, माणसाचे बहुभाषिकत्व, भाषा विकासाच्या संदर्भातील मूलभूत प्रश्न, माणसाचा भाषिक विकास यांविषयी आढावा घेतला आहे.

'लोकसाहित्य : उगम आणि विकास' या प्रकरणात लोकवाङ्मय या प्राचीन साहित्याचे महत्त्व, इतर शास्त्रांच्या अभ्यासासाठीचे उपयुक्त साधन, लोकसाहित्य . प्रकार आणि त्यामध्ये समाविष्ट होणाऱ्या घटकांची सखोल चर्चा केली आहे. अल्पाक्षरी जीवन, वास्तव आणि भेद स्पष्ट करण्याच्या स्वयंप्रेरणेतून निर्माण होणाऱ्या या साहित्याचे उद्दिष्ट समाजशिक्षण आहे हे या प्रकरणात स्पष्ट केले आहे.

'लेखन विकास' हे या पुस्तकातील तिसरे प्रकरण उत्कंठा वाढविणारे आहे. माणसाला प्राचीन काळी अभिव्यक्त होण्याचा छंद कसा जडला, याचा शोध या प्रकरणात घेतला आहे. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. प्राचीन काळापासून त्याने विविध मार्गांनी समाजाशी संबंध विकसित केले. आपल्या स्मृती, घटना, प्रसंगांचे चित्रण चिन्ह, चित्र, संकेत इत्यादींद्वारे कोरून ठेवले. चित्रातून आपल्याला अभिव्यक्त होता येते आणि ते दुसऱ्याला कळते याची प्रचिती आल्यानंतर अभिव्यक्त होण्याचा त्याला छंद जडला. जगातील सर्वाधिक प्राचीन लेखनकला मेसोपोटेमियामध्ये क्युनिफॉर्म लिपीच्या माध्यमातून झाली. या वेळी आर्थिक नोंदीसाठी चिखलाचे ठोकळे वापरले गेले. याशिवाय पपायरस, भूर्जपत्रे, चामडे, शाई, रंग, कागद इत्यादींचा वापर होत असे. या प्रकरणात लेखनाच्या उगमापासून विविध लिप्यांचा विकास सांगत लेखक वाचकाला अचंबित करत लिप्यांच्या विश्वाचा प्रवास घडवून आणतो.

लिपी हे काळाचे प्रतिरूप असते. गतकाल जिवंत करण्याची क्षमता तिच्यात असते. माणसाच्या व्यक्त होण्याच्या बेचैनीमधून लिपीची निर्मिती झाली. जंगलात राहणारा आदिमानव गुहेमध्ये राहायला लागल्यानंतर फुरसतीच्या काळात गुहांमध्ये चित्रे काढू लागला. ही चित्रे म्हणजे त्याच्या मनातील भाव आणि विचारांची अभिव्यक्ती होती. ही चित्रे म्हणजे त्याची एका अर्थाने चित्रलिपी होती. आदिमानवाने केलेले हे चित्रांकन म्हणजे आदिमानवाची लिपी होती. या प्रकरणामध्ये लेखकाने भारतीय भाषा आणि तिच्या लिप्या याविषयी सविस्तर मांडणी केली आहे. भारतातील तीस संघराज्ये आणि सहा केंद्रशासित प्रदेशांच्या राज्यकारभारासाठी वापरण्यात येणाऱ्या बावीस भाषा आणि त्यांच्या तेरा लिप्यांची माहिती दिली आहे. ही सर्व माहिती भाषेच्या लिप्यांचा अभ्यास करणाऱ्यांसाठी मेजवानी ठरते.

भारतीय भाषा आणि लिपी याविषयी माहिती देताना लेखकाने भारतीय लिपीचा उगम आणि विकास याचा आढावा घेऊन लिपी अभ्यासाच्या उद्देशाची सविस्तर माहिती सांगितली आहे. या ग्रंथामधील प्राचीन लिप्यांचा लेखकाचा अभ्यास थक्क करणारा आहे. अत्यंत सोप्या भाषेत व सविस्तर पद्धतीने भारतीय लिप्यांची माहिती दिली आहे. त्यामुळे भारतीय लिप्यांचे खूप मोठे स्वरूप नजरेसमोर उभे राहते.

Shri Shahu ... Arts & Comm. College Rukadi

आपण जे वाचतो त्याच्यातील नव्या आशयाचा शोध घेण्याची वृत्ती होय. सृजनात्मक वाचनाचा जन्म नव्या आशयाच्या मांडणीच्या ध्यासातून होतो. सृजनात्मक लेखन हे सृजनात्मक वाचनावर अवलंबून असते. थोडक्यात, सृजनात्मक वाचनाची सुरुवात जिज्ञासेने होते तर त्याची फलश्रुती निर्मितीने होते.

या प्रकरणात वाचन अध्यापन प्रक्रिया कशी असते, याची सविस्तर चर्चा केली आहे. यामध्ये वाचनाच्या प्राथमिक घटकांबरोबरच वाचन अध्यापन पद्धतींचा ऊहापोह केला आहे. वाचन वैविध्यामध्ये पुस्तक वाचन एवढाच भाग अंतर्भूत नसून आपण जीवनात पुस्तकांच्या पलीकडचे अनेक प्रकारचे वाचन करतो. त्यांच्या पद्धती व उदाहरणे सांगितली आहेत. त्यामध्ये भाववाचन, निसर्गवाचन, चित्रवाचन, चरित्रवाचन, निरंतर वाचन, अमूर्त वाचन, हालचालींचे वाचन, छाया-प्रकाश वाचन, आत्मवाचन, इ. वाचन पद्धतींचा शोध घेतला आहे. वाचनाविषयी डॉ. लवटे म्हणतात, ''वाचन म्हणजे जीवन सर्वतोपरी समजणं-उमजणं. ते ज्यांना कळलं तो खरा वाचक'' (पृष्ठ ९८). पुस्तकांच्या पलीकडचे हे वाचन लेखकाच्या निरीक्षणशक्तीची, सूक्ष्म नोंदीची ग्वाही देते.

'वाचन विकास' ही माणसाच्या हजारो वर्षांच्या सामाजीकरण प्रक्रियेतून विकसित झालेली प्रक्रिया आहे. या प्रकरणामध्ये वाचनाचा विकास कसा होत गेला, हे स्पष्ट करत लेखकाने वाचन ही एक विद्याशाखा कशी आहे, हे स्पष्ट केले आहे. या विद्याशाखेमध्ये वाचन अध्यापन कसे होते याची सविस्तर चर्चा केली आहे.

सहा हजार वर्षांपूर्वी वाचनाचा प्रारंभ झाला. तेव्हा भाषा नव्हती, पण सुटे शब्द होते. इ. स. पूर्व २००० मध्ये मुळाक्षरांची निर्मिती झाली आणि भाषाविषयक प्रगती होत एकोणिसाव्या शतकात शिक्षण व्यवस्थेची निर्मिती झाल्यामुळे वाचन हे जगण्याचे साधन बनले. एकविसाव्या शतकात इलेक्ट्रॉनिक युगात इ-बुक्स, गुगल, किंडल, मायक्रोसॉफ्ट, लॅपटॉप, मोबाइल, इ.च्या माध्यमातून माणूस चोवीस तास वाचक कसा बनला, याचे विवेचन आले आहे. इ-बुक, इ- रीडिंग, इ-रीडर्स, त्यांचे फायदे या प्रकरणात नोंदवले आहेत. याविषयीच्या तोट्यांची कल्पना देताना डॉ. नंदकुमार मोरे म्हणतात, ''इ-बुकचे फायदे सांगताना काही फसगत झालेली आहे... त्यामुळे या माध्यमांच्या सामर्थ्याबरोबर मर्यादांचीही ओळख वाचकांना होणे आवश्यक आहे'' (पृष्ठ १६९). सध्याची वास्तव परिस्थिती पाहता डॉ. मोरे यांचे मत अगदी बरोबर आहे. परंतु वाचन संस्कृती जपण्यासाठीच्या उपाययोजना स्पष्ट करताना डॉ.लवटे यांनी पुस्तक हाच पर्याय आहे असे सुचवताना ते म्हणतात, ''पान पलटताना बोटांना होणारी स्पर्शभावना, पुस्तकाचा निकटतेने वास,

हालचाल, टणे, उलटणे, चाळणे यात जी आत्मीयता आहे, ती इ-कंटेंट देत नाहीत. शिवाय इलेक्ट्रॉनिक साधने गतीचा ससेमिरा लावतात. या सर्वांवर रामबाण उपाय म्हणजे परत पुस्तक हाती देणे हाच आहे'' (पृष्ठ ७४).

या पुस्तकात वाचन व्यवहाराच्या अनुषंगाने उक्ती, सुभाषिते, सुविचार, घोषवाक्ये दिली आहेत. याबरोबरच प्रसिद्ध लेखकांचे, विचारवंतांचे विचार समाविष्ट केले आहेत. हे सर्व वाचनप्रक्रिया समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत. याशिवाय या पुस्तकात काही परिशिष्टे जोडली आहेत. यातील 'वाचकांचे हक्क' या पहिल्या परिशिष्टामध्ये आपल्या हक्कांचे आकलन होते. दुसरे परिशिष्ट युनेस्कोतर्फे प्रकाशित झालेल्या 'दी बुक चार्टर' या पुस्तिकेचा स्वैर अनुवाद असून 'ग्रंथ सनद' या नावाने समाविष्ट केला आहे. तिसरे परिशिष्ट 'वाचन सुभाषितां'चे आहे तर चौथ्या परिशिष्टामध्ये वाचन प्रक्रियेविषयी लेखकाची दीर्घ कविता आहे. या कवितेत 'पुस्तक हे माणसाच्या जगण्याचे अविभाज्य अंग असते' असे सूचित केले आहे. पाचवे परिशिष्ट संदर्भसूचीचे आहे. या सर्व परिशिष्टांमधून लेखकाची चिंतनशीलता, गुणग्राहकता, व्यासंग, इंग्रजीवरील प्रभुत्व लक्षात येते.

'वाचन' हे पुस्तक म्हणजे वाचनसंस्कृती, वाचन चळवळ बळकट करण्याची एक विधायक कृती आहे. आकर्षक मुखपृष्ठ आणि विचार करायला लावणारा मलपृष्ठावरील संदेश वाचकांना पुस्तक खरेदी करण्यासाठी उद्युक्त करायला लावणारा आहे. वाचन प्रक्रियेविषयी कुतूहल जागृत करणारा, शास्त्रीय आणि संशोधनात्मक मांडणी करणारा हा ग्रंथ मराठीतील एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे.

◆◆◆

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUKADI

LPM- 2022-23

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Title	: Implementation of National Education Policy-2020: Challenges and Opportunities for Rural Colleges in India
Editor Name	: Prof. (Dr.) Uttam Patil Dr. Prashantkumar Kamble Prof. (Dr.) Girish More
Publishing Agency	: Jyotikiran Publication, Pune
Publisher Address	: Santosh Pandurang Mane Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar, Hadpsar, Pune-8 Mob- 8888454089 Email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com
Printed By	: Amitsons Digital Copier 106, Paras Chamber, 1st Floor, Above Bank Of India, Near Laxminarayan Theatre, Swargate, Pune- 411009
Edition Details	: I[st]
ISBN	: 978-93-94819-20-7
Copyright	: Prof. (Dr.) Uttam Patil Dr. Prashantkumar Kamble Prof. (Dr.) Girish More
Publication Date	: 14/12/2022

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUKADI

उच्च शिक्षणाबाबत राष्ट्रीय शिक्षण धोरण : उद्दिष्ट्ये आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. लता पांडुरंग मोरे
मराठी विभाग प्रमुख, राजर्षी शाहू कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रुकडी.
Corresponding author- प्रा. डॉ. लता पांडुरंग मोरे
Email-latapmore18@gmail.com
DOI-10.5281/zenodo.7703946

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

प्रास्ताविक : १९४७ मध्ये आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारत सरकारने ग्रामीण आणि शहरी भागातील निरक्षरतेच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी विविध कार्यक्रम आखले. भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री मौलाना अब्दुल कलाम आझाद यांनी एकसमान शैक्षणिक प्रणालीसह संपूर्ण देशभरातील शिक्षणावर केंद्र सरकारचे नियंत्रण असावे म्हणून १९६८ मध्ये पहिले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण राबविले. देशातील शिक्षणाच्या विकासाला चालना देणे हा या धोरणामागील उद्देश होता. त्यानंतर १९८६ मध्ये राजीव गांधी पंतप्रधान असताना दुसरे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण राबविण्यात आले. या दुसऱ्या धोरणाचे उद्दीष्ट असमानता दूर करणे आणि सर्वांना समान शिक्षणाची संधी देणे हे होते. १९९२ मध्ये पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान असताना हे धोरण अद्ययावत करण्यात आले. तिसरे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २० जुलै, २०२० मध्ये आणले. या धोरणाचे उद्दिष्ट भारताला जागतिक पातळीवर ज्ञान महासत्ता बनविणे हे आहे.

या शिक्षण धोरणामध्ये शिक्षणाशी संबंधित अनेक नियम बदलण्यात आले आहेत. हे धोरण ISRO चे प्रमुख डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली आखण्यात आले आहे. विद्यार्थी प्रवेश, समानता, गुणवत्ता, क्षमता, आणि उत्तरदायित्व या मूलभूत स्तंभावर आधारित हे शिक्षण धोरण आहे. हे धोरण शाश्वत विकासासाठी राबविण्यात येत असून ते २०३० च्या अजेंड्याशी संरेखित केले आहे. शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण अधिक समग्र, लवचिक, बहुविद्याशाखीय तसेच २१व्या शतकातील गरजांना अनुकूल बनवून भारताला महासत्ता बनविण्याचे उद्दिष्ट ठेवून ते बनविण्यात आले आहे असे या शिक्षण धोरणाविषयी म्हटले जाते. प्रस्तुत निबंधात 'उच्च शिक्षणाबाबत राष्ट्रीय शिक्षण धोरण : उद्दिष्ट्ये आणि आव्हाने' याविषयी अभ्यास केला आहे. या अभ्यासासाठी आशययुक्त संशोधन पद्धती तसेच ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

भारतात दिले जाणारे शिक्षण जागतिक स्तरावर आणणे हे नव्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या धोरणात विद्यार्थ्यांना तीन भाषा शिकविल्या जाणार असून त्याचा निर्णय त्या त्या राज्यस्तरावर निश्चित केले जाणार आहेत. या अभ्यासामध्ये संस्कृत आणि इतर प्राचीन भाषांचा अभ्यास करण्याचा पर्याय दिला आहे. या धोरणा अंतर्गत कौशल्य विकासावर जास्त लक्ष देण्यात येणार आहे. त्यामुळे या धोरणांतर्गत काही मूलभूत बदल राबविण्यात येणार आहेत. ते म्हणजे एखाद्या विद्यार्थ्याला एखादा अभ्यासक्रम मध्येच सोडून दुसऱ्या अभ्यासक्रमात प्रवेश घ्यायचा असेल तर तशी तरतूद केली आहे. यासाठी तो विद्यार्थी पहिल्या अभ्यासक्रमातून ठराविक काळासाठी ब्रेक घेऊन दुसऱ्या अभ्यासक्रमात सहभागी होऊ शकतो.

या धोरणाच्या माध्यमातून देशातील विद्यार्थी शिस्तप्रिय आणि देशभक्त व्हावेत या हेतूने NCC हा पर्यायी विषय निवडण्याची सोय करून देण्यात आली आहे. जे विद्यार्थी NCC कॅडेट म्हणून प्रवेश घेतील त्यांना शैक्षणिक क्रेडिट्स व्यतिरिक्त बी आणि सी प्रमाणपत्रे देण्यात येणार आहेत. याशिवाय केंद्र आणि राज्य शासनाच्या योजने अंतर्गत रोजगार सुविधांचा लाभ दिला जाणार आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ची उद्दिष्ट्ये :- या धोरणामध्ये शिक्षक प्रशिक्षण बळकट करणे, सध्याच्या परीक्षा पद्धतीत सुधारणा करणे, बालवयात शिक्षणविषयक काळजी घेणे, शिक्षणाच्या नियामक चौकटीची पुनर्रचना करणे, शिक्षणात सार्वजनिक गुंतवणूक वाढवणे, शालेय आणि उच्च शिक्षणामध्ये व्यावसायिक शिक्षणावर भर देणे, प्रौढ शिक्षणावर भर देणे, तंत्रज्ञानाचा वापर मजबूत करणे ही प्रमुख उद्दिष्टे आहेत.

भारतात जन्म घेणारे कोणतेही मूल त्याच्या जन्मवेळेची परिस्थिती आणि अन्य पार्श्वभूमी या कारणामुळे शिक्षणापासून दूर राहणार नाही तसेच उत्कृष्ट तेची संधी गमावणार नाही अशी तरतूद या शिक्षण धोरणात केली आहे. या आयोगामध्ये लिंग, सामाजिक, सांस्कृतिक तसेच भौगोलिक ओळख आणि अपंगत्व समाविष्ट असलेल्या सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटावर विशेष भर दिला आहे. दिव्यांग मुलांसाठी या आयोगात विशेष तरतूद

Volume: I, 14 Dec. 2022
ISBN: 978-93-...

करता येणार आहे. याशिवाय एखाद्या विद्यार्थ्याला त्याच्या आवडीचा विषय शिकण्याची संधी मिळणार आहे. या धोरणामध्ये विद्यार्थ्यांना अध्यापनासाठी एकाच भाषा माध्यमा ऐवजी विविध भाषा माध्यमांचा वापर करता येणार आहे. याबरोबरच लॉ आणि मेडिकल शिक्षण बगळता उच्च शिक्षण एकाच छताखाली घेता येणार आहे. उच्च शिक्षणातील गुंतवणूक वाढवली जाणार आहे. सध्याचे शिक्षणातील जी.डी.पी. प्रमाण ४.४३% आहे ते वाढवून ६% केले जाणार आहे. या धोरणामध्ये सर्व महाविद्यालयांसाठी एकच सामायिक प्रवेश परीक्षा ठेवली जाणार असून ती National Testing Agency / NTA द्वारे घेण्यात येणार आहे परंतु ही परीक्षा ऐच्छिक स्वरूपाची असणार आहे. या धोरणामधील आणखी एक महत्त्वाची बाब म्हणजे शिक्षकांप्रमाणेच विद्यार्थ्यांनाही स्वतःचे मूल्यांकन करता येणार आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण या पॉलिसीच्या यशावर लक्ष ठेवण्यासाठी जून २०२१ पासून एक डॅशबोर्ड सुरू केला आहे. या डॅशबोर्ड द्वारे धोरणाच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेवर लक्ष ठेवण्यात येणार आहे. या योजनेच्या माध्यमातून महाविद्यालय आणि विद्यापीठ स्तरावर धोरणात्मक बदलांची अंमलबजावणी करण्यावर भर दिला जाणार आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० चा दोन वर्षांचा आढावा :-

२९ जुलै २०२० रोजी NEP पॉलिसी लागू करण्यात आली. या अंतर्गत ऑल इंडिया कौन्सिल ऑफ टेक्निकल एज्युकेशन (AICTE) २०२१-२२ या शैक्षणिक वर्षात १९ अभियांत्रिकी महाविद्यालयांना सहा भारतीय भाषांमध्ये अभ्यासक्रम शिकविण्यास परवानगी दिली आहे. All India Council for Technical Education च्या म्हणण्यानुसार २०२२-२३ साठी इंग्रजीमध्ये द्वितीय वर्षाच्या अभ्यासक्रमाचे साहित्य विकसित करण्यासाठी आणि १२ भारतीय भाषांमध्ये भाषांतर करण्यासाठी रुपये १८.६ कोटीचे बजेट दिले आहे. आंध्र प्रदेश, हरियाणा, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, राजस्थान, तामिळनाडू, उत्तर प्रदेश, उत्तराखंड आणि पश्चिम बंगाल या १० राज्यातील ४० संस्थानी बंगाली, हिंदी, कन्नड, मराठी, तामिळ व तेलगू या सहा भारतीय भाषांमध्ये एक किंवा अधिक विषयांमध्ये अभियांत्रिकी शिक्षण सुरू केले आहे. NEP 2022 मध्ये मुक्त आणि दुरस्थ, ऑनलाईन आणि डिजिटल शिक्षणासाठी सुधारणा समाविष्ट केली आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने या विषयीची नियमावली अधिसूचित केली आहे. सध्या ५९ उच्च शिक्षण संस्था (HEI) ३५१ ऑनलाईन कार्यक्रम ऑफर करतात आणि ८५ उच्च शिक्षण संस्था ऑनलाईन दूरस्थ शिक्षण कार्यक्रम करत आहेत. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाने ४०% अभ्यासक्रम ऑनलाईन केले आहेत. याशिवाय १५३ पेक्षा जास्त विद्यापीठानी तरुण महत्वाकांक्षी मनांसाठी सक्रिय शिक्षणाच्या जाळ्यांचा अभ्यास (Study Webs of Active Learning for Young Aspiring Minds) (SWAYAM) याचा अवलंब केला आहे. या स्वयम मॅसीव्ह ऑनलाईन अंतर्गत एकापेक्षा जास्त भाषांमध्ये १०५२ अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत. तसेच येथील अभ्यासक्रमांची संख्या एका सेमिस्टर मध्ये १०० वरून ८०० झाली आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मधील उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने :-

नव्या शैक्षणिक धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी शासन सध्या जोर धरत असले तरी या मार्गात अनेक आव्हाने आहेत. सर्वात महत्वाचे आव्हान म्हणजे भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील विविधता आणि आकार होय. भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची शिक्षण व्यवस्था आहे. उच्च शिक्षणाचे अखिल भारतीय सर्वेक्षण म्हणजेच AISHE च्या २०१९ च्या अहवालानुसार भारतात शालेय आणि महाविद्यालय स्तरावर १५ लाख पेक्षा जास्त शाळा, सुमारे ८९ लाख शिक्षक आणि सुमारे २५ कोटी विद्यार्थी कार्यरत आहेत. यामध्ये केवळ उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा विचार केला तर याचाही विस्तार खूप मोठा आहे. भारताच्या उच्च शिक्षण क्षेत्रात सुमारे १००० विद्यापीठे, ३९,९३१ महाविद्यालये आणि १०,७२५ स्वायत्त संस्था आहेत आणि येथे ३ कोटी ७४ लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. इतक्या प्रचंड मोठ्या संख्येला राज्य, जिल्हा, तालुका स्तरावर सर्वांना एकत्र आणून नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणे अत्यंत कठीण गोष्ट आहे.

नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी ही देशाच्या राज्याच्या आणि सरकारच्या क्षमतेवर अवलंबून आहे. 'भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये निधीची कमतरता आहे. संपूर्ण व्यवस्था ही नोकरशाहीवर आधारलेली आहे. येथे नवीन कल्पना आणि वाढीच्या क्षमतेस शिक्षण व्यवस्थेत प्रतिकूल वातावरण आहे' असा निष्कर्ष कस्तुरीरंगण यांच्या अध्यक्षतेखालील मसुदा समितीने निदर्शनास आणून दिले आहे.

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

डॉ. खंडेराव अर्जुन शिंदे
राजर्षी शाहू कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, रुकडी, पिन ४१६११८
ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर
१५-०३-२०२३
१७३७

ISBN: 978-81-957702-9-8

"साजरे करुया भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे अमृतमहोत्सवी वर्ष"

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील उपेक्षित नायक

(१७५७-१९४७)

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

निरंजन कुलकर्णी

संघमित्रा सरवदे

इतिहास विभाग, मा. श्री. अण्णासाहेब डांगे महाविद्यालय, हातकणंगले
आणि
अक्षर दालन, कोल्हापूर

२०२२

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUKADI

अनुक्रमणिका

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

भूमिका

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचे इतिहासलेखन आणि उपेक्षित नायक ८
– एन. श्याम भट

१९४६ च्या हिंदी नाविक दलाच्या स्वातंत्र्ययुद्धातील उपेक्षित नाविक : मनोहर बाळकृष्ण महिंद्रकर १२
– श्रीधर शिंदे

हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील आंबेडकरी अनुयायांचे योगदान १७
– सतिश खरात

कोल्हापूर राज्यातील १८५७ च्या उठावाची प्रेरकशक्तीः छत्रपती चिमासाहेब महाराज २२
– खंडेराव शिंदे

क्रांतीवीर दत्ताजीराव पाटील (दत्तू तात्या) यांचे प्रतिसरकार चळवळीतील योगदान २७
– डॉ. संगीता पाटील

स्वातंत्र्यसैनिक धोंडीराम बापू माळी यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील कार्य ३२
– सुवर्णा पाटील

श्री. राघू भैरू जाधव: एक उपेक्षित आणि अपरिचित स्वातंत्र्यसैनिक ३६
– संदीप जाधव

कोल्हापूर संस्थानातील शेतकरी मोर्चा: एक अभ्यास ३९
– वनिता पाटील

Freedom Fighter Ganapatrao Patil's contribution to Indian Freedom Struggle ४३
– तानाजी हवालदार

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आद्यक्रांतिकारक उमाजी नाईक यांचे योगदान ४६
– मधुकर जाधव

१९४२ च्या चळवळीतील उपेक्षित क्रांतिकारक: श्री. जयराम विष्णुपंत कुष्टे ५१
– सुशांत निकम

विस्मृतीतील देशभक्त स्वातंत्र्यसैनिक स्व. आर. पी. पाटील ५७
– सारंग घारपुरे

9036

कोल्हापूर राज्यातील १८५७ च्या उठावाची प्रेरकशक्तीः छत्रपती चिमासाहेब महाराज

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

डॉ. खंडेराव शिंदे

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या हिंदवी स्वराज्याचे, अठराव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात महाराणी ताराबाई व छत्रपती शाहू महाराज यांच्यातील संघर्षातून सातारा व कोल्हापूर अशी दोन राज्ये निर्माण झाली. महाराणी ताराबाईनी १७१०मध्ये कोल्हापूर राज्याची स्थापना केली. या कोल्हापूर राज्याची राजधानी सुरुवातीला 'पन्हाळा' नंतर 'कोल्हापूर' होती. कोल्हापूर राज्य दक्षिणी संस्थानातील सर्वात मोठे संस्थान होते.

अशा या कोल्हापूर राज्यात १७१०पासून ते १९४९ पर्यंत अनेक छत्रपती होऊन गेले. यातील एक छत्रपती शिवाजी दुसरे (१७६२-१८१३) हे होते. त्यानी १ ऑक्टोबर १८१२ रोजी कंपनी सरकारबरोबर तह केला. या तहामुळे कोल्हापूर राज्य स्वतंत्र न राहता ते इंग्रजी सत्तेच्या संरक्षणाखालील एक राज्य बनले. इंग्रजानी या कोल्हापूर राज्यावर आपली पकड निर्माण केली आणि १८४५ मध्ये कॅप्टन ग्रॅहम यांची कोल्हापूरचा पहिला पोलिटिकल सुपरिंटेंडेंट म्हणून नेमणूक केली. त्याच्या नेमणुकीनंतर खऱ्या अर्थाने इंग्रजांचे वर्चस्व कोल्हापूर राज्यावर निर्माण झाले.

दरम्यान उत्तर भारतात १८५७ चा उठाव घडून आला. उत्तरेकडे इंग्रजाविरुध्द उठावाने तीव्ररुप धारण केले होते. तर दक्षिण भारत मात्र त्यामानाने शांत होता. उत्तरेकडील अनेक संस्थानिकानी आपल्या सैन्याला उठावात भाग घेऊ दिला नाही. उलट उठाव मोडून काढण्यासाठी इंग्रजाना मदत केली. असेच कोल्हापूर राज्यातही झाले. या उठावात कोल्हापूरची जनता इंग्रजांविरुध्द संतप्त होती तर छत्रपती बाबासाहेब महाराज मात्र शांत होते. कारण कोल्हापूर राज्यात १८४४ चा गडकऱ्यांचा उठाव होऊनही कंपनी सरकारने करवीर छत्रपतीविरुध्द कारवाई केली नव्हती. म्हणून बाबासाहेब महाराज शांत होते. पण लोकांच्या मनात इंग्रजांविरुध्द असंतोष खदखदत होता. या असंतोषाला १८५७ च्या उठावाने वाचा फोडली.

कोल्हापूरातील १८५७ चा पहिला उठाव

कोल्हापूर राज्यातील १९४४ चा गडकऱ्यांचा उठाव इंग्रजांनी मोडून काढला. हा उठाव मोडून काढण्यासाठी इंग्रजांनी अतिशय कडक उपाय योजले होते. अनेकांचा छळ केला. यामुळे अनेकांची प्रतिष्ठा धुळीस मिळाली तर अनेकांना आपल्या उपजीविकेच्या धंद्याला मुकावे लागले होते. इनाम चौकशीमुळे कोल्हापूर राज्यातील अनेक इनामदार, सरदार, वतनदार दुखावले गेले होते. लोकांच्या मनातील असंतोष मात्र खदखदत होता. या असंतोषाला १८५७ च्या उठावाने वाचा फोडली.

उत्तरेकडील १८५७ च्या उठावाच्या बातम्या कोल्हापूरात येऊन पोहचत होत्या. नानासाहेब पेशव्याची माणसे दक्षिणेकडे फिरत होती. 'नानासाहेबांचा दूत भाऊसाहेब घाटगे याने चिमासाहेब महाराजांची जून १८४७ मध्ये भेट घेऊन चांदीची मूठ व मौल्यवान पाते असलेली तलवार भेट दिली.' चिमासाहेबांना तलवार भेट दिली यावरुन चिमासाहेबच कोल्हापूरातील १८५७ च्या उठावाचे खरे सूत्रधार होते हे स्पष्ट होते. कोल्हापूरच्या २७ व्या देशी पलटणीतील सैनिक पुणे, सातारा, बेळगाव व धारवाड येथील सैनिक यांच्यात संदेशवहन सुरु होते. ग्वाल्हेर, सातारा येथून खास दूत चिमासाहेबांची भेट घेत होते.

जुलै १८५७ मध्ये साताऱ्च्या रंगो बापूजींचा मुलगा सीताराम गुप्ते चिमासाहेबांना भेटला. आपण दक्षिणेत इंग्रजांविरुध्द उठाव करण्याच्या तयारीत असल्याचे चिमासाहेबांनी गुप्ते यास सांगितले. कोल्हापूरचे बंडखोर व पुना स्कूल ऑफ मस्केटरीमध्ये असलेले त्यांचे सैनिक मित्र यांच्या दरम्यान उठावासंदर्भात संदेशवहन चालले होते. उत्तरेकडील उठावाच्या बातम्यांमुळे दक्षिणेकडील उठाववाल्यांना इंग्रजांविरुध्द चेतावणी मिळत होती. तसेच या वर्षीच इंग्रजी सत्ता नष्ट होणार असे भविष्यकथन करण्यात आले होते.

तोफा आणि कर्नल गेरिन यांच्या नेतृत्वाखाली सेकंड बॉम्बे युरोपियन रेजिमेंटचे १०९ सैनिक कर्नल जेकबच्या मदतीस आले. तसेच त्याच्या मदतीस कोल्हापूर इन्फंट्रीचे सैन्य देण्यात आले होते.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

कर्नल जेकबने कोल्हापूरात आल्यानंतर परिस्थितीची पाहणी केली व बंडवाल्यांच्या तपासाला सुरुवात केली. बंड शांत झाले असले तरी बंडखोरांना शिक्षा करण्याचे काम कर्नल जेकबपुढे होते. बंडखोरांना नि:शस्त्र करुन त्यांना एकत्रित कैद करण्यात आले. १९ ऑगस्टपासून बंडखोरांना शिक्षा देण्याचे काम सुरु करण्यात आले. यासाठी बाबासाहेब महाराजांकडील चार तोफा मागविण्यात आल्या. नि:शस्त्र बंडखोरांना मैदानात उभा करण्यात आले व सर्वांसमोर २१ बंडवाल्यांना शिक्षा देण्यात आल्या. ८ जणांना बंदुकीच्या गोळ्या घालून ठार करण्यात आले. शिक्षा देण्याचे हे सत्र आठवडाभर चालू अनेकांवर खटले चालू होते. त्यात दोषी ठरलेल्या एकूण ५१ बंडवाल्यांना ठार मारण्यात आले. थोडक्यात जेकबने अशा कठोर शिक्षा देऊन दहशत निर्माण केली.

कर्नल जेकबने कोल्हापूरातील पहिला उठाव क्रूरपणे मोडून काढला. बंडवाल्यांना त्याने ज्याप्रकारे शिक्षा दिल्या त्यामुळे करवीरच्या जनतेमध्ये असंतोष निर्माण झाला. वर वर शांतता वाटत असली तरी इंग्रजांविरुध्द पुन्हा उठाव होणार याची जाणीव कर्नल जेकबला होती. म्हणूनच त्याने ठिकठिकाणी फौज ठेवली होती व सैन्याला जागृत राहण्याच्या सूचना दिल्या होत्या.

पेशवा नानासाहेबांचे चिमासाहेब महाराजांना आवाहन

कोल्हापूर राज्यातील १८५७ चा उठाव कर्नल जेकबने दडपून टाकला तरी क्रांती सैनिकांची झालेली दुर्दशा पाहून इंग्रजाबद्दल उलट सुडाची भावना निर्माण झाली. क्रांतीसैनिकांच्या उठावाला चिमासाहेब महाराजांची संमती होती. चिमासाहेब महाराजांना खडबडून जागे करणारे एक पत्र १३ सप्टेंबर १८५७ रोजी नानासाहेब पेशवा याने बिठूरहून पाठविले. त्या पत्राच्या सहाय्याने पुन्हा दुसऱ्या उठावाची सूत्रे हालू लागली. चिमासाहेबांचा कारभारी अण्णा फडणीस व खाजगी सेवक तात्या मोहिते यांना बंडवाल्यांनी आपल्याकडे वळविले. तसेच कोल्हापूर शहर हस्तगत करुन राजवाड्याचा ताबा घेण्याची योजना बंडवाल्यांनी आखली.

कोल्हापूरात पुन्हा उठाव झालाच तर त्याला तोंड देण्याची तयारी कर्नल जेकबने ठेवली होती. उठावासंबंधीच्या काही बातम्या मिळाल्याच तर ती माहिती कर्नल जेकबला कळवायची जबाबदारी छत्रपती बाबासाहेब महाराजांवर सोपविण्यात आली होती. १५ नोव्हेंबर १८५७ ला बाबासाहेब महाराजांनी कोल्हापूरचे पोलिटिकल एजंट मेजर मॉहन यांची भेट घेवून इंग्रजांच्या छावणीवर हल्ला होण्याची शक्यता असल्याचे सांगितले. यावरुन दिसते की बाबासाहेब महाराज इंग्रजांविरुध्द कसलीही हालचाल करत नव्हते.

बाबासाहेब महाराजांचा उठावात कसलाही हात नसला तरी चिमासाहेबांपासून मात्र धोका आहे हे कर्नल जेकबने ओळखले होते. बाबासाहेब महाराज मवाळ वृत्तीचे व शांत स्वभावाचे होते. मात्र त्यांचा धाकटा भाऊ चिमासाहेब महाराज मात्र मोठे तडफफदार असून ते शिवरायांचे वंशज शोभतात असे कर्नल जेकबने म्हटले आहे. चिमासाहेब महाराज कोल्हापूर राज्यात लोकप्रिय होते. कोल्हापूरातील १८५७ च्या पहिल्या उठावास चिमासाहेब महाराज जबाबदार आहेत असा कर्नल जेकबचा संशय होता पण यासंबंधी एकही पुरावा त्याला मिळाला नव्हता.

कोल्हापुरातील दुसरा उठाव

४ डिसेंबर १८५७ च्या रात्री कोल्हापूर शहरात नेहमीपेक्षा वेगळे घडणार याची जाणीव रिसालदार रहिमानखान झाली. त्यामुळे त्याने कर्नल जेकबची भेट घेऊन संकटाची कल्पना दिली. यावेळी कोल्हापूर शहराच्या संरक्षणाची जबाबदारी कॅप्टन अॅबट यांच्याकडे होती. पण बडवाल्यांनी कॅप्टन अॅबटला फसवून राजवाडा (जूना) व कोल्हापुरातील सर्व वेशींचा ताबा घेतला. फिरंगोजी शिंदे या बंडवाल्याने खजिन्याच्या

३. गर्गे स.मा. करवीर रियासत, २००३, पृ. ५३१
४. Source material for A H$istory of the freedom movement in India vol.I (1818-1885) Bombay (1957) Pg. 259
५. Wilcock cap L.T. - History of Kolhapur Infantry (1845-1932), p. 5
६. Jacob G.Le Grand- of cit Pg. 149-150
७. Source material for A History of the freedom movement in India vol.I (1818-1885) Bombay (1957) Pg. 259
८. Kolhapur Archives - General Administration file No. 316, Letter No. 525 of 1858
९. Wilcock cap L.T.- *op cit* p. 6
१०. कित्ता पृ. 7
११. खोबरेकर वि.गो., महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे (१८१८-१८८४) पृ. ६३
१२. उपरोक्त, गर्गे, पृ. ५३४
१३. KlilcoCK cap L.T.- History of Kolhapur Infantry (1845-1932), p.10
१४. उपरोक्त, गर्गे, पृ. ५३७
१५. Gazetter of Kolhapur District, 1883, pp. 197-199

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

A Study on National Education Policy-2020: Education as a Social Change and Enhancing Teaching-Learning Process

Professor (Dr.) Shankar Dalavi
HOD, Department of Hindi, Rajarshi Shahu Arts and Commerce College, Rukadi, Hatkanangale, Kolhapur, 9421108605
Corresponding author- **Professor (Dr.) Shankar Dalavi**
DOI- 10.5281/zenodo.7703746

Abstract
Education is an important component of a nation as the sector of education is very important to play a sustainable role in the overall growth and development of the country as well as to make the citizens aware of their rights and entitlements. Education is an important powerful tool in the country and education is needed to find the truth and falsehood in the society. Education has such a great strength that many young women have reached the international level to do research. The present national education policy framework is very important for improving the quality of education in India as well as increasing its capacity and responsibility towards education among individuals. The current national education policy approach is very important from the point of view of reducing all kinds of social, religious, political and cultural weaknesses in the society based on the policies mentioned in the national education and reducing the problems caused by these weaknesses.

Key words: Education, National Policy, Social Change, Enhancing teaching learning process, quality education etc.

Introduction:

India is a very dynamic nation for learning in the world as it is a nation with various options from ancient science to present day art philosophy and literature in these nations with centuries hence India has achieved a high position in the field of education. A graduate student in any field of the world can come to India and complete his education at a very low fee and make it a major official industry or a means of livelihood in his home countries. In the present scenario India has undergone major changes in the education sector facing the outside world Indian education has become a high quality education as the Ministry has also decided to spend heavily on education. The new education policy has been implemented in 2020 by reducing the old traditions in the education sector of the past many years, so the education sector has reached a great place. The National Education Policy 2020 has created a very high quality and focused Indian education system with a view to benefiting the education sector not only in India but in the whole world for everyone who wants to get quality education and to bring about a radical change in their lives and to nurture the interests of the society. India's National Education Policy is a comprehensive approach to education and its implementation is based on creativity and understanding, with an emphasis on quality.

Problems of the Study:

The current situation in developing and mixed economy nations like India has made implementation of National Education Policy 2020 a major problem. Because India is a country with old traditions as well as India is a country with a tradition of villages, so implementing a new educational policy for this Indian society has become a big problem in the initial period, but from the point of view of the future, the new educational policy is very important. The report, which begins by saying that education is not a commodity, ultimately encourages private institutions to invest in the education sector. Now it is important to determine whether it is investment or aid because where there is investment, there is expectation of return. Although this increases the cost of education, the consequences can be dire.

Objectives of the Study:

In today's developing and globalized era like India, education has a very important place in terms of promoting the interests of the society and bringing about changes in the society. In the current situation, the main objective of this research is to ... to change the national education policy ... education in the society and to increase the quality indicators in the process of teaching and learning and some specific objectives have been given by the researchers in the said researches. The said research is done by the researchers from the point of view of making changes in the educational policy at the national level and the growing changes in the society as well as the study of education and teaching process.

1. To Study the teaching learning process through education.
2. T Study the National Education Policy-2020.
3. To Study the Enhancing Knowledge and Social Change through education.

Volume: I, [...] Dec. 2022
ISBN: 978-9[...]

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

Significance of the Study:

In the current scenario education has become more important because in the era of globalization new industries are coming to India from the region so the need for new and vocational education in India is very important from the point of view of a large Indian developing nation National Education Policy 2020. While education in India is poor on the one hand, on the other hand the goals of progress are pointing towards the higher education here and it is also right to wish that it can be done on Indian soil now. It is certainly commendable that the report does not ignore the fact that in short both expansion and development are equally important.

Scope of the Study:

The policy covers primary education to higher education in rural and urban India. The first NPE was announced by the Government of India in 1968 by Prime Minister Indira Gandhi, the second by Prime Minister Rajiv Gandhi in 1986 and the third by Prime Minister Narendra Modi in 2020. In 2020, many of the decisions taken by the central government under the leadership of Prime Minister Narendra Modi during the Corona period in India were controversial and taken in haste. There was an exception to it the New National Education Policy 2020. Therefore, except for the political reaction, it was widely welcomed. Of course, no policy is perfect. How will the present policy be an exception to it? In this policy it is recommended to continue the trilingual policy as in the previous policy. While that policy is appropriate as a continuum, we believe that the change that has taken place in the last four decades since the 1986 policy has not been adequately considered.

Period of the Study:

Improving the quality of education becomes important for national education policy and social change. In order to do this research, the researchers reviewed the educational policy in 2022 and explained that education is considered an important focal point in the process of teaching and learning in the society. While conducting the said research, the researcher has adopted the year 2022 for the new education policy.

Limitation of the Study:

In an agricultural country like India and a land of skilled artisans, very few were born who sided with the peasants and artisans. It cannot be ignored that the Kasturirangan Report called for some selective changes in agricultural and vocational education. The same sincerity and earnestness that is evident in the report in many respects is to be found in policy. Implementation is going to be a challenging issue at all levels. In this regard the policy seeks to empower the existing autonomous regulatory bodies i.e. NTE, NCERT, and SCERT etc. In addition, the Union Ministry of Education and the concerned Ministers in the States have been given an important role in the implementation of this policy.

Research Methodology:

Education plays an important part in the teaching and learning process in the context of National Education Policy 2020 and social changes. While conducting this research, the researcher has used secondary resources, including research papers, articles, journals, newspapers, Annual reports, internet reference books, serial books, annual issues, Diwali issues, etc.

Research Method:

The teaching and learning process is very important in the National Education Policy 2020 and the change taking place in the society. While conducting the said research, the researcher has completed the member research using descriptive analysis method.

Results and Discussion:

Given that making education quality and life-saving is still at the forefront of our policy, we don't know whether we should thank the history of 1992 or forget it and move on. Thanks to the history of 1992, we can make policy decisions with more fundamental changes in perspective. But if we forget 1992 as history, then again the same policy will be painted in a new and attractive color and skillfully kept in front of the people and will continue to be kept. A major challenge in the draft was to gather information and then analyze the information collected. In India there is a huge disparity in conditions under all criteria between urban and rural areas as well as between developed and backward states. Especially in the last two decades, educational institutions have flourished but the quality of education has become increasingly unequal, even in that state schools have fallen short compared to central or international schools.

Positive Attitude and Education:

Education can help us adapt to social change by cultivating a positive attitude and broadening our thinking. Further, it can initiate behavioral changes and bring about changes in people's attitudes, enabling them to contribute constructively to the growth of a progressive and tolerant society. Education is the most powerful weapon you can use to change the world.' For centuries, leaders, thinkers and revolutionaries around the world have believed in the power of education to bring about social change.

Volume: I, 14 Dec. 2022
ISBN: 978-93-04...

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Education as a tool for Social Change:

Social change occurs when psychological transformations occur within the complex web of human relationships and interactions. When we, as a society, ignore attitudes born of ignorance to embrace new ways of life, and education plays an important role in ushering in this change. Acceptance is the key to social change and acceptance comes from knowledge. And educational reforms modernize human outlook, expanding our minds enough to imagine a better future. In their quest to shift the educational paradigm to a more inclusive system that can drive social change, players are building an international ecosystem of students, mentors and leaders. What began as an idea to democratize Ivy League education is now progressing toward empowering high school students with the tools for change.

Social Change and Workshop:

Focuses on transformation in society and even schools, these events, workshops and webinars etc. have an informal setting but a global reach that allows students from different backgrounds and cultures to share their lives and network. Together, students and mentors explore ways to solve local problems highlighted during the course, while offering sustainable solutions to facilitate positive change. The advent of the Internet allowed the world's citizens to connect across borders and access information at their fingertips. In addition to providing quality international education to students, global mentors have taken advantage of this opportunity to share knowledge between countries and bridge cultural and social gaps.

Globalization and Education:

When it comes to teaching, these mentors equip themselves with a more holistic approach and are therefore able to provide a broader perspective on the issues facing society today. Hubs have been created connecting global mentors with high school students around the world. This network helps students understand social influences and how societies are adapting to a changing world. With the United Nations Sustainable Development Goals in mind, these mentors train students to identify problems in their communities, inspire young women and men to solve them and bring about positive change, thus bringing about social change at the local level.

Education System and Social Change:

A backward society lacks proper education systems, which pushes it further into backward beliefs, social conflict and poverty. But the life-changing quality of education helps destroy regressive practices and paves the w... progress towards the creation of societies ... which relationships are based on respect. A... the Covid-19 pandemic opened up digital avenues of education, allowing students to study a... outside their home countries. International educational set-ups have long had the power to influence the youth by introducing them to global culture, high standard of living and of course, advanced curriculum that is relevant in an ever-changing world. Education can help us adapt to social change by cultivating a positive attitude and broadening our thinking. Further, it can initiate behavioral changes and bring about changes in people's attitudes, enabling them to contribute constructively to the growth of a progressive and tolerant society.

Conclusion:

Based on the National Education Policy for the last several years, the State Government has to rank the situation according to the curre... situation in India as per the National Educatio... Policy 2020 in Wikipedia. Along with busines... education this great movement of busines... education has started to bring about a major chang... in the present situation. If the quality in educatio... increases, it will benefit the society and change th... society and the economic deprivation in the societ... will be removed and the deprived section of th... society will come into the flow of econom... development of the country and help in reducin... poverty. Education makes every person aware of a... kinds of things in the society and he can try to le... his own economic life as a competent citiz... Education policy methodology is important for th... implementation of any policy to increase ... importance and effective implementation can ma... the policy a great success and the Nation... Education Policy 2020 can be successful witho... any kind of educational disaster.

References:

1. Pandey (2020), Education and Social Chan... An Interrelationship, pp. 25-32.
2. Racism (2021), The Impact of Social Change ... the Education System, pp. 75-8.
3. 3. Ankur Barman (2009), Education as ... Instrument of Social Change in India, pp. ...-575.
4. Karuna Ahmad (1979), Towards a Study ... Education and Social Change, pp. 573-576.
5. Azamat Akbarov et. al. (2015)Impact of So... Changes on Teacher's Role and Responsibili... in the Educational System, pp.197-201.
6. Kalpana Rao (2018), A Study on the Role ... Education in Social Changes, pp. 259-263.

7. Wang et. al. (2009), The impact of mobile learning on students' learning behaviours and performance: Report from a large blended classroom, pp. 570-750.
8. Paraskeva et. al. (2008), Individual characteristics and computer self-efficacy in secondary education teachers to integrate technology in educational practice, pp. 45-52.
9. Capan (2012), Teacher Attitudes towards Computer Use in EFL Classrooms, pp. 910-916.
10. Hatlevik et. al. (2010), Challenges in aligning pedagogical practices and pupils' competencies with the Information Society's demands, pp. 70-79.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

ASP
2022-23

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Title	: Implementation of National Education Policy-2020: Challenges and Opportunities for Rural Colleges in India
Editor Name	: Prof. (Dr.) Uttam Patil Dr. Prashantkumar Kamble Prof. (Dr.) Girish More
Publishing Agency	: Jyotikiran Publication, Pune
Publisher Address	: Santosh Pandurang Mane Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar, Hadpsar, Pune-8 Mob- 8888454089 Email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com
Printed By	: Amitsons Digital Copier 106, Paras Chamber, 1st Floor, Above Bank Of India, Near Laxminarayan Theatre, Swargate, Pune- 411009
Edition Details	: I[st]
ISBN	: 978-93-94819-20-7
Copyright	: Prof. (Dr.) Uttam Patil Dr. Prashantkumar Kamble Prof. (Dr.) Girish More
Publication Date	: 14/12/2022

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

Volume: I, 14 D[illegible] 2022,
ISBN: 978-93-[illegible]

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

CONTENTS

Sr. No.	Chapter Title	Page No.
1	A Study on Implementation National Education Policy 2020 and Higher Education System in India: A Descriptive Analysis **Dr. Ashok Shamrao Patil,**	1-4
2	New Professional Practices of Teaching and Learning in the Nep-2020 **Dr. Anil Kate**	5-8
3	Communication Activities with Native Content for Enhancing Reading Skills of Rural Students in Part II English Classroom **S. Dinesh Kumar, Dr. C. S. Senthil**	9-13
4	Perils of a Liberal: Focus on Githa Hariharan's "In Times of Siege" **S.Esther Gnanamani**	14-16
5	A Study of Present Educational Situation and National Educational Policy-2020 in India **Dr. Mukund N. Haladkar**	17-19
6	A Critical Analysis of National Education Policy and Opportunities in Higher Education: A Descriptive Analysis **Dr. Khanderao A. Shinde**	20-23
7	National Education Policy 2020 and Existing Education System: Comparative Assessment **Mr. Mahesh Krishna Mali**	24-26
8	National Education Policy 2020: Implementation Challenges and Other Issues **Dr. Hemangini Sukhdeo Mane**	27-29
9	National Education Policy-2020: Evaluation and Assessment **Dr. Sucheta Y. Naik**	30-33
10	Skill development is the need of the hour! **Dr. Prakash Laxmanrao Dompale**	34-37
11	Technology Use and Digital Education under NEP 2020 and Challenges before the Rural Colleges in India. **Mr. Rajendra Ashok Pradhan**	38-40
12	An Analytical Study of New Education Policy-2020: Advantages and Disadvantages in India **Dr. Sharmila Ashok Sabale**	41-43
13	A Study on National Education Policy-2020: Education as a Social Change and Enhancing Teaching-Learning Process **Professor (Dr.) Shankar Dalavi**	44-47
14	The Value of Human Values in National Education Policy- 2020 **Dr. Sunanda S. Shelake**	48-50
15	NEP And Need Of Sanskrit **Dr. Suresh Pandurang Patil**	51-53
16	A Critical Study of NEP 2020: Issues, Approaches, Challenges, Opportunities and Criticism **Dr. Ashok P. Jadhav, Mr. Tejpal J. Moharekar**	54-59
17	नवे शैक्षणिक धोरण २०२० : आकृतीबंध, अभ्यासक्रम व वैशिष्ट्ये **डॉ. आरती विजय भोसले**	60-62
18	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०आणि ग्रामीण महाविद्यालये :काही प्रश्न **प्रा .डॉ. गिरीश मोरे**	63-66
19	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : ठळक वैशिष्टये **डॉ.राजेंद्र साहेबराव धाये, गोधाजी सोपानराव कापसे**	67-70
20	कौशल्य विकासासाठी ग्रामीण महाविद्यालयातील संधी आणि आव्हाने **डॉ. सुवर्णा नामदेव पाटील**	71-74
21	उच्च शिक्षणाबाबत राष्ट्रीय शिक्षण धोरण : उद्दिष्ट्ये आणि आव्हाने **प्रा. डॉ. लता पांडुरंग मोरे**	75-78

Volume: I, 14 Dec. 2022, ISBN: 978-93-94819-20-7

A Study on Implementation National Education Policy 2020 and Higher Education System in India: A Descriptive Analysis

Dr. Ashok Shamrao Patil
Associate Professor Department of Geography, Rajarshi Shahu Arts and Commerce College, Rukadi, Hatkanangale, Kolhapur,
Corresponding author- **Dr. Ashok Shamrao Patil,**
Email -patilashok824@gmail.com,
DOI- 10.5281/zenodo.7703688

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Abstract
The National Education Policy is bringing about a radical change in the education system. It incorporates the concept of inculcating scientific approach in students. A way to learn an art is also provided. Science and Technology, Sociology, Arts, Humanities (Health, Agriculture and Environment) to promote research and innovation in higher education. Interestingly, vocational education will be considered as an integral part of higher education. Overall this policy is good. However, it is expected that the implementation should be done strictly. This is an interaction with experts in the field of education regarding the points in it. Skill based education has been given importance in the National Education Policy. Srijananand Vidyalaya established its foundation 35 years ago in the Mukt Sainik Colony of Kolhapur. After retiring from the post of Joint Director of Education, Education based on Gnosticism is being imparted here to the students from class 1 to 4. This is the education system in Marathi medium. By imparting creative education, the lessons of education are imparted to the students through experience.

Key words: Higher education, NEP 2020, education system, Innovation, Globalization, Human Right and education etc.

Introduction:

Education for peace and harmony has become a necessity in Indian education today and hence today's effort is to understand this education in depth, its objectives, functioning and its results. Whenever problems and questions arise, there is a need to find answers. In today's education system, there is a competition with oneself. Every student has to win. We want to develop our intellect. We want to win the competition in all fields around us. The child must win. The child must succeed. Unwanted apathy in the education sector Doubts about the future Fights between students Gangs Theft Addictions Attempts to abuse girls are increasing in education. An increased desire to become a propaganda troop for political parties leaning against other religions Incitement to violence over simple issues of disagreement Extreme rejection of any other invalid views Lack of confidence in understanding ideas is the environment created by today's education. Basically, wars have a unique importance in the history of human race, war is not considered as a history of pride, it is constantly discussed in the present, and because of this, the human brain has a wrong habit of making people, groups, religions, and the wars that happened then, small and big battles, the subjects of present contemplation. This is why it is very necessary to eliminate the feeling of insult and revenge of the enemy brother to create the new human values, of course, the new consciousness of continuous consideration of the life of all with a peaceful spirit. Faced with such an extreme conflict Exploiting each other inhumanly has increased anxiety and worry throughout life The current human race has reached a tipping point Anxiety Fear Worry Conflict Extreme increase in pollution Poverty Fear of ever-increasing pestilence Global threat and consequences of nuclear war and increases. 20 million people die every year from lack of food due to hunger poverty is a global tragedy. Every minute 125 men and women die of hunger and 90 children are killed. There is a need to reflect on the issue of creating discrimination and depriving the deprived masses of their right to live. Dr. Rodrigo Carazo, president of the University of Peace in the state of Costa Rica, is a scholar of the human spirit for peace. According to him, peace and the development of all human beings are not independent things; they are not values that come together by themselves.

Problems of the Study:

Global humanity should be valued at the highest level A society that is broken apart needs to be re-connected Class differences Economic disparity Religion discrimination Regionalism Apartheid Extreme caste hatred The reason for the growing number of problems in the human mind is the lack of peaceful thinking in the human brain. Until the issue of peace is at the center of the world of thought, the problems in the lives of individuals and human beings will continue to be eradicated. It is impossible to create an environment that behaves unreasonably. But it is all in the hands of mankind

Volume: I, 14 D...
ISBN: 978-9...
Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

to have the will to solve all these problems and for that to give priority to peace in the inner spirit; there is an urgent need to inculcate all knowledge branch by branch in the field of education.

Objectives of the Study:

The main objective of the research is the higher education system and national education policy in India and some specific objectives have been given by the researchers as follows. In India, in the current situation, the education system is deteriorating, but even in agricultural education, private institutions have started to grow in large numbers due to the intervention of the government.

1. To Study the Implementation of NEP 2020.
2. To Study the Higher Education System In India.
3. To. Study the Education system and present scenario in India.

Significance of the Study:

Mankind has moved forward by constantly blaming each other and taking care of the wounds from that pain, understanding that peace is the only way, but there is an urgent need to understand that peace will not be achieved by blaming each other. This disease of inner unhappiness is impossible to eradicate. There is no other way to eradicate it than by creating a universal environment of peace. Carazo said that while developing the will power of the modern human race, arms development and arms ban should also be considered, if not, it is impossible to introduce peace in the world, the path of peace can be advanced only through the ban of war and arms ban, Carazo said that there is an urgent need to create an ideological environment through education. There is an opinion

Scope of the Study:

Making our hearts compassionate towards others is an urgent need to make an effort on our own. Violence has also advanced in the mental journey of the world. It needs to be removed. For this, first, justice-free spontaneous peace is proven through the conduct of mutual relationships. There is an urgent need to develop the heart. This is how modern man can be made a man of peace and harmony

Limitation of the Study:

It is characterized by experiential, active learning, group work-projects, individual attention and guidance. The involvement of parents is given importance in this. Along with that, e-learning, computer education is provided where necessary. Since fear-free, social participation, education according to ability are also aspects of education, the school attracts students every year for admission. Education is being imparted on an hourly basis and scope is given to the talents of the students. Emphasis is placed on broadening the intellectual horizons of students through study tours. There is a spacious playground to boost the sportsmanship of the students. Expert teachers' pay attention to personality development of students. Along with this, students are also medically examined.

Research Methodology:

The higher education policy in India and the current educational situation in India, underprivileged sections of India have to stay away from agricultural education and education is important to bring them into the stream of economic development but the quality of education is deteriorating due to government interference. While studying higher education and national education policy in India, researchers have used all secondary sources including research papers, articles, journals, newspapers, internet, annual reports, statistical information, government office newspapers, etc.

Data Collection:

While studying the implementation of national education policy and higher education practices in India, researchers have completed member research using all types of secondary sources.

Research Method:

In this the researcher has used all types of secondary research while studying higher education practices and education policy 2020 in India. It has completed member research using descriptive analysis method.

Results and Discussion:

Semester system will be started and it will be divided into half term and yearly. Academic performance of students will be measured on it. By making education through mother tongue compulsory till class 5, there will be no distinction between state boards and central boards. Due to the government's emphasis on skill and technical education, it is necessary to design the classrooms accordingly. The concept of 1 teacher for 30 students is correct.

There is no threat to the immediate education system. Public opinion test of more than two lakh people in Maharashtra and the country has been conducted in the education system of the government. The needs of the citizens have been taken into account. Curriculum made keeping in mind future needs. This education policy will definitely be good. The changes that were expected from the point of view of science and technology took place. There is an opportunity for the private education system.

Volume: I, Dec. 2022, ISBN: 978-9?-?4819-20-?

A way of education:

If we create competition, hatred, hatred in the minds of our students, then the negative personality that will be created from it will increase. Insisting on the cultivation of positive feelings based on peace in their every action, striving towards the happiness that arises from it and the realized ideas of self-fulfillment, there is a need to set such a model for the development of the personality of the students. This is a useful model. They claim that but in their insistence that at a certain age the child is not trained in the instructional behavior of managing the mind to understand the ways the mind works in search of peace of mind and this has led to different age-specific problems for each student today. Due to the inconsistency and the external environment, the essential behavior of the individual students is not found, that is why there is an urgent need for peaceful nature education.

Education and Creativity:

Creativity is considered in education, but in today's education, the distinction between job responsibility and responsibility is not very finely defined and this leads to apathy towards important questions, important questions are sidelined and only competition and quality is the only insistence on education and ruthless competition for high positions. The personal effort of the students to acquire self-internal value creation is ignored, it does not start, he does not give importance to it. Therefore, the process of self-development of value internal value education needs to be inculcated in the students in those age groups. That is why there is a great need to think about which moral values should be inculcated and which vices should be determined in today's education.

Curriculum and Peace Education:

When one considers the curriculum in today's education sector at all levels, it is disappointing to find out whether it has been designed in such a way that Shanti Sadbhava's education can be made dynamic. Cooperation and competition should be peaceful and limited in meaning Mutual cooperation in building peace and harmony Acknowledgment of peaceful competition, this positive mindset is not taken care of in the textbooks Discipline is not violence Discipline is not punishment. Today's textbooks do not seem to realize that although discipline means strict rules, the child is supreme and there is no need to impose extreme restrictions to achieve the desired behavior change.

Human Right and education:

Article 26 of the Universal Declaration of Human Rights states that education shall be development oriented and for the upliftment of human personality for the empowerment and preservation of human rights, for this, the understanding should be increased in the personalities of the students. There is an urgent need to realize that an environment of peace can be created among the nations of the world. It is sad that they turn a blind eye. Seven decades ago, physicist Einstein pointed out that nations around the world need to restructure their foreign policy, changing their way of thinking and direction from enemy to friend, only then can mankind move towards peace.

Globalization and Education:

Global thinker has said that by the end of this century the world will be on the brink of a conflict with itself. This conflict will be an ideological conflict, the conflict of morals, spiritual development and identities in human cultures around the world will have reached an extreme and the human race will be in crisis. The world has come close to this prediction. If the human race is to be saved from this place of extreme conflict, if the life of every individual is to be preserved and preserved, then the only way offered to us is to adopt the path of pacifism through which each individual changes his approach to life and engages in the work of universal creation of mercy and compassion and for that, it seems that everyone will continue to self-examine the creation of today's education.

Skill and Education:

This was a pattern of educational policy change going back many years. Various education commissions have come up, they have made some recommendations. It is up to the government to decide which recommendations to accept. Students will be introduced to technical or vocational skills courses from class VIII onwards. This matter is good. ITIs also have many courses for 8th passers like welder trade, tailoring, their intake will increase.The rest of the courses are likely to be taken up after 11th, If that happens, the students who have intellectual, physical and mental development. Similar students will come to other technical vocational courses of ITI. This is also a good thing as it will enable them to acquire the skills of a subject well.

Conclusion:

There is another relationship between knowledge and peace and harmony, unless it is accepted at the level of thought in the education sector, it is possible that the work of creating peace in the heart can begin. Let's not forget that it is education that breeds hatred. If today's and tomorrow's generation is to be saved from this storm of violence, there is an urgent need to create the spontaneous behavior of every citizen who is inspired by the heart of pacifism today. At the same

Shahu Arts & Comm. College Rukadi

Volume: I, 14 Dec. 2022, ISBN: 978-93-94819-20-7

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

time there was a system based on skill rather than book knowledge. The same is being repeated in the new education policy. The success of this policy will depend on how effectively this policy is implemented. Parents can see the trend of children only at primary education level. 10th and 12th exams will lose importance. Even the 5th and 8th class exams will start on board lines. In the new education policy announced by the Union Ministry of Human Resource Development, the importance of 10th and 12th board exams has been reduced. 5th and 8th exams will be of the board. However, in the academic year 2021-22, the 10th and 12th board exams will be conducted as per the old method. According to education experts, confusion has arisen among parents and teachers as the ordinance of the new education policy has not yet been received at the local level.

References:

1. Kurian (2020), Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education, pp.59-63.
2. Venkateshwarlu (2021), A Critical Study of Nep 2020: Issues, Approaches, Challenges, Opportunities And Criticism, pp 19-23.
3. Suresh et. al. (2021), New Education Policy: Qualitative (Contents) Analysis and Twitter Mining, pp. 45-50.
4. Jebaraj, (2020), what has the National Education Policy 2020 proposed, pp. 25-30.
5. Bekker et. al.. (2011), Theoretical versus pragmatic design challenges in qualitative, pp91-96.
6. Rajput and Baber (2019), Factors affecting the acceptance of e-learning by students: A study of e-learning programs in Gwalior, pp. 19-21.

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Title	: Implementation of National Education Policy-2020: Challenges and Opportunities for Rural Colleges in India
Editor Name	: Prof. (Dr.) Uttam Patil Dr. Prashantkumar Kamble Prof. (Dr.) Girish More
Publishing Agency	: Jyotikiran Publication, Pune
Publisher Address	: Santosh Pandurang Mane Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar, Hadpsar, Pune-8 Mob- 8888454089 Email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com
Printed By	: Amitsons Digital Copier 106, Paras Chamber, 1st Floor, Above Bank Of India, Near Laxminarayan Theatre, Swargate, Pune- 411009
Edition Details	: I[st]
ISBN	: 978-93-94819-20-7
Copyright	: Prof. (Dr.) Uttam Patil Dr. Prashantkumar Kamble Prof. (Dr.) Girish More
Publication Date	: 14/12/2022

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUKADI

Volume: [illegible] 2022.
ISBN: 9[illegible]3-94819-[illegible]7
Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

CONTENTS

Sr. No.	Chapter Title	Page No.
1	A Study on Implementation National Education Policy 2020 and Higher Education System in India: A Descriptive Analysis **Dr. Ashok Shamrao Patil,**	1-4
2	New Professional Practices of Teaching and Learning in the Nep-2020 **Dr. Anil Kate**	5-8
3	Communication Activities with Native Content for Enhancing Reading Skills of Rural Students in Part II English Classroom **S. Dinesh Kumar, Dr. C. S. Senthil**	9-13
4	Perils of a Liberal: Focus on Githa Hariharan's "In Times of Siege" **S.Esther Gnanamani**	14-16
5	A Study of Present Educational Situation and National Educational Policy-2020 in India **Dr. Mukund N. Haladkar**	17-19
6	A Critical Analysis of National Education Policy and Opportunities in Higher Education: A Descriptive Analysis **Dr. Khanderao A. Shinde**	20-23
7	National Education Policy 2020 and Existing Education System: Comparative Assessment **Mr. Mahesh Krishna Mali**	24-26
8	National Education Policy 2020: Implementation Challenges and Other Issues **Dr. Hemangini Sukhdeo Mane**	27-29
9	National Education Policy-2020: Evaluation and Assessment **Dr. Sucheta Y. Naik**	30-33
10	Skill development is the need of the hour! **Dr. Prakash Laxmanrao Dompale**	34-37
11	Technology Use and Digital Education under NEP 2020 and Challenges before the Rural Colleges in India. **Mr. Rajendra Ashok Pradhan**	38-40
12	An Analytical Study of New Education Policy-2020: Advantages and Disadvantages in India **Dr. Sharmila Ashok Sabale**	41-4
13	A Study on National Education Policy-2020: Education as a Social Change and Enhancing Teaching-Learning Process Professor (Dr.) Shankar Dalavi	44-4
14	The Value of Human Values in National Education Policy- 2020 **Dr. Sunanda S. Shelake**	48-5
15	NEP And Need Of Sanskrit **Dr. Suresh Pandurang Patil**	51-5
16	A Critical Study of NEP 2020: Issues, Approaches, Challenges, Opportunities and Criticism **Dr. Ashok P. Jadhav, Mr. Tejpal J. Moharekar**	54-5
17	नवे शैक्षणिक धोरण २०२० : आकृतीबंध, अभ्यासक्रम व वैशिष्ट्ये **डॉ. आरती विजय भोसले**	60-6
18	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०आणि ग्रामीण महाविद्यालये :काही प्रश्न **प्रा .डॉ. गिरीश मोरे**	63-6
19	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : ठळक वैशिष्टये **डॉ.राजेंद्र साहेबराव धाये, गोधाजी सोपानराव कापसे**	67-7
20	कौशल्य विकासासाठी ग्रामीण महाविद्यालयातील संधी आणि आव्हाने **डॉ. सुवर्णा नामदेव पाटील**	71-7
21	उच्च शिक्षणाबाबत राष्ट्रीय शिक्षण धोरण : उद्दिष्ट्ये आणि आव्हाने **प्रा. डॉ. लता पांडुरंग मोरे**	75-7

Volume: 1, 14 Dec. 2022
ISBN: 978-93-94819-20-7

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

उच्च शिक्षणाबाबत राष्ट्रीय शिक्षण धोरण : उद्दिष्ट्ये आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. लता पांडुरंग मोरे
मराठी विभाग प्रमुख, राजर्षी शाहू कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रुकडी.
Corresponding author- प्रा. डॉ. लता पांडुरंग मोरे
Email-latapmore18@gmail.com
DOI-10.5281/zenodo.7703946

प्रास्ताविक : १९४७ मध्ये आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारत सरकारने ग्रामीण आणि शहरी भागातील निरक्षरतेच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी विविध कार्यक्रम आखले. भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री मौलाना अब्दुल कलाम आझाद यांनी एकसमान शैक्षणिक प्रणालीसह संपूर्ण देशभरातील शिक्षणावर केंद्र सरकारचे नियंत्रण असावे म्हणून १९६८ मध्ये पहिले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण राबविले. देशातील शिक्षणाच्या विकासाला चालना देणे हा या धोरणामागील उद्देश होता. त्यानंतर १९८६ मध्ये राजीव गांधी पंतप्रधान असताना दुसरे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण राबविण्यात आले. या दुसऱ्या धोरणाचे उद्दीष्ट असमानता दूर करणे आणि सर्वांना समान शिक्षणाची संधी देणे हे होते. १९९२ मध्ये पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान असताना हे धोरण अद्ययावत ण्यात आले. तिसरे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २० जुलै, २०२० मध्ये आणले. या धोरणाचे उद्दिष्ट भारताला जागतिक पातळीवर ज्ञान महासत्ता बनविणे हे आहे.

या शिक्षण धोरणामध्ये शिक्षणाशी संबंधित अनेक नियम बदलण्यात आले आहेत. हे धोरण ISRO चे प्रमुख डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली आखण्यात आले आहे. विद्यार्थी प्रवेश, समानता, गुणवत्ता, क्षमता, आणि उत्तरदायित्व या मूलभूत स्तंभावर आधारित हे शिक्षण धोरण आहे. हे धोरण शाश्वत विकासासाठी राबविण्यात येत असून ते २०३० च्या अजेंड्याशी संरेखित केले आहे. शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण अधिक समग्र, लवचिक, बहुविद्याशाखीय तसेच २१व्या शतकातील गरजांना अनुकूल बनवून भारताला महासत्ता बनविण्याचे उद्दिष्ट ठेवून ते बनविण्यात आले आहे असे या शिक्षण धोरणाविषयी म्हटले गेले. प्रस्तुत निबंधात 'उच्च शिक्षणाबाबत राष्ट्रीय शिक्षण धोरण : उद्दिष्ट्ये आणि आव्हाने' याविषयी अभ्यास केला आहे. या अभ्यासासाठी आशययुक्त संशोधन पद्धती तसेच ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

भारतात दिले जाणारे शिक्षण जागतिक स्तरावर आणणे हे नव्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या धोरणात विद्यार्थ्यांना तीन भाषा शिकविल्या जाणार असून त्याचा निर्णय त्या त्या राज्यस्तरावर निश्चित केले जाणार आहेत. या अभ्यासामध्ये संस्कृत आणि इतर प्राचीन भाषांचा अभ्यास करण्याचा पर्याय दिला आहे. या धोरणा अंतर्गत कौशल्य विकासावर जास्त लक्ष देण्यात येणार आहे. त्यामुळे या धोरणांतर्गत काही मूलभूत बदल राबविण्यात येणार आहेत. ते म्हणजे एखाद्या विद्यार्थ्याला एखादा अभ्यासक्रम मध्येच सोडून दुसऱ्या अभ्यासक्रमात प्रवेश घ्यायचा असेल तर तशी तरतूद केली आहे. यासाठी तो विद्यार्थी पहिल्या अभ्यासक्रमातून ठराविक काळासाठी ब्रेक घेऊन दुसऱ्या अभ्यासक्रमात सहभागी होऊ शकतो.

या धोरणाच्या माध्यमातून देशातील विद्यार्थी शिस्तप्रिय आणि देशभक्त व्हावेत या हेतूने NCC हा पर्यायी विषय निवडण्याची सोय करून देण्यात आली आहे. जे विद्यार्थी NCC कॅडेट म्हणून प्रवेश घेतील त्यांना शैक्षणिक क्रेडिट्स व्यतिरिक्त बी आणि सी प्रमाणपत्रे देण्यात येणार आहेत. याशिवाय केंद्र आणि राज्य शासनाच्या योजने अंतर्गत रोजगार सुविधांचा लाभ दिला जाणार आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ची उद्दिष्ट्ये :- या धोरणामध्ये शिक्षक प्रशिक्षण बळकट करणे, सध्याच्या परीक्षा पद्धतीत सुधारणा करणे, बालवयात शिक्षणविषयक काळजी घेणे, शिक्षणाच्या नियामक चौकटीची पुनर्रचना करणे, शिक्षणात सार्वजनिक गुंतवणूक वाढवणे, शालेय आणि उच्च शिक्षणामध्ये व्यावसायिक शिक्षणावर भर देणे, प्रौढ शिक्षणावर भर देणे, तंत्रज्ञानाचा वापर मजबूत करणे ही प्रमुख उद्दिष्टे आहेत.

भारतात जन्म घेणारे कोणतेही मूल त्याच्या जन्मवेळेची परिस्थिती आणि अन्य पार्श्वभूमी या कारणामुळे शिक्षणापासून दूर राहणार नाही तसेच उत्कृष्ट तेची संधी गमावणार नाही अशी तरतूद या शिक्षण धोरणात केली आहे. या आयोगामध्ये लिंग, सामाजिक, सांस्कृतिक तसेच भौगोलिक ओळख आणि अपंगत्व समाविष्ट असलेल्या सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटावर विशेष भर दिला आहे. दिव्यांग मुलांसाठी या आयोगात विशेष तरतूद

करण्यात आली आहे. त्यांना प्रशिक्षण संसाधन केंद्रात राहण्याची सुविधा, सहाय्यक उपकरणे, योग्य तंत्रज्ञानावर आधारित साधने तसेच त्यांच्या गरजांच्यानुसार तयार करण्यात आलेल्या सहाय्यक साधनांच्या मदतीने पूर्व प्राथमिक टप्प्यापासून उच्च शिक्षणापर्यंत नियमित शालेय शिक्षण प्रक्रियेत पूर्णपणे भाग घेण्यासाठी सक्षम असतील. राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात कला, करिअर, खेळ यांच्याशी संबंधित उपक्रमांमध्ये भाग घेण्यासाठी खास डे - टाईम बोर्डिंग स्कूल म्हणून 'बालभवन' ची स्थापना करण्यास प्रोत्साहन देण्यात येणार आहे. पण याची आर्थिक तरतूद कशाप्रकारे करण्यात येणार आहे याविषयी साशंकता आहे. अशा 'बालभवन' ची निर्मिती खाजगी पातळीवरून होणार असेल तर त्यांचे फीचे स्वरूप वेगळे असेल. त्यामुळे कमी आर्थिक स्तरातील पालकांना आपल्या पाल्यांना तेथे पाठवणे अडचणीचे होईल.

या योजनेमध्ये नियमित कामगिरी, मूल्यांकन आणि उपलब्ध प्रगतीच्या मार्गाद्वारे शैक्षणिक प्रशासक किंवा शिक्षक होता येणार आहे. या शिक्षण धोरणात शिक्षकांची भरती सक्षम पारदर्शक प्रक्रियेद्वारे केली जाणार आहे. या योजनेमध्ये शिक्षकांना बढती गुणवत्तेवर आधारित दिली जाणार आहे. याशिवाय NCERT, SCERT, शिक्षक आणि विविध पातळीवरील विविध प्रदेशातील तज्ज्ञ संघटना यांच्याशी विचार विनिमय करून राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद शिक्षकांसाठी राष्ट्रीय व्यावसायिक मानके विकसित करणार आहे. त्यामुळे चांगले काम करणाऱ्या तसेच गुणवत्ता धारक शिक्षकांना तसेच शैक्षणिक प्रशासकांना चांगला लाभ मिळणार आहे.

NEP 2022 चे उच्च शिक्षणातील धोरण :-

राष्ट्रीय शिक्षण धोरणा अंतर्गत उच्च शिक्षणामध्ये व्यावसायिक शिक्षणासह सकल नोंदणी गुणोत्तर २०१८ मध्ये २६.३% होते ते आता २०३५ सालापर्यंत ५०% पर्यंत वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. याबरोबरच उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये ३.५ कोटी नवीन जागा वाढविण्यात येणार असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे.

NEP 2020 चे उच्च शिक्षणा संदर्भातील धोरण हे बहुशाखीय, लवचिक अभ्यासक्रम, समावेशक पदवी शिक्षण अभ्यासक्रम, विषयांचे सर्जनशील संयोजन, व्यावसायिक शिक्षणाचे एकात्मिकरण तसेच योग्य प्रमाणीकरण, बहुप्रवेश पद्धती आणि निर्गम टप्प्यांचे आहे. या उच्चशिक्षण धोरणामध्ये एक वर्षानंतर अभ्यासाचे प्रमाणपत्र, दोन वर्षानंतर प्रगत [illegible] (Advance Diploma Degree), तीन वर्षानंतर [illegible] Bachelor Degree) आणि चार वर्षानंतर बॅचलर विथ रिसर्च अशी [illegible] पदवी प्राप्त [illegible] आहे. म्हणजेच जे विद्यार्थी संशोधनासाठी उच्च शिक्षण घेऊ इच्छितात त्यांच्यासाठी ४ वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम आणि जे विद्यार्थी पदवी नंतर नोकरी करू इच्छितात त्यांच्यासाठी ३ वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम [illegible] आहे. या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणातून संशोधनातील एम.फील. ही पदवी रद्द केली आहे. त्याऐवजी संशोधन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी पदवी आणि एक वर्षाचा मास्टर्स अभ्यासक्रम अशी चार वर्षांची पदवी असून यानंतर थेट पी.एचडी. करण्याची सोय केली आहे. पदवी [illegible] करण्याच्या दरम्यान एखादा विद्यार्थी मर्यादित काळासाठी मध्येच शिक्षण थांबवून दुसरा कोर्स करू इच्छित असेल तर तो कोर्स पूर्ण झाल्यानंतर त्याला पुन्हा पदवी पूर्ण करता येईल अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

या शैक्षणिक धोरणामध्ये शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिटची स्थापना केली आहे. ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांनी परीक्षेत प्राप्त केलेल्या क्रेडिटसचे डिजिटल शैक्षणिक क्रेडिट केले [illegible] आहे. याद्वारे विविध उच्च शिक्षण संस्थाद्वारे ही क्रेडिट संग्रहीत केली जाणार आहेत आणि अंतिम वर्षाच्या पदवीमध्ये हस्तांतरित केली जाणार आहेत. तसेच विद्यार्थ्यांना हे सर्व क्रेडिटस एकत्रित उपलब्ध होणार आहे. या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणामध्ये श्रेणीबद्ध शैक्षणिक (Grade Academic), प्रशासकीय (Administrative) आणि आर्थिक स्वायत्तता (Financial Autonomy) यांचा समावेश केला आहे. या धोरणामध्ये विद्यार्थ्यांचे पुस्तकावरील अवलंबित्व कमी करून ई - लर्निंगवर [illegible] दिला जाणार आहे. त्यामुळेच प्रादेशिक भाषांमध्ये [illegible] कोर्सेसची सोय करण्यात आली आहे. याबरोबरच आभासी प्रयोगशाळा (Virtual Lab) विकसित केल्या जाणार आहेत. नव्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणामध्ये सरकारी, खाजगी [illegible] मान्यता प्राप्त (Deemed University) संस्थांसाठी नियम समान असणार आहेत. या धोरणामध्ये [illegible] शिस्तबध्द (Malty Disciplinary) अभ्यासक्रम [illegible] एकाच वेळी वेगवेगळे विषय एकत्रित शिकण्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे. यामध्ये मेजर आणि मायनर [illegible] विषयांचे विभाजन केले जाणार आहे. या पद्धतीमुळे [illegible] किंवा अन्य कारणामुळे होणारी गळती (Dropout)

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

...ा येणार आहे. याशिवाय एखाद्या विद्यार्थ्याला त्याच्या ...हीचा विषय शिकण्याची संधी मिळणार आहे. या ...नामुळे विद्यार्थ्यांना अध्यापनासाठी एकाच भाषा ...माध्यमा ऐवजी विविध भाषा माध्यमांचा वापर करता ...र आहे. याबरोबरच लॉ आणि मेडिकल शिक्षण वगळता ... शिक्षण एकाच छताखाली घेता येणार आहे. उच्च ...णातील गुंतवणूक वाढवली जाणार आहे. सध्याचे ...णातील जी.डी.पी. प्रमाण ४.४३% आहे ते वाढवून ... केले जाणार आहे. या धोरणामध्ये सर्व ...विद्यालयांसाठी एकच सामायिक प्रवेश परीक्षा ठेवली ...णार असून ती National Testing Agency / NTA ... घेण्यात येणार आहे परंतु ही परीक्षा ऐच्छिक स्वरूपाची ...णार आहे. या धोरणामधील आणखी एक महत्त्वाची बाब ...णजे ... शिक्षकांप्रमाणेच विद्यार्थ्यांनाही स्वतःचे मूल्यांकन ...ता येणार आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण या पॉलिसीच्या यशाबर ... ठेवण्यासाठी जून २०२१ पासून एक डॅशबोर्ड सुरू केला ... या डॅशबोर्ड द्वारे धोरणाच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेवर ... ठेवण्यात येणार आहे. या योजनेच्या माध्यमातून ...विद्यालय आणि विद्यापीठ स्तरावर धोरणात्मक ...गांची अंमलबजावणी करण्यावर भर दिला जाणार आहे.

...ीय शिक्षण धोरण २०२० चा दोन वर्षांचा आढावा :-

२९ जुलै २०२० रोजी NEP पॉलिसी लागू ...यात आली. या अंतर्गत ऑल इंडिया कौन्सिल ऑफ ...कल एज्युकेशन (AICTE) २०२१-२२ या शैक्षणिक ...त १९ अभियांत्रिकी महाविद्यालयांना सहा भारतीय ...भि... अभ्यासक्रम शिकविण्यास परवानगी दिली आहे. India ...ouncil for Technical Education च्या ...यानुसार २०२२-२३ साठी इंग्रजीमध्ये द्वितीय ...च्या अभ्यासक्रमाचे साहित्य विकसित करण्यासाठी ... १२ भारतीय भाषांमध्ये भाषांतर करण्यासाठी रुपये ...६ कोटींचे बजेट दिले आहे. आंध्र प्रदेश, हरियाणा, ...टक, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, राजस्थान, तामिळनाडू, ... प्रदेश, उत्तराखंड आणि पश्चिम बंगाल या १० ...तील ४९ संस्थानी बंगाली, हिंदी, कन्नड, मराठी, ...क व तेलगू या सहा भारतीय भाषांमध्ये एक किंवा ...क विषयामध्ये अभियांत्रिकी शिक्षण सुरू केले आहे. ... 2022 मध्ये मुक्त आणि दुरस्थ, ऑनलाईन आणि ... शिक्षणासाठी सुधारणा समाविष्ट केली आहे. ...पीठ अनुदान आयोगाने या विषयीची नियमावली अधिसूचित केली आहे. सध्या ५९ उच्च शिक्षण संस्था (HEI) ३५१ ऑनलाईन कार्यक्रम ऑफर करतात आणि ८५ उच्च शिक्षण संस्था ऑनलाईन दूरस्थ शिक्षण कार्यक्रम करत आहेत. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठात ४०% अभ्यासक्रम ऑनलाईन केले आहेत. याशिवाय १५३ पेक्षा जास्त विद्यापीठानी तरुण महत्वाकांक्षी मनांसाठी सक्रिय शिक्षणाच्या जाळ्यांचा अभ्यास (Study Webs of Active Learning for Young Aspiring Minds) (SWAYAM) याचा अवलंब केला आहे. या स्वयम मॅसीव्ह ऑनलाईन अंतर्गत एकापेक्षा जास्त भाषांमध्ये १०५२ अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत. तसेच येथील अभ्यासक्रमांची संख्या एका सेमिस्टर मध्ये १०० वरून ८०० झाली आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मधील उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने :-

नव्या शैक्षणिक धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी शासन सध्या जोर धरत असले तरी या मार्गात अनेक आव्हाने आहेत. सर्वात महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील विविधता आणि आकार होय. भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची शिक्षण व्यवस्था आहे. उच्च शिक्षणाचे अखिल भारतीय सर्वेक्षण म्हणजेच AISHE च्या २०१९ च्या अहवालानुसार भारतात शालेय आणि महाविद्यालय स्तरावर १५ लाख पेक्षा जास्त शाळा, सुमारे ८९ लाख शिक्षक आणि सुमारे २५ कोटी विद्यार्थी कार्यरत आहेत. यामध्ये केवळ उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा विचार केला तर याचाही विस्तार खूप मोठा आहे. भारताच्या उच्च शिक्षण क्षेत्रात सुमारे १००० विद्यापीठे, ३९,९३१ महाविद्यालये आणि १०,७२५ स्वायत्त संस्था आहेत आणि येथे ३ कोटी ७४ लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. इतक्या प्रचंड मोठ्या संख्येला राज्य, जिल्हा, तालुका स्तरावर सर्वांना एकत्र आणून नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणे अत्यंत कठीण गोष्ट आहे.

नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी ही देशाच्या राज्याच्या आणि सरकारच्या क्षमतेवर अवलंबून आहे. 'भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये निधीची कमतरता आहे. संपूर्ण व्यवस्था ही नोकरशाहीवर आधारलेली आहे. येथे नवीन कल्पना आणि वाढीच्या क्षमतेस शिक्षण व्यवस्थेत प्रतिकूल वातावरण आहे' असा निष्कर्ष कस्तुरीरंगण यांच्या अध्यक्षतेखालील मसुदा समितीने निदर्शनास आणून दिले आहे.

Volume: I, 14 Dec.
ISBN: 978-93-9481

समारोप :- गुणवत्ता, नवनिर्माण आणि संशोधन या तीन प्रमुख स्तंभवार हे धोरण उभारले आहे. सर्व स्तरातील शिक्षणाची पुनर्रचना करावी, शिक्षणाचा दर्जा सुधारवा, विद्यार्थ्यांचा शारीरिक आणि मानसिक विकास व्हावा याबरोबरच शैक्षणिक वातावरणात आधुनिकीकरण आणि सर्जनशीलता वाढावी, शिक्षणाचा दर्जा आणि प्रसार या क्षेत्रात सर्व समावेशक बदल करावेत या उद्देशाने हे शिक्षण धोरण राबविण्यात आले आहे. पण या नवीन शिक्षण धोरणामध्ये सुचवलेल्या परिवर्तनाच्या विशालतेला चालना देण्यासाठी शिक्षण मंत्रालय आणि इतर संस्थांतर्गत क्षमता अपुरी आहे. पारंपरिक शिक्षणाकडून प्रयोगात्म शिक्षणापर्यंत जाण्यासाठी ही शिक्षण व्यवस्था चालविणाऱ्या लोकांच्या व त्याचबरोबर शिक्षक, विद्यार्थी व पालकांच्या दृष्टिकोनात सकारात्मक बदल होणे गरजेचे आहे असे वाटते.

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

VBD
2022-23

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

रयत शिक्षण संस्थेचे,

बळवंत कॉलेज, विटा

ता. खानापूर, जि. सांगली

अर्थशास्त्र विभाग आयोजित

शिवार्थ

स्मरणिका 2023

ORGANIC CHICKENFARM

- कुक्कुटपालनाचे अर्थशास्त्र
- आभासी चलन भास, आभास आणि वास्तव

३३ वे

शिवाजी युनिव्हर्सिटी
इकॉनॉमिक्स असोसिएशन, कोल्हापूर (सुयेक)

वार्षिक अधिवेशन

रविवार, दि.२६ फेब्रुवारी, २०२३

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

रयत शिक्षण संस्थेचे,

बळवंत कॉलेज, विटा

ता. खानापूर, जि. सांगली

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर संलग्न

आयोजित

शिवाजी युनिव्हर्सिटी इकॉनॉमिक्स असोसिएशन, कोल्हापूरचे (सुयेक)

33 वे वार्षिक अधिवेशन

रविवार, दि. २६ फेब्रुवारी, २०२३

शिवार्थ

स्मरणिका 2023

■ स्मरणिका अंक २१ वा ■

भाग- 1

• स्वागताध्यक्ष •

डॉ. राजेंद्र मोरे

प्राचार्य, बळवंत कॉलेज, विटा

प्रमुख संपादक शिवार्थ
डॉ. जयवंत इंगळे

स्थानिक संपादक
डॉ. प्रवीण बाबर

स्थानिक कार्यवाहक
प्रा. प्रशांत गांजवे

ISBN 978-93-5780-325-0

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

प्रकाशन स्थळ:
बळवंत कॉलेज विटा ता. खानापूर

प्रकाशन काळ:
वार्षिक

मुद्रक:
रेवणसिद्ध आर्टस्, विटा

प्रमुख संपादकाचे नाव :
डॉ. जयवंत इंगळे

स्थानिक संपादकाचे नाव :
डॉ. प्रवीण बाबर

प्रकाशन:
रविवार २६ फेब्रुवारी २०२३

स्वागताध्यक्ष मनोगत	प्राचार्य, डॉ. राजेंद्र मोरे
संपादकीय	डॉ. जयवंत इंगळे
स्थानिक संपादक मनोगत	डॉ. बावर प्रवीण गुलाबराव
स्थानिक कार्यवाह मनोगत	श्री.गांजवे प्रशांत तुकाराम
वार्षिक अहवाल - सन- २०२१-२२	डॉ. संजय विठ्ठल धोंडे
अध्यक्षीय परिचय व अभिभाषण	डॉ. राहुल शंकरराव म्होपरे

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

कुकुटपालनाचे अर्थशास्त्र

1	Dr. Kavita S. Vadrale	Break-Even Analysis of Open and Contract Poultry
2	Dr. Anil R. Chougule	Performance Evaluation of Poultry Occupation Scheme of ITDP Dahanu: A Case Study of Dahanu Taluka in Palghar District.
3	Dr. Sachin A. Sardesai	Growth and Performance of Poultry Farming in India
4	Prof. (Dr.) P. S. Kamble* Mr. Amol Chandrakant Kamble**	Poultry Business And Their Effect On Environment
5	Mr. Prashant Prakash Deshmukh,	An Overview Of Poultry Farming In India
6	Dr. Sande Rajesaheb Nabi,	An Analytical Study Of Poultry Business And Its Impact On Rural Economy
7	Dr. Prashant K. Powar,	A Study Financial Analysis Of Poultry Farms: A Descriptive Analysis
8	Prof. Dr.G.S.Kamble* Ms. Snehal Santosh Nashte**	Employment Generation Through Poultry Farming In Rural India
9	Dr. Vijay B. Desai,	A Study On Analysis Of Poultry Farm Business In Unorganized Sector Of Western Maharashtra
10	Dr. Kailas Sunil Patil	Price Spread under CMS of Broiler in Sangli District
11	Dr. Mrs. Suryavanshi A. D.	Poultry Farming In India: A Study
12	Mr. Ajay Dagadu Kate,	A Study On Economic Analysis Of Poultry Farm Business In Global Era
13	Dr. A. K. Patil	Present Scenario of Poultry Industry in India
14	*Dr. Varsha Raghunath Shinde, **Shri. Vijay Hariba Pawar	Importance Of Poultry Farming In Rural Development
15	Smt.Rani Hanmant Chavan	"A Study Of Management Of Poultry Farming Business"
16	Mr. Adinath. S. Kamble* Dr. Vidhya. S. Patil**	Challenges Before Poultry Farming In Maharashtra
17	Dr. Surekha Anil tawandkar**	"Current Status And Challenges Of Poultry Farming In India"

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

A Study on Analysis of Poultry Farm Business in Unorganized Sector of Western Maharashtra

Dr. Vijay B. Desai, *Associate Professor, (HOD), Department of Economics, Rajarshi Shahu Arts and Commerce College, Rukadi, Hatkanangale, Kolhapur, vijaydesai809@gmail.com, 9403467128*

KEYWORDS

Economic analysis, poultry farm, business, unorganized sector etc.

ABSTRACT

Planning is very important in poultry farming business. A hen lays eggs at 20 weeks and lays a good number of eggs for a year thereafter. After that, egg production decreases, so chickens have to be sold for meat. After those chickens are sold, a new flock must be prepared to replace them. The basic objective of poultry farming business is to recycle the natural food waste like kitchen waste, fallen grains, insects, worms, soft leaves etc. through backyard poultry farming and convert them into highly nutritious eggs and poultry meat. Accessing the human food chain and reducing protein malnutrition and ensuring availability of eggs and meat in tribal areas. To provide opportunities to the young farmers in rural areas to establish agribusiness or agribusiness. Chickens are natural egg-laying machines. But it is necessary for businessmen to have the knowledge of how to handle it, how to take care of it, etc. Apart from that, it is important to know about the breed of chickens available in the market, their diseases and preventive measures. If you have an idea about the breed of chickens, choosing good chickens for your farm will make the business more profitable.

Introduction:

The farmer's house is said to be the animal rearing, mainly cows, buffaloes, goats and poultry keeping at home and providing supplementary income to agriculture. Among these, poultry farming is a very easy business to do at low cost, in less space and with less effort. 100 birds can be started with very little investment of time and capital if handled in a free manner. You can start by buying day-old chicks. Free-range hens reduce production per egg and cost per chick. To reduce high unemployment and migration in rural areas. Uplift the economic status of the family by making agriculture a sustainable business. Taking advantage of various government schemes related to poultry farming business. A program should be planned in advance as to which month the new herd should be ready, so that maximum profit can be made in less time and less capital. Suppose, if a day-old chick is brought in the first week of January, the egg production will start from July and continue throughout the year till the following June. Later, these chickens have to be sold for meat in the kept free for a month for cleaning, a new flock can be kept in that house.

Problems of the Study:

While conducting this research, the researchers have studied the economic conditions of the workers in the unorganized sector of the poultry farming business in Western Maharashtra and the economic conditions of the business have to face many types of problems. While doing poultry farming business, poultry farming business has to be protected from many animals such as deer, mongoose, dog, cat, because these animals find chicken as an important food for their prey. Therefore, the businessmen who are engaged in poultry farming business have to face many such financial crises. Poultry farming business is an economically viable employment generating business from the point of view of women in rural areas, but in reality many problems are faced initially in availing government schemes and schemes as well as obtaining subsidies and purchasing actual land or renting land.

Objectives of the Study:

The main objective of the

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

conditions of unorganized sector workers engaged in poultry farming business in Western Maharashtra and some specific objectives have been explained by the researcher as follows. In this research, the researchers have done an analytical study of the workers working in the unorganized sector and the financial situation of the poultry business.

1. To study unorganized sector workers engaged in poultry farming business in rural areas.
2. To study sustainable development by reviewing the economic situation of workers engaged in poultry business in the unorganized sector
3. To study economic analysis of poultry industry in Maharashtra.
4. To study the benefits of poultry farming business

Significance of the Study:

In developing and democratic nations like India that have adopted agrarian economies, poultry farming is a very important business from the point of view of unorganized sector workers. because poultry farming business can be set up in low cost and capital based on free space and thus this business is very important for economic empowerment and development of rural areas. There are many training centers for starting poultry farming business and also many successful entrepreneurs who have done poultry farming business are giving us information so doing poultry farming business is very important because it solves the problem of livelihood of people in rural areas by getting employment so poultry farming business is very important.

Scope of the Study:

The future of the poultry farming business depends to a large extent on the aviary, natural air should play in the area. The place should be in a lowland, not swampy. The land should be fertile. Place should not be in city or trust. There should be facility of water and electricity. A piece of land for aviaries should have a minimum width of 200 feet. The direction of the aviary should always be east-west. While building a bird house, consider the space required for them and build the house. In the initial period each broiler bird should get 0.5 square feet of space. In the later period, the house should be constructed in such a way that one square foot of space per bird is available.

Period of the Study:

The year 2021 22 has been selected by the researcher for the said research while studying the financial condition of workers engaged in poultry farming business in unorganized sector of western Maharashtra and financial condition of poultry farming business.

Limitation of the Study:

The length of the cage works no matter how long it is kept; but there is a limit to the width. A house with a maximum width of 30 feet provides adequate ventilation and light. The durability of the house increases if the foundation of the house is built with stone and lime. The length of the cage works no matter how long it is kept; but there is a limit to the width. A house with a maximum width of 30 feet provides adequate ventilation and light. The durability of the house increases if the foundation of the house is built with stone and lime. By keeping the middle height of the house 12 to 15 feet and the side height of seven to eight feet, the roof gets a proper slope and the rain water drains away quickly. The sheet used for the roof of the house should be of cement

ISBN: 978-93-5780-325
Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

While conducting the said research, the researcher has used secondary research, in this research paper articles journal, Internet Government Reports Annual Reports Mega Magazines Monthly Annual Issues Serial Books Reference Books etc. have used many researches.

Research Method:

While conducting the said research, the researcher has studied economic analysis of workers and business in unorganized sector of poultry industry in Western Maharashtra using descriptive analysis method.

Results and Discussion:

Poultry business requires record keeping. You should have records from the time the chicks are purchased until they are disposed of. Daily record of expenses incurred and income received on your farm. Demand and rates vary seasonally. We have low demand for eggs in summer and high demand for eggs in winter. Brokers take advantage of this situation and pick eggs only if the rate is low in summer. It would be beneficial to plan that the quantity of eggs obtained will be less in summer and more in winter. By getting the information about the strategic areas and problems in poultry farming in the register, the failure can be reduced and the profit can be definitely increased.

Advantages of Poultry Farming Business:

Poultry farming business is emerging as an excellent employment generating business in today's scenario. Therefore, large and famous companies are actively working in poultry farming business and under their guidance; advice and guidance are being given to farmers and

1. The availability of protein in people's staple foods can be increased.
2. It is a business that provides additional income with little and minimal investment.
3. The young farmer brothers in the rural areas are provided with additional agricultural side business or additional agricultural business opportunities.
4. Increased unemployment and migration in rural areas can be reduced.
5. Poultry farming is emerging as a sustainable business in agriculture.
6. By doing poultry business, ono can avail various government schemes.
7. Chicken droppings provide good quality agricultural fertilizer.
8. Egg and meat production is growing in particular demand in Western and developed countries.

Poultry Business:

Poultry farming or chicken farming is a very promising and widely practiced supplementary agriculture industry under goat rearing. It is called Poultry Ngarm in practice. Just like goat farming business, chicken farming business can be done either by free range or by keeping chickens in cages. Free-range chickens are generally of indigenous breeds. Being left free, they are at risk from animals like cats or birds like vultures. But Gavran chickens have the ability to protect themselves from them. Therefore, Gavran chickens walk even if they are left free. If ten to twenty chickens are kept around the house in the yard or yard, they find and eat their own food. If there is one male for every ten females, the hens will have chicks and continue to breed. White Leghorn or some other new breeds of chickens cannot be raised freely in chicken coops. A cage

ISBN: 978-93-5780-325-0

improved breed chickens are delicate in nature but produce more eggs.

Poultry Farm Business:

However, this is not the case with Gavran chicken. She neither needs medicine nor water. She doesn't even need to be monitored. But just as conventional grains and vegetables are in demand in the market over vegetables and grains produced from hybrid seeds, eggs from Gawran hens are more in demand by egg eaters than those from caged hens. The special thing is that you don't have to spend a lot of money to keep Gavran chickens. Their chicks are formed and their number increases. But in the case of caged chickens, after one generation of chickens, new chicks have to be bought. Although raising Gawran chickens is economical, free range chickens can be raised only as long as the number of chickens is limited to 10-20. Free range chicken farming is not possible if it is a large scale business. Eggs are very important in diet. Because it contains many nutrients. At a time when the practice of eating eggs was not common in our country, the government tried to promote and explain the importance of eggs. The government used to put up propaganda flags. Eating eggs makes a person strong because eggs are rich in vitamins especially vitamin.

Domestic Poultry Business:

Domestic chicken farming is basically a free range business that can be done with cows and buffaloes. Friends, there is no need to do anything else for this, Desi or Gavran cross breeds are very hardy and disease resistant chickens. Friends, it is very important for us to choose the right breed for rearing indigenous chickens. This lays 140 to 200 eggs in one egg cycle. Kadaknath chicken breed is dark black in color with pink color and blood and eggs are also black. These chicken meats are rich in calcium, protein and iron. This breed originated from Bangalore in the state of Karnataka. Giriraj is a breed that looks similar to Gavran chicken; the weight of this chicken increases up to one kg in two months. And it produces two hundred eggs in one cycle.

Free Circulation Method of Indigenous Chicken Farming:

Due to the adoption of free circulation system, the expenditure on labor as well as the expenditure on food is reduced. Since the chickens are in an open environment, the cost is also very low. In the first three to four weeks, taking care of the puppies is very important. In the free range system, the chickens find their own food and eat the worms on the young grass. In the free range system, the chickens come into the shed only at night, so cleanliness is also much easier to maintain.

Prevention of Diseases in Poultry:

Special care is essential to prevent disease in the poultry industry. For this, proper care of chickens, balanced diet, clean and ventilated house and good breed etc. is very necessary. Disease prevention measures should be taken while starting a poultry farm. If a chicken is sick, it should be separated from the flock. Also take necessary advice from a veterinarian. The house where sick chickens are kept should be limed. Chickens get diseases such as rabies, scurvy, smallpox, bloody diarrhea, coryza or colds. When chickens are sick, wear a mask over your mouth and walk around them. Wash hands frequently with

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

 ISBN: 978-93-5780-325-0

profit of the cost. Experts say that once these chickens are fully developed, they can be sold in the market to earn more profit. If you sell it in the market, it can earn you twice the cost. The bigger the home poultry business you start, the more your income will increase.

Conclusion:

Poultry and dairy farming is not very systematic in the country at present. Therefore, the government is offering various facilities and 0% interest rate to encourage it. This is a business which, if managed well, can pay off the government debt at once and become a good poultry owner. If you are a farmer, you don't have to worry too much about feeding the animals, as a part of the produced grain and straw etc. will be used to make fodder for the cattle. Many other unemployed people get different types of work from poultry farms. Almost all types of dairy and poultry products are widely consumed in India, so has high profit potential.

References:

1. Sridharan et. al. (2017), A Study on the Socio-Economic Charateristics of Contract Farmers Associated with Suguna Broilers in Coimbatore District, pp.10-13.

2. Asokan et. al. (2009) Vertical Integration in Indian Agri food Industry: Case of Broiler Chickens, P. 517.

3. Joshi (2011), A Case Study on Poultry Farming an Enterprise Opportunity in Central Development Region of Nepal, pp. 55-62.

4. Sharma (2007), World's Poultry Science Journal: Role and relevance of traditional family poultry in Developing Countries with special reference to India, PP.33-36.

5. Mahato (2000), Poultry health policy and research needs, Processing of workshop on avian health pp. 8 -9,

6. Ratala (2000), Status of poultry disease in mid-western region of Nepal, Proceeding of workshop on avian health, pp. 30- 34

7. Paudel (2010), In transition from a food to a feed crop: Policy Implications and sustainability Issues, pp. 25-31.

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

Volume: I, 14 Dec. 2022,
ISBN: 978-93-94819-20-7

...plementation of National Education Policy-2020 in Rural Colleges

Dr. Uttam Ramchandra Patil
...fessor and Head, Department of English, Rajarshi Shahu Arts and Commerce College,
Rukadi. Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur
Corresponding author- **Dr. Uttam Ramchandra Patil**
Email-uttamnayana@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7780916

...s the heart and soul of a modern society. It not only equips citizens with literacy but also makes them ... Earlier education used to impart life skills in the students. However, in the course of time everything ... change and education not an exception to this. A country is recognized by its education system which ... transformation as per the need of time. Independent India has the history of two NEPs, the first in 1968 ... in 1986. They were introduced as per the demand of time. Recently, in July, 2020 the Indian ... introduced the new National Education Policy, which is popularly known as NEP-2020 which ... about a drastic change in the existing Indian education system. It is going to influence all the ... life. The HEIs across the country will have a great influence of NEP-2020. However, NEP-2020 ... influence the rural colleges offering conventional degree programmes across the country. And ... is a humble attempt to consider opportunities and challenges for the rural Indian colleges while ... NEP-2020.

...ds: NEPs, NEP-2020, rural colleges, HEIs, opportunities, challenges

...tion:

...Education has been at the core of life which ... seldom develops without education. It is ... non-humans too where it takes place ... through imitation. Without education life ... progresses or proceeds. Education is both ... nal and formal. Non-formal education takes ... turally through observation and imitation. ... other hand, formal education is conducted ... fully to achieve some goals of imbibing ... as well as soft skills in order to produce ... uired workforce. Non-formal education ... mostly at individual level. However, formal ... been evolved as a national or social ... bility where curricula of courses and ... mes are framed with the goals to achieve ... tcomes. Non-formal education has no goal ... It takes place when a member of a ... ity or group has to know or learn a skill ... s a part of the community routine. For ... skills like greeting people, performing ... duties at home and in public are acquired in ... rmal manner. However, formal education is ... planned system, designed by the experts as ... requirement of the community. And in the ... of time the community requirements change ... ordingly the new education policies emerge. ... sent paper is a humble attempt to show the ... of the implementation of NEP-2020 on the ... lleges in India.

It is education that determines the worth of ... n in the modern world. India has evidenced ... education policies. The present Indian ... on system is in the line with the education ... s evolved and implemented during the British ... Before the British Rule, India had a class- ... ender biased education system. Only the people hailing form higher classes and castes were given the opportunity to get educated. Moreover, women were deprived of education. This led to illiteracy and consequently ignorance of the masses. The selected literate used education to rule, overpower and oppress the subalterns. That is why Mahatma Phule, the great social and educational reformer of the 19th Century underlined the effects of the want of education on the masses in his ever-cited poem-

विद्येविना मति गेली।मतिविना नीती गेली ।।
नीतिविना गती गेली।गतिविना वित्त गेले ।।
वित्ताविना शुद्र खचले।इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।।

which can be roughly translated into English as below:

'Dearth of education leaded to loss of wisdom,
Lack of wisdom caused deficiency of morals,
Dearth of morals induced want of progress,
Lack of progress resulted in want of money,
Want of wealth impelled the oppression of the lower classes.
Just illiteracy, i.e. the dearth of education brings about all such sorts of havoc.'

It is education that enabled the reformers like Raja Ram Mohan Roy, Mahatma Jotirao Phule and Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj to understand the significance of education of masses. The British educated the Indians in order to get the required workforce to manage their administration and maintain law and order. The inception of the British education had other aspects too. As per the Macaulay Minutes the prime purpose of the education system in India during the British Raj was to anglicise Indians. He was instrumental in making English the medium of instruction for the higher education in India. Macaulay in 1830s put his efforts

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi
I/C Principal
RAJARSHI SHAHU ARTS COMMERCE COLLEGE, RU...

Volume: I, 14 Dec. 2022, ISBN: 978-93-94819-20-7

Leadership Essentials for the Implementation of NEP-2020 in Higher Education

Dr. Ganesh Anandrao Dive[1], **Dr. Prashantkumar Kamble**[2], **Dr. Manoj M. Sadale**[3]
[1]Assistant Professor, Maharshi Parshuram College of Engineering, Velneshwar
[2]Principal, Rajarshi Shahu Arts and Commerce College, Rukadi
[3]Assistant Professor, Kakasaheb Chavan College, Talmavale
Corresponding author- **Dr. Ganesh Anandrao Dive**
DOI- 10.5281/zenodo.7780904

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

Abstract

The expansion of student numbers and the globalization in the educational sector has placed the leadership in higher education under greater scrutiny. The National Education Policy (NEP)-2020 aims to achieve very high objectives to take Indian education at par with global standards. In these new circumstances, the leadership behaviour needs several adaptations. Going beyond the traditional hierarchical model of leadership, there is a need that the leadership has qualities of creativity, commitment, collaboration, delegation and courage.

Keywords: Leadership, NEP-2020, Governance, Excellence, Innovation

Introduction

There has been a growing interest in the role of governance and leadership within higher education institutions. In recent decades, the globalization of the market, internationalization of institutions and the development of for-profit private institutions have been noticed. With the development of a fee-paying culture, there is growth in the student-centric approach. This change drives there administration to a "management culture". So, leaders in higher education institutions need to reverify the traditional approach and there is a need for them to come up with most effective leadership approach. The effective implementation of NEP-2020 is the responsibility of leaders in higher education. That is why, adaptations in leadership practices is essential.

Rationale of the study

Academic institutes with stable environment have low demand for leadership. In such institutes, the policies; vision and mission are put on automatic pilot mode. In reality, automatic pilot modes do not function. There are several factors affecting the academic institutes. This is the overall environment around academic institutes which is dynamic and in continual flux. The future of academic institutes depends upon the changing consequences of the environment. That is why, creative leadership is indispensable which clearly differentiates between sustainable academic institutes and vulnerable institutes. Leadership is going to play a vital role in the implementation of NEP-2020. So, it is essential to study leadership behaviour in higher education.

Objective of the study

The present research aims to investigate the role of leaders in higher education and the competencies required for effective leadership. Moreover, the research aims to explore the way leadership will help effective implementation of NEP-2020.

Hypothesis

It is assumed that the leadership behaviour in higher education needs several adaptations for effective implementation of NEP-2020.

Methodology

There are several theories about leadership presented by philosophers and scholars. So, the prominent theories like contingency theory of transformational theory, transactional leadership, theory, great man theory have been studied and analysis in the context of NEP-2020 is made. Obviously, interpretative, analytical, evaluative and comparative methods have been used for the present research.

Analysis

Modern organizations have witnessed several leadership styles like "command-and-control" leadership, "situational leadership", "transformational leadership" etc. Academic leadership roles include Vice-Chancellor, President, Vice-President, pro-Vice Chancellor, Principal, Deans, Heads of School. There are various issues related with these positions. One is the transitory nature of role-holders for example a leadership role on a three-year rotating basis. Another issue is the traditional approach of leadership roles based upon honorary basis as "first among equals". Faculty positions have varied roles as a teacher, scholar, researcher and institutional citizen wherein directly or indirectly leadership role is performed. Moreover, leadership role is developed within subject discipline peer-groups, research project teams and professional bodies. In the era of globalization, higher education institutions need leadership roles not only in academic areas but also in service areas like student services, accommodation, sports facilities etc.

The methods, techniques and means of teaching and learning are altering. The very mission of academic institutes has transformed as new directions in research and service to society are evolving. It is time to think afresh about the

Volume: I, 14 Dec. 2022, ISBN: 978-93-94819-20-7

NEP 2020: Challenges and Opportunities

Smt. Smita Kore[1], **Dr.P.B.Kamble**[2],
[1]Research Student, Shivaji University, Kolhapur
[2]I/C Principal, Rajarshi Shahu College, Rukadi.
Corresponding author- **Smt. Smita Kore**
DOI- 10.5281/zenodo.7780864

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

Abstract:

Well defined and futuristic education policy is essential for a country at school and college levels due to the reason the at education leads to economic and social progress. The National Education Policy 2020 (NEP 2020), which was approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of India's new education system. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive framework for elementary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2021.Shortly after the release of the policy, the government clarified that no one will be forced to study any particular language and that the medium of instruction will not be shifted from English to any regional language. The language policy in NEP is a broad guideline and advisory in nature; and it is up to the states, institutions, and schools to decide on the implementation. Education in India is a Concurrent List subject Himachal Pradesh has become the first state to implement New Education Policy 2020. The national educational policy should be implemented in all schools over India by 2022.The New Education Policy announced by Government of India (NEP 2020) was a welcoming change and fresh news amidst all the negativities surrounding the world due to the challenges posed by Covid-19 pandemic. The announcement of NEP 2020 was purely unexpected by many. The changes that NEP 2020 has recommended were something that many educationists never saw coming. Though the education policy has impacted school and college education equally, this article mainly focuses on NEP 2020 and its impact on Higher Education. This paper also outlines the salient features of NEP and analyses how they affect the existing education system.

Keywords: Higher Education, NEP-2020, Overview & Analysis, Implementation Strategies, Approaches, Challenges, Opportunities of NEP 2020.

Background:

The NEP 2020 replaces the National Policy on Education of 1986. In January 2015, a committee under former Cabinet Secretary T. S. R. Subramanian started the consultation process for the New Education Policy. Based on the committee report, in June 2017, the draft NEP was submitted in 2019 by a panel led by former Indian Space Research Organization (ISRO) chief Krishnaswamy Kasturi Rangan. The Draft New Education Policy (DNEP) 2019 was later released by Ministry of Human Resource Development, followed by a number of public consultations.T74 Draft NEP was 484 pages. The Ministry undertook a rigorous consultation process in formulating the draft policy: "Over two lakh suggestions from 2.5 lakh gram panchayats, 6,600 blocks, 6,000 Urban Local Bodies (ULBs), 676 districts were received."

Objectives of the study

The primary objective of this research is to study the challenges and impact of New Education Policy 2020 on higher education. The study also outlines the salient features of NEP and analyses how they affect the existing education system. It also throws light on challenges before rural colleges.

Research methodology :

This research is a descriptive study. The necessary secondary data was collected from various websites including those of Government of India, magazines, journals, other publications, etc. This data was then analyzed and reviewed to arrive at the inferences and conclusions.

Introduction

India, being a growing liberal country for educational reforms, currently has about 845 universities and approximately 40,000 higher education institutions (HIEs), reflecting the overall high fragmentation and many small sized HEIs in the country which are affiliated to these universities. It is found that over 40% of these small sized institutions are running single program against the expected reform to a multidisciplinary style of higher education which is an essential requirement for the educational reforms in the country for the 21st century. It is also noted that over 20% of the colleges have annual enrolment less than 100 students making them nonviable to improve the quality of education and only 4% of colleges enroll more than 3,000 students annually due to regional imbalance as well as the quality of education they offer. Some of the reasons found for the fragmentation of the higher education (HE)

system in India are:

It is predicted that India will be the third largest economy in the world by 2030-2032 with estimated GDP of ten trillion dollars. It is evident that the ten trillion economies will be driven by

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, R...

Volume: I, 14 Dec. 2022, ISBN: 978-93-94819-20-7

NEP 2020: Challenges and Opportunities

Smt. Smita Kore[1], Dr.P.B.Kamble[2],
[1]Research Student, Shivaji University, Kolhapur
[2]I/C Principal, Rajarshi Shahu College, Rukadi.
Corresponding author- Smt. Smita Kore
DOI- 10.5281/zenodo.7780864

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

Abstract:

Well defined and futuristic education policy is essential for a country at school and college levels due to the reason the at education leads to economic and social progress. The National Education Policy 2020 (NEP 2020), which was approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of India's new education system. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive framework for elementary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2021.Shortly after the release of the policy, the government clarified that no one will be forced to study any particular language and that the medium of instruction will not be shifted from English to any regional language. The language policy in NEP is a broad guideline and advisory in nature; and it is up to the states, institutions, and schools to decide on the implementation. Education in India is a Concurrent List subject Himachal Pradesh has become the first state to implement New Education Policy 2020. The national educational policy should be implemented in all schools over India by 2022.The New Education Policy announced by Government of India (NEP 2020) was a welcoming change and fresh news amidst all the negativities surrounding the world due to the challenges posed by Covid-19 pandemic. The announcement of NEP 2020 was purely unexpected by many. The changes that NEP 2020 has recommended were something that many educationists never saw coming. Though the education policy has impacted school and college education equally, this article mainly focuses on NEP 2020 and its impact on Higher Education. This paper also outlines the salient features of NEP and analyses how they affect the existing education system.

Keywords: Higher Education, NEP-2020, Overview & Analysis, Implementation Strategies, Approaches, Challenges, Opportunities of NEP 2020.

Background:

The NEP 2020 replaces the National Policy on Education of 1986. In January 2015, a committee under former Cabinet Secretary T. S. R. Subramanian started the consultation process for the New Education Policy. Based on the committee report, in June 2017, the draft NEP was submitted in 2019 by a panel led by former Indian Space Research Organization (ISRO) chief Krishnaswamy Kasturi Rangan. The Draft New Education Policy (DNEP) 2019 was later released by Ministry of Human Resource Development, followed by a number of public consultations.T74 Draft NEP was 484 pages. The Ministry undertook a rigorous consultation process in formulating the draft policy: "Over two lakh suggestions from 2.5 lakh gram panchayats, 6,600 blocks, 6,000 Urban Local Bodies (ULBs), 676 districts were received."

Objectives of the study

The primary objective of this research is to study the challenges and impact of New Education Policy 2020 on higher education. The study also outlines the salient features of NEP and analyses how they affect the existing education system. It also throws light on challenges before rural colleges.

Research methodology :

This research is a descriptive study. The necessary secondary data was collected from various websites including those of Government of India, magazines, journals, other publications, etc. This data was then analyzed and reviewed to arrive at the inferences and conclusions.

Introduction

India, being a growing liberal country for educational reforms, currently has about 845 universities and approximately 40,000 higher education institutions (HIEs), reflecting the overall high fragmentation and many small sized HEIs in the country which are affiliated to these universities. It is found that over 40% of these small sized institutions are running single program against the expected reform to a multidisciplinary style of higher education which is an essential requirement for the educational reforms in the country for the 21st century. It is also noted that over 20% of the colleges have annual enrolment less than 100 students making them nonviable to improve the quality of education and only 4% of colleges enroll more than 3,000 students annually due to regional imbalance as well as the quality of education they offer. Some of the reasons found for the fragmentation of the higher education (HE)

system in India are:

It is predicted that India will be the third largest economy in the world by 2030-2032 with estimated GDP of ten trillion dollars. It is evident that the ten trillion economies will be driven by

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

An Analytical Study of New Education Policy-2020: Advantages and Disadvantages in India

Dr. Sharmila Ashok Sabale

Associate Professor, Department of History, Rajarshi Sahu Arts and Commerce College

Rukadi, Hathkangle, Kolhapur, 416118,

Corresponding author- **Dr. Sharmila Ashok Sabale**

Email-sabalesharmila@gmail.com,

DOI- 10.5281/zenodo.7703738

Abstract

In 2030 Agenda for Sustainable Development Goal 4 adopted by India in 2015. It includes the 'Global Agenda t Education', which aims to achieve Inclusive Hope for All by 2030. To facilitate quality education and promo post-secondary learning opportunities for students. Completed to foster aspiration to support studies for high goals restructuring of the education system is essential for the 2030 Agenda for Sustainable Development. Gea are achievable. The world is changing rapidly in terms of knowledge. Like Big Data, Mean Learning, Kri Shatra Bushdhammatta Accelerated development in the fields of science and technology has led to many jobs around th world Machines will replace humans. As the employment environment changes rapidly, it is important f children to learn.

Key words: NEP-2020, Advantages, Disadvantages, Education policy, sustainable development, high education, etc.

Introduction:

Generally, a youth in the age group of 18 to 23 years comes under the ambit of higher education. The three categories of students affected by the Covid disaster are students who have completed 12th and are taking admission in higher education, students who are studying in years other than final year and students who are in final year. Students studying in the final year of graduation or postgraduate examination mainly depend on job opportunities from campus placements. Good job opportunities after completion of education are an important reason for choosing a good course or a good educational institution. The students of this class have been adversely affected during the calamity. Education completed, but what about employment? This question is standing before them.

Problems of the Study:

Generally 60 percent of the fees in unaided institutions are paid by the government through various schemes. Therefore, small non-aided institutions are moving towards closure due to financial deprivation. Large learning groups can last for a while; But teachers and non- teaching staff in unaided institutions are working in some places with reduced salary or without salary for months at a time. Since online education does not require as many teachers and non- teaching staff as it used too many have been out of a job. Due to Covid, the state government took a government decision on May 4 and stopped new recruitments, the appointments of professors, principals, associate professors, assistant professors and non-teaching staff in universities and colleges have stopped.

Objectives of the Study:

The main objective of the research is to study t advantages and disadvantages of higher education India and the new education policy 2020 and so specific objectives are given below.

1. To Study the advantages and disadvantages NEP-2020.
2. To Study the Education System In India.
3. To suggest the remedies.

Significance of the Study:

Law courses also focus on court vi and study of relevant documents in the final ye He misses the students; also the facility of view the online proceedings of the cases is not availa to the students. In case of professional courses license from the apex body is required to carry business related to the course. The criteria completion of the course and evaluation determined by the apex body. Unfortunately, we a lack of coordination between apex institutic universities, colleges. In the time of covid, rat than merely flaunting rules and norms, a institutions need to come forward in the interest students and take an active role in addressing current hurdles in vocational education.

Scope of the Study:

Due to this, students have to study ag and again to get a good job. If we look at admissions so far this year, it can be seen that admissions have decreased compared to previous year. As the admissions for professio courses will start in the next few days, it cannot commented on. More than half of the students w have been admitted to the courses have partia paid the fees.

Limitation of the Study:

In order to increase employability of students, universities need to plan good skill certificate courses. Activities for psychological counseling of students studying in the university as well as in the college have to be planned. In times of calamity, the feeling of having someone with you is important. In Maharashtra since last few years, new courses, increased batch or college are allowed only on permanent non-subsidy basis. The number of students studying on unaided basis is more. Due to the calamity, some students in the open classes are unable to pay their fees, while the fees in the reserved classes are pending from the government.

Research Methodology:

To study the new education policy in India 2020 and the advantages and disadvantages of the new education policy, the researcher has used several secondary resources such as reports from the country's universities, colleges, educational institutions, social organizations, annual reports, research papers, articles, journals, newspapers, serial books, reference books, internet etc. In this the researcher has completed the said research by using descriptive analysis method. In this, the researcher has studied the advantages and disadvantages of the new education policy in India.

Research Method:

While studying the advantages and disadvantages of the new educational policy, the researchers have conducted the research using descriptive analysis method. In this the researcher has studied the advantages and disadvantages of old educational methods and new educational methods in India in the present scenario.

Results and Discussion:

Along with the quality of online education, the major question that arises is that of the facilities required for online education. A survey of 38,000 students in the state was conducted in the month of June, and it was found that majority of the students study online through smart phones and mobile internet. Approximately 35 percent of students are deprived of online education. The reasons are non-availability of internet facilities, non-regular power supply, and non-availability of tools for online education in rural and remote areas. Even in metropolitan colleges, attendance rate is very in online education currently in progress. The big question is what about the students who are admitted but are not taking online education. There seems to be no thought of bringing offline education to the students.

Online Education:

Questions are being raised about the value of students' degrees in professional courses that include demonstrations, projects, internships, etc. Online mode is not very useful for this kind of education; in fact we don't have enough [illegible] for it like overseas universities. In the final year of medical courses, it is important to go to the ward and examine actual patients. Apart from that medical degree is given. Also in post graduate courses, it is expected to see patients in outpatient department to experience assisting senior doctors during surgery. During the Covid period, due to lack of patients coming to the hospital for diseases other than Covid, trainee doctors could not study patients in their specialization. Due to this, the lack of practical knowledge of students in medical courses has led to a dilemma.

Tribal Are and Education:

Tribal as well as backward class students depend on scholarships and government hostel schemes for higher education. Schemes like 'earn and learn' help these students to meet their daily food and other expenses. Due to the covid calamity, hardworking, lower middle class families who are dependent on local private sector jobs, as well as those who make ends meet through small businesses are facing a financial crisis.

Advantages of NEP-2020:

According to the new education policy, priority will be given to imparting education upto class 5 through mother tongue. Vocational courses can be studied from 6th standard. In this, students can do internship for subjects like carpenter, laundry, and craft. There are three branchesof admission in college education namely Arts, Commerce and Science.

1. National Education Policy 2020 is a very modern education policy which can be related to the education of other advanced countries or our education system is created along with their education system.
2. Our previous education system which was started by the British for their convenience is no longer there because we have not changed it with time and hence it is very necessary that after thirty years we see a new National Education Policy.
3. We have many benefits of this education policy because we are going to compete with other advanced countries due to this education policy.
4. It was hoped that the education system would surely help the students to make a new future and that would be fulfilled through the education system.
5. Along with that they will be taught practical things. So that they will not get bored of learning. Education will not be a burden for them. On the contrary, they will learn everything with

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

pleasure.

6. In the new educational policy, children are going to be taught coding, carpentry, how to installlight bulbs, how to drive nails and much more from class 6 onwards. Now you may think what the children will do after learning this because we have plenty of people to do this work.

Disadvantages of NEP-2020:

1. In the case of Marathi, Hindi or English, this change is not even expected because the backbone of any language is the grammar of that language and grammar is a fixed thing.
2. Since the most important subject is neglected by us, only those who turn to subjects like agriculture and ecology after 12th standard realize the seriousness of these subjects.
3. Even though sex education is provided through various organizations and social media, sex literacy is not so visible.
4. Even today, very few churches know the essential scientific information about the hormonal changes in the body of boys and girls coming of age, thus the differences in their behavior, attraction to the opposite sex, menstruation, physical relations and many other things, and even those who do, avoid discussing these topics openly.
5. Although India is still an agrarian country, agriculture is seen as the last option for people who do not earn anything or who cannot get a job even after learning.
6. You may be surprised but farming is not profitable farming is not the work of a young person or any highly educated person but it is an art and for that one needs to have scientific knowledge about it and only after acquiring it one can look at farming as a business and get financial benefitfrom it.
7. Although management is a very important subject in life, this subject has emerged very recently and yet it is taught only after graduation. But I think if children are taught this subject right from their school life, then the children will be truly all-round development and the childrenwill be worthy of any doubts.
8. To enable human beings to use their full potential, to build a society of equal hope and justice,as well as national.
9. Specialization in the areas of social justice and equality, cultural progress, national unity and preservation of culture.

Conclusion:

The pains of the students who have appeared in the final year examination this year are inexhaustible. With the universal huge increase in final year exam marks, they have to prove themselves again while getting jobs in the private sector. Many MNCs are conducting various examinations with the help of private companies to select the quality candidates they want. For government jobs, one has to face competitive exams beforehand and only passing in graduation exams is required.

References:

1. Kumar (2021), New Education Policy 2020 of India: A Theoretical Analysis, pp. 21-25.
2. Amar Ujala (2020), Now studying till 5th, an examination for admission in mother tongue tillgraduation, pp. 45-50.
3. Rahul (2020), New Education Policy Qualitative Analysis and Twitter Mining, pp. 41-46.
4. Cheater (2011), Theoretical versus pragmatic design challenges in qualitative research, 39-51.
5. Sinclair (2008), The folksonomy tag cloud: when is it useful, pp. 15–29.
6. Percy (2015), The qualitative report generic qualitative research in psychology recommended APA citation generic qualitative research in psychology, 76-85.
7. Chima (2020), Are participants in ethnonationality movement's rational choosers, socially-embedded actors, pp. 1–22.
8. Braun and Clarke (2006), Using thematic analysis in psychology, pp. 77-101.
9. Alhojailan (2012), A critical review of it process and evaluation, pp. 8– 21.

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

GRM 2022-23

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

एम. ए. (मराठी)

सत्र - IV (CBCS)

अभ्यासपत्रिका क्र. १०:६

वैचारिक गद्य - १

(VAICHARIK GADYA - 1)

विषय कोड : 99109

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
घटक १	वैचारिक गद्य १अ) वैचारिक गद्याचे ललित साहित्यापासूनचे वेगळेपण आशय अभिव्यक्तीच्या अंगाने	१
	१आ) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वैचारिक गद्यामागील प्रेरणा: राजकीय, सामाजिक प्रेरणा, प्रबोधन चळवळी इ. **- प्रा. डॉ. गिरीश मोरे**	
घटक २	२अ) १८७४-१९२० या कालखंडातील वैचारिक गद्याची परंपरा **- प्रा. डॉ. अरुण शिंदे**	२४
	२आ) 'निवडक आगरकर'- (संपा.) ग. प्र. प्रधान **- डॉ. सीमा मुसळे**	४८
घटक ३	३अ) १९२०-१९४७ या कालखंडातील वैचारिक गद्याची परंपरा **- प्रा. डॉ. अरुण शिंदे**	७७
	३आ) 'जातिसंस्थेचे उच्चाटन' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **- प्रा. डॉ. सारीपुत्र तुपेरे**	१०६

*****

१

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

वैचारिक गद्य

अ) आशय, अभिव्यक्तीच्या अंगाने वैचारिक गद्याचे ललित साहित्यापासूनचे वेगळेपण

आ) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वैचारिक गद्यामागील प्रेरणा- राजकीय, सामाजिक प्रेरणा, प्रबोधन चळवळी

घटक रचना

१.१ उद्दिष्टे

१.२ प्रस्तावना

१अ वैचारिक गद्याचे ललित साहित्यापासूनचे वेगळेपण

- १अ.१ ललित साहित्याचे स्वरूप
- १अ.२ ललितेतर साहित्याचे स्वरूप
- १अ.३ वैचारिक गद्याचे स्वरूप
  - १अ.३.१ वैचारिक गद्य : गद्यलेखनाचा एक प्रकार
  - १अ.३.२ विचार हाच वैचारिक गद्याचा गाभा
  - १अ.३.३ विशिष्ट विषयाची मांडणी
  - १अ.३.४ वैचारिक गद्याला वास्तवाचा आधार
  - १अ.३.५ उद्देश : माहिती, ज्ञान आणि प्रबोधन
  - १अ.३.६ तर्कशुद्ध प्रतिपादन
  - १अ.३.७ ससंदर्भता हा वैचारिक गद्याचा विशेष
  - १अ.३.८ निष्कर्षाप्रत जाणारा लेखनप्रकार
  - १अ.३.९ बुद्धिप्रामाण्यवादाला महत्त्वाचे स्थान
- १अ.४ वैचारिक गद्याचे वेगळेपण
  - १अ.४.१ आशयाच्या अंगाने वेगळेपण
  - १अ.४.२ अभिव्यक्तीच्या अंगाने वेगळेपण

१आ. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वैचारिक गद्यामागील प्रेरणा

- १आ.१ राजकीय प्रेरणा
- १आ.२ सामाजिक प्रेरणा
- १आ.३ प्रबोधन चळवळी

१.३ समारोप

१.४ सरावासाठी प्रश्न

१.५ संदर्भ ग्रंथ

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

१अ.१ ललित साहित्याचे स्वरूप:

वाङ्मय आणि साहित्य हे शब्द सारख्याच अर्थाचे आहेत असा बहुतांश समज रूढ झाला आहे. शिवाय साहित्य म्हणजेच 'ललित साहित्य' असाही समज आपण करून घेतला आहे. 'काव्य' आणि 'कविता' हेही एकाच अर्थाने वापरले जाणारे दोन शब्द आहेत. काव्य हे फक्त कवितेत असते असेही वाटते. त्यामुळे या सर्व संकल्पनांचा नेमका अर्थ शोधण्याचे राहून जाते.

मानवी जीवन हा वाङ्मयाचा विषय असतो. माणसाचे जगणे आणि त्याविषयीचे भान ज्यावेळी व्यक्त होते, तिथे वाङ्मयाची निर्मिती होते. वि. का. राजवाडे म्हणतात, "मनुष्यजातीच्या मुखातून जे जे म्हणून सार्थ व संपूर्ण विधान शब्दरूपाने भूत, वर्तमान व भविष्यकाली बाहेर पडले ते ते सर्व वाङ्मय होय." (राजवाडे : १९५९, पृ. १०५) 'वाङ्मय' हा शब्द 'वाक्' म्हणजे बोलणे तर 'मय' म्हणजे युक्त, असा तयार झाला आहे. त्यामुळे बोलण्याने जे युक्त आहे, ते म्हणजे वाङ्मय होय.

साहित्य हा शब्द फारच व्यापक अर्थाचा आहे. तो साधनसामुग्री या अर्थाने वापरला जातो तसा विविध लेखनप्रकारासाठीही वापरला जातो. 'साहित्य' या शब्दापूर्वी 'ललित' हे विशेषण जोडले की 'साहित्य' या शब्दाचा अर्थ बदलून तो 'ललित साहित्य' असा विशेष होतो. साहित्य हे ललित असते म्हणजे काय? हे समजून घेतले पाहिजे.

ललित हे विशेषण आहे. ललित या शब्दास इंग्रजी भाषेत 'फाइन' असे म्हटले जाते. फाइन म्हणजे सुंदर. जिथे सौंदर्य आहे तिथे कलात्मकता असते. व्यवहार आणि प्रत्यक्ष जीवनात सौंदर्याचा उपयोग होत नसतो. सौंदर्य ही एक मानसिक गरज असते. त्यासाठी अनेक कलांचा जन्म झाला. उदा. संगीत, नृत्य, चित्र. त्यांपैकी साहित्य ही एक कला आहे. ज्या साहित्यात कलात्मकता असते, सौंदर्यपूर्णता असते, म्हणेजच लालित्य असते, त्या साहित्यास ललित साहित्य म्हटले जाते.

ललित साहित्याच्या अंगांचा विचार लक्षात घेतला पाहिजे. ललित साहित्याला भाषिक, आशयात्मक, संरचनात्मक, कल्पनाकेंद्रीत, प्रकारात्मक आणि सौंदर्यात्मक अंगे असतात. त्यामुळे ललित साहित्यातील प्रत्येक साहित्यकृती ही रचलेली असते. ती व्यवहारातील आहे तशी नसते.

ललित साहित्याचा सर्वात महत्त्वाचा विशेष म्हणजे सर्जनशीलता. सर्जनशील म्हणजे नवनिर्माणशीलता. संवेदना, विचार आणि कल्पना यांची सहेतूक बांधणी केली की त्यातून नवनिर्मिती होत जाते. सृजन म्हणजे निर्मिती. बुद्धी, भावना आणि कल्पना यातून अनुभूती व्यक्त करताना चाकोरीपेक्षा काही वेगळे, नवे, ताजे, अनोखे आणि स्वतंत्र निर्माण होते.

ललित साहित्याचा आणखी एक महत्त्वाचा विशेष म्हणजे अर्थवैविध्य आणि अर्थवाहित्व रचना. व्यवहारात विशिष्ट व्यवहार पूर्ण होण्यासाठी संवाद केला जातो. ललित साहित्यातील रचनेत विशिष्टतेच्या पलीकडे जाऊन अभिव्यक्ती होत असते. शब्दांची, वाक्यांची अथवा परिच्छेदांची मांडणी ही व्याकरणिक नसते. त्यामुळे ती रचना अर्थांच्या विविध पातळ्या सूचित करते.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

घटना प्रत्यक्षात कुठे तरी घडलेली असली पाहिजे. ललितेतर साहित्याचा लेखक हा वास्तवाचा आधार घेत घेत लेखन करीत असतो.

ललितेतर साहित्यात लेखकाच्या तटस्थ भूमिकेला महत्त्वाचे स्थान मिळालेले असते. त्यामुळे घटना-प्रसंगांच्या विविध अंगांचा शोध लेखकाला घेणे गरजेचे ठरते. अशा वेळी आप-पर भाव गळून पडतो. संशोधनपर लेखनात तटस्थ वृत्ती उपयोगी पडते. त्यातून निःपक्षपातीपणा तयार होतो.

ललितेतर साहित्यात रंजनप्रधानता दुय्यम-तिय्यम अंगाने येते. वस्तुनिष्ठ माहिती वाचकांच्या पुढ्यात ठेवली जाते. त्यामुळे वाचकांचा अनुनय करणे, त्यांच्या भावनांचा विचार करणे, त्यांची अभिरुची लक्षात घेणे अशा बाबींना आपोआप फाटा मिळतो. उदाहरणार्थ निबंध लिहीत असताना विशिष्ट विषयाची सांगोपांग चर्चा केली जाते. त्यातून वाचकांचे मनोरंजन होईल, याकडे लक्ष दिले जात नाही.

ललितेतर साहित्यात इतिहास आणि वर्तमानातील व्यक्ती त्यांच्या खऱ्या नावासह येतात. म्हणजेच ललितेतर साहित्यातील जग हे खरेखुरे जग असते, ते रचलेले नसते. कल्पित व्यक्तींचे कल्पित जीवन टाळलेले असते. वाचकांचा गोंधळ उडत नाही. त्या त्या व्यक्तीची शहानिशा वाचक करू शकतात. त्यातून नेमका आशय पोहचविण्याचे कार्य होते. त्यामुळे ललितेतर साहित्य हे इतिहाससमांतर वाटचाल करीत आहे असे वाटू शकते.

ललितेतर साहित्य हे शास्त्रसमांतर वाटू शकते कारण विशिष्ट विचार आणि विषयाच्या सिद्धतेतून ते आविष्कृत होत असते. ते नेहमीच विचारांना आवाहन करीत असते. विचार आणि विषय प्रतिपादन हा अशा साहित्याचा गाभा असतो. स्फूट लेख असो वा दीर्घ लेख असो, त्यातली विषयसिद्धता सोडली जात नाही. त्यामुळे ते शास्त्रसमांतर वाटू शकते.

ललितेतर साहित्याची भाषा ही वाच्यार्थप्रधान असते. शब्दाला मिळालेला वाच्यार्थ हा मुख्य असतो. त्यापेक्षा वेगळ्या अर्थाचे सूचन ललितेतर साहित्यात होत नसते. तर्कशुद्ध प्रतिपादन केले जाते.

ललितेतर साहित्याची रचना ही सुसंघटित असते. प्रत्येक वाक्य हे कार्यकारणभाव तत्त्वाने जोडलेले असते. विवेचन, विश्लेषण करीत आणि आधार देत विषयाची सिद्धता केली जाते. त्यात आरंभ असतो, मध्य असतो आणि शेवट असतो. त्यामुळे रचनेला ठरीव रूप प्राप्त होते.

१अ.३ वैचारिक गद्याचे स्वरूप:

वैचारिक गद्याचा समावेश हा ललितेतर साहित्यात होतो. वैचारिक गद्याला 'वैचारिक साहित्य' असेही म्हटले जाते. 'निबंध', 'माहितीपर लेख', 'स्फूट लेख', 'संशोधनात्मक लेख', 'अग्रलेख', 'अहवाल लेखन' असे काही लेखनप्रकार वैचारिक गद्याचा भाग आहेत. या सर्व लेखनप्रकारात काही विशेषांबाबत साम्य आढळते तर काही बाबतीत वेगळेपणा आढळतो. असे असले तरी वैचारिक गद्याचे म्हणून असलेले काही विशेष पाहिले तर त्याचे स्वरूप लक्षात घेता येते.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

वैचारिक गद्यातील विचार हा व्यक्ती आणि समाज यांच्या संदर्भाने केलेला असतो. व्यक्ती ही समाजव्यवस्थेमधील विविध संस्था आणि संस्कृतीच्या विविध प्रथा-परंपरांनी बांधलेली असते. उदा. धर्मसंस्था, कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, न्यायसंस्था, शिक्षण, इतिहास, विज्ञान, राज्यव्यवस्था, साहित्य, कला, क्रीडा, निसर्ग आणि जीवसृष्टी इ. या सर्वाचा व्यक्ती आणि समाजावर परिणाम होत असतो. वैचारिक लेखन हे अशा विविध अंगांचा विचार करीत असते.

एकूणच वैचारिक गद्याचा विचार हा प्राण असतो. विशिष्ट विचाराचे प्रतिपादन केल्याशिवाय काही एका निष्कर्षाप्रत जाता येत नाही. विचार हा विचारवंतांच्या चिंतनाचा परिपाक असतो, त्याप्रमाणेच तो वाचकांच्या बुद्धीलाही आवाहन करीत असतो. त्यामुळे 'साधार, सप्रमाण आणि ससंदर्भ विचारप्रतिपादन करणारे लेखन म्हणजे वैचारिक गद्य होय.'

१अ.३.३ विशिष्ट विषयाची मांडणी:

वैचारिक गद्यात विशिष्ट एक विषय असतो. विषय कोणता असावा यावर बंधन नसते. विशिष्ट विषयाच्या अनुषंगाने वैचारिक गद्य आकारास येत असते. विषय म्हणजे इंद्रिये, मन आणि ज्ञानाच्या आधारे माहीत होणारी कोणतीही बाब किंवा गोष्ट. उदा. साहित्य, समाज, धर्म, शिक्षण, संस्कृती, इतिहास, विज्ञान वगैरे. विषय या शब्दास इंग्रजीमध्ये Theme असे म्हटले जाते. Theme means subject. विषय हा बोलण्याचा असतो वा लिहिण्याचा असतो. विशिष्ट विषयाशिवाय वैचारिक गद्य आकारास येऊ शकत नाही.

विषय म्हणजे प्रश्न किंवा समस्या असेही म्हणता येते. जीवन जगताना मानवी समूहापुढे निर्माण झालेली प्रतिकूल परिस्थिती, निर्माण झालेले विविध अडथळे, कोसळलेली आपत्ती आणि लादलेली बंधने यातून प्रश्न वा समस्या निर्माण होतात. प्रश्न वा समस्या ह्या मानवनिर्मित असतात, तशा निसर्गनिर्मितही असतात. समस्या ह्या स्थानिक, वैयक्तिक असतात तशा जागतिक पातळीवरीलही असतात. वैचारिक गद्यात मानवापुढील विविध प्रश्न आणि समस्यांची उकल करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

वैचारिक गद्यात विशिष्ट विषय वा समस्या असल्याशिवाय विचार मांडता येत नाही. लेखक सभोवताल न्याहाळतो, त्यातून विषयाचे स्वरूप लक्षात येते. त्यातील धग आणि काच समजून आल्यानंतर त्यामागील कार्यकारणभाव शोधला जातो. त्यासाठी लेखकाला त्या त्या विषयाचे ज्ञान असले पाहिजे. अभ्यास, निरीक्षण आणि व्यासंग यातून विषयाचे ज्ञान होते. विषयातील विविध पैलू वाचकांपुढे स्पष्ट केले जातात. त्यातून विषय सिद्ध होत जातो.

वैचारिक गद्याचा कोणताही लेखनप्रकार असो, विषय हा महत्त्वाचा असतो. अग्रलेख, निबंध, शोधनिबंध, लेख, प्रकल्प वा पीएच.डी., एम. फिल.चा प्रबंध असा कोणताही लेखनप्रकार असो विषय हा असावाच लागतो. विषय आणि विचार या दोन संकल्पना एकमेकांत सामावलेल्या असतात. जिथे विषय असतो, तिथे विचार असतोच. विषयाच्या अनुरोधानेच विचारप्रक्रिया सुरू होत असते. त्यामुळे वैचारिक गद्य हे विशिष्ट विषयाच्या अनुषंगाने निर्माण होत असते, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

केली जाते. त्यामुळेच 'वैचारिक गद्यास सहेतूक आणि मुद्देसूद विषयनिरूपण करणारे साहित्य' म्हटले जाते.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

ज्ञान आणि माहिती देणे हा वैचारिक गद्याचा हेतू असतो. त्यातून समाजप्रबोधनाचे कार्य आपोआप साध्य होते. त्यामुळे समाजप्रबोधनाचे एक साधन म्हणून वैचारिक गद्य समोर येते. आहे त्या स्थितीत बदल झाला पाहिजे, व्यवस्थेला सम्यक वळण मिळाले पाहिजे, समाजमनाला सुयोग्य दिशा मिळाली पाहिजे, वस्तुस्थिती समोर आली पाहिजे, असे किती तरी हेतू उराशी बाळगून वैचारिक गद्य आविष्कृत होत असते.

१अ.३.६ तर्कशुद्ध प्रतिपादन:

वैचारिक लेखनात तर्कशुद्ध प्रतिपादन असते. तर्क म्हणजे अनुमान. शुद्ध याचा अर्थ निर्दोष किंवा स्वच्छ. तर्कशुद्ध म्हणजे मांडलेले अनुमान, कल्पना, विचार किंवा सिद्धांत यात शुद्धता असणे. तर्कशुद्धता येण्यासाठी कार्यकारणभाव दृष्टीची गरज असते. प्रतिपादन म्हणजे विविध बाबींचे निरसन करून विशिष्ट निष्कर्ष प्रतिष्ठित करणे. त्यामुळे तर्कशुद्ध प्रतिपादन करणे हा वैचारिक गद्याचा फार मोठा विशेष आहे.

वैचारिक साहित्यात एखादा विषय वा विचार स्पष्ट करताना तार्किक संगती लावणे आवश्यक असते. एका वाक्याचा आशय दुसऱ्या वाक्यावर अवलंबून असतो. पहिल्या मुद्यावर पुढचा मुद्दा आधारलेला असतो. कार्यकारणाची ही शृंखला शेवटपर्यंत टिकवून ठेवलेली असते. उदा. 'सुशिक्षित बेकारी वाढत आहे.' हे विधान सिद्ध करण्यासाठी अनेक कारणे द्यावी लागतात. ती कारणे विविध पुराव्यानिशी स्पष्ट करावी लागतात. पुराव्यांना वास्तवाचा आधार असला पाहिजे. यातून तर्कशुद्ध प्रतिपादन होते.

तर्कशुद्ध प्रतिपादनात लॉजिक असते. काही घटितांचा आधार असतो. घटितांना सहा प्रश्न विचारून वस्तुस्थिती तपासली जाते. काय, कुठे, कधी, कोणी, का, कसे? अशा प्रश्नांची उत्तरे शोधली तर तर्कशुद्ध प्रतिपादन करता येते. प्रश्न विचारून सत्य हे सत्य आहे का? वा असत्य हे असत्य आहे का? याचा शोध घेतला जातो. ग्रीक तत्त्ववेत्ता सॉक्रेटिस याने 'डायलेक्टिक पद्धती' चा अवलंब करून सत्याचा शोध घेता येतो, याविषयी चर्चा केली.

एकूणच वैचारिक गद्यात प्रतिपाद्य विषयाचे प्रत्येक अंग तपासले जाते. एका ठाम निष्कर्षाकडे वाचकांना घेऊन जाण्यासाठी तर्कशुद्ध प्रतिपादन आवश्यक असते. तार्किकतेमुळेच वैचारिक गद्य हे गंभीर स्वरूप धारण करते. त्यामुळेच वैचारिक गद्य हे शास्त्रीय लेखन नसूनही शास्त्रीय वाटू शकते.

१अ.३.७ ससंदर्भता हा वैचारिक गद्याचा विशेष:

वैचारिक गद्याचे लेखन हे ससंदर्भ होत असते. त्यासाठी आवश्यक ते संदर्भ द्यावे लागतात. एखादा विषय वा एखादी समस्या समजावून सांगण्यासाठी एखादा पुरावा, साक्ष, उदाहरण किंवा घटना द्यावी लागते. असे नाही केले तर प्रतिपाद्य विषय पुरेसा स्पष्ट होत नाही. संदर्भाचे स्वरूप दोन प्रकारचे असते. विशिष्ट संदर्भात व्यक्त होणे, याचा अर्थ स्थल-काल-परिस्थिती यांचे भान ठेवून विषयाची मांडणी करणे. दुसरा संदर्भ हा पुरावा किंवा साक्ष

उदाहरण हे खरे आहे वा प्रमाण आहे असे मानून विचार-व्यवहार करणे म्हणजे ग्रंथप्रामाण्य. याविरुद्ध बुद्धिप्रामाण्य असते.

बुद्धिप्रामाण्यवाद हा बुद्धीला प्रमाण मानतो. बुद्धीला याचा अर्थ केवळ स्वतःच्या बुद्धीला नव्हे. बुद्धीलाही मर्यादा असू शकतात. बुद्धिवाद ही एक प्रक्रिया असते. इंद्रियानुभव, निरीक्षण, अनुमान, प्रयोग, तपासणी, प्रश्नचिकित्सा, पुन्हा अनुभव आणि सारासार विचार यातून बुद्धिवाद ही प्रक्रिया घडत जाते. जोडीला विवेकवाद असतो. बुद्धी ही विनाशकारी वा संहारी असू शकते. विवेक हा चराचरहितपर विचार-वर्तन करण्यास भाग पाडतो. सोबत विज्ञाननिष्ठ आणि इहवाद असतो. या सर्वांचा परिपाक म्हणजे बुद्धिप्रामाण्यवाद.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi *

एकूणच वैचारिक गद्यात जी चर्चा करावयाची असते ती निसर्गासह मानवाच्या सुख-दुःखाची. जे कधी पाहिले नाही, अनुभवले नाही अशा पारलौकिक, अभौतिक जगाविषयीचे चिंतन वैचारिक गद्यात केले जात नाही. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, नीती, करुणा, सम्यक परिवर्तन आणि सहिष्णुता अशा मानवी मूल्यांचा पुरस्कार बुद्धिप्रामाण्यवादात केला जातो. त्यामुळे वैचारिक गद्यलेखनात बुद्धिप्रामाण्यवादाला महत्त्वाचे स्थान दिले जाते, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

१अ.४ वैचारिक गद्याचे वेगळेपण:

वैचारिक गद्य हे इतर साहित्यप्रकारांपासून वेगळे असते. हे वेगळेपण आशय आणि अभिव्यक्तीच्या अंगाने शोधता येते. ललित साहित्यापासूनचे त्याचे वेगळेपण समजून घेतले तर वैचारिक गद्याची मूळ प्रकृती लक्षात येते. वस्तुतः यापूर्वी वरील मुद्यांच्या माध्यमातून वैचारिक गद्याच्या स्वरूपाचे केलेले विश्लेषण हे त्याचे ललित साहित्यापासूनचे वेगळेपण सिद्ध करण्यासाठी पुरेसे आहे. असे असले तरी स्वतंत्रपणे वैचारिक गद्याच्या वेगळेपणाची नोंद घेता येईल. यातून ललित साहित्य आणि वैचारिक गद्य यांची तुलना होऊ शकते.

१अ.४.१ आशयाच्या अंगाने वेगळेपण:

वैचारिक गद्य आणि ललित साहित्य यात आलेला आशय हा एकसारखा वाटू शकतो. मात्र त्यात काही एक फरक असल्याचे लक्षात येते. कथा, कविता, कादंबरी आणि नाटक हे ललित साहित्याचे प्रमुख प्रकार मानले तर त्यातला आशय आणि एखाद्या वैचारिक गद्यातला आशय यात कमालीचा फरक असल्याचे लक्षात येते.

प्रत्येक साहित्यकृतीला आशय आणि अभिव्यक्ती, अशी दोन अंगे असतात. आशय हे साहित्यकृतीचे अंतरंग तर अभिव्यक्ती हे बहिरंग असते. साहित्यकृतीमधील मध्यवर्ती संकल्पना, विचारसूत्र, विचारप्रणाली किंवा आशयद्रव्य म्हणजे आशय. तो आशय वाचकांपर्यंत कशा पद्धतीने, कोणत्या रूपात आणि कोणत्या माध्यमातून पोहचवायचा, त्यास अभिव्यक्ती किंवा आविष्कार असे म्हणतात. लेखक, साहित्यप्रकार, परिस्थिती किंवा काळ यानुसार आशयाभिव्यक्तीत बदल होत असतो. हा बदल साहित्यकृतीलाही बदलवून टाकत असतो.

ललित साहित्यातील आशय हा आत्मनिष्ठ असतो. त्यात लेखकाचा आत्मिक अनुभव असतो. तो लेखकाच्या जीवनजाणिवांशी निगडित असतो. लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व ललित

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

एकूणच वैचारिक गद्यातील आशय हा प्रबोधनात्म अंगाने व्यक्त होत असतो. ज्यातून विविध स्वरूपाची आणि विविध क्षेत्रातील माहिती दिली जाते. ज्ञानरचनावादाला पोषक असा आशय मांडण्याकडे अधिकाधिक कल असतो. प्रश्नांची उकल होईल, हे प्रयोजन त्यात असते. संदिग्धता आणि सूचकता टाळली जाते. मानवाच्या ऐहिक प्रश्नांना प्राधान्य दिले जाते. देव, धार्मिक कर्मकांड, प्रथा, परंपरा यांकडे वैज्ञानिक दृष्टीने पाहिले जाते. सारासार विचार केला जातो. आत्मनिष्ठेपेक्षा वस्तुनिष्ठतेचा पुरस्कार केला जातो. बुद्धिप्रामाण्यवाद स्वीकारून लेखन केले जाते. वाचक गोंधळात पडणार नाहीत याची काळजी घेतली जाते.

१अ.४.२ अभिव्यक्तीच्या अंगाने वेगळेपण:

वैचारिक गद्याचे ललित साहित्यापासूनचे वेगळेपण हे अभिव्यक्तीच्या अंगानेही तपासता येते. साहित्यातील विविध भाग आणि भाववर्णन करण्यासाठी आणि सांगण्यासाठी वापरली जाणारी संकल्पना म्हणजे अभिव्यक्ती. चित्रकलेत रंग आणि रेषांच्या माध्यमातून अभिव्यक्ती होते. शिल्पकलेत दगड वा धातूच्या माध्यमातून अभिव्यक्ती होते. संगीतात स्वर आणि तालाच्या माध्यमातून अभिव्यक्ती होते. त्याप्रमाणे साहित्यात भाषिक रचनेच्या माध्यमातून अभिव्यक्ती होत असते. साहित्यात बाह्यवास्तवाची अभिव्यक्ती असते तशी आंतरिक भावकल्लोळाची, कल्पनांची आणि अशारीर जाणिवांचीही अभिव्यक्ती असते. वैचारिक गद्याची अभिव्यक्ती आणि ललित साहित्याची अभिव्यक्ती यातील फरक लक्षात घेता येतो.

ललित साहित्याची भाषा आणि वैचारिक गद्याची भाषा यात फरक आढळतो. ललित साहित्यात भाषा हे माध्यम ठरते तर वैचारिक गद्यात ते साधन ठरते. साहित्यप्रकारागणिक भाषा ही बदलत जाते. 'भाषेला कुठल्यातरी साहित्यप्रकाराचा एक बाह्य संदर्भ सकृतदर्शनीच प्राप्त होतो.' (नेमाडे : १९९८, पृ.१३) पद्यरचनेत क्रियापदे वगळली जातात. गद्यात पूर्णार्थाची वाक्ये येतात. कथा-कादंबरीत कथनपर आणि वर्णनपर भाषा तर नाटकात संवादमय भाषा येते. वैचारिक गद्यात मात्र भाषा ही विश्लेषण स्वरूपात येते.

वैचारिक गद्याची भाषा विश्लेषण स्वरूपात येते याचा अर्थ व्याकरणिक नियम पाळून येते. वैचारिक गद्यात प्रत्येक वाक्य हे पूर्ण अर्थ व्यक्त करणारे असते. वैचारिक गद्याला अनेकार्थता वर्ज्य असते. त्यामुळे अशीच भाषा वापरली जाते, जिच्यातून संकल्पित विचार वा प्रतिपाद्य विषय विनाअडथळा स्पष्ट होईल. उदा. 'मला मातृभूमी नाही.' किंवा 'माझ्या देशातील लोक मला आपले मानत नाहीत.' या दोन्ही वाक्यांचा अर्थ एकच आहे. असे असले तरी पहिले वाक्य अनेकार्थसूचक आहे तर दुसरे वाक्य एकच अर्थ उघड करते. यावरून वैचारिक गद्याची भाषा एकपदरी संदेशवहन करते तर ललित साहित्याची भाषा ही अनेकपदरी संदेशवहन करते, असे म्हणता येते.

नियमोल्लंघन हा शैलीचा एक विशेष असतो. ललित साहित्यात सातत्याने नियमोल्लंघन होत असते. रूढ वा प्रमाण शब्द, शब्दसमूह वा वाक्यरचना मोडून त्याऐवजी नवीन रूपांचा वापर केला जातो. त्यामुळे प्रभावक्षमता वाढत जाते. उदा. 'प्रौढ' या रूपाऐवजी दणकट, भारदस्त, बलवान, अशी रूपे योजली जातात. वैचारिक गद्यात मात्र हे नियमोल्लंघन चालत नाही, किंबहुना फार मंद गतीने चालते. जोपर्यंत ललित साहित्यातील भाषिक रूपे जनमानसात रूळत नाहीत, स्थिर होत नाहीत, तोपर्यंत ती वैचारिक गद्यात वापरली जात

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

सुरू केला. १८१८ मध्ये पेशवाई संपली, १८२३ पासून सबंध भारतावर ब्रिटिश सत्ता राज्य करू लागली. परकीय सत्तेच्या छायेत भारतीयांचे जीवन सुरू झाले. इंग्रजांनी किती तरी सुधारणा केल्या. राजकीय स्वातंत्र्य मात्र दिले नाही. ब्रिटिश राजवटीत होणारी कोंडी अनेक शिक्षित तरुण अनुभवत होते. त्याविरुद्ध निर्माण झालेल्या चळवळीत कार्य करीत होते. त्यांनी स्वदेश, ब्रिटिश राजवट, राज्यपद्धती, पारतंत्र्य, इंग्रजांची नीती यांचा अनुभव घेतला. त्यावर लेखन केले. त्यामधून वैचारिक गद्यामागील राजकीय प्रेरणा समजून घेता येते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वदेशप्रीतीच्या प्रेरणेने खूप लेखन झाले आहे. ब्रिटिश सत्तेने भारतात अनेक सुविधा आणल्या असल्या तरी आपल्या देशावरचे भारतीयांचे प्रेम कमी झाले नाही. स्वधर्म, स्वभाषा आणि स्वदेश याविषयी अभिमान बाळगले जात होते. हरि केशवजी पठारे यांना इंग्रज अधिकाऱ्यांचा सहवास मिळाला. इंग्रजी भाषा, साहित्य, संस्कृती, ख्रिस्ती धर्म यांचा परिचय होऊनही ते इंग्रजी संस्कृतीच्या प्रभावाखाली आले नाही. आपल्या देशावरचे प्रेम व्यक्त करण्यासाठी त्यांनी 'स्वदेश प्रीती' हा निबंध लिहिला. देशात ऐश्वर्य येण्यासाठी कोणकोणत्या गोष्टी हव्यात, हे स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी १८५१ मध्ये 'देशव्यवहारव्यवस्था' हे पुस्तक लिहिले.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या लेखनात स्वदेशप्रीतीबाबतचे विवेचन दिसते. अनेकवेळा ब्रिटिशांच्या सामाजिक सुधारणांविषयी एतद्देशीय विचारवंतानी केलेले गौरवीकरण याविषयी त्यांना वैषम्य वाटते. भास्कर बळवंत भोपटकर यांनी सुरू केलेले 'भाला' हे पत्र 'मायदेशाच्या हितासाठी भाला काम करणार' या भूमिकेतून वावरत होते. त्यातील सर्व लेखन हे राजकीय स्वरूपाचे होते. 'भिणार की भिडणार?', 'बाप राष्ट्रवीर तर लेक धर्मवीर' अशा शीर्षकांचे त्यांचे लेख स्वदेशप्रीतीच्या प्रेरणेने लिहिले गेले आहेत.

इंग्रजी राज्यपद्धतीवर टीका करण्याच्या दृष्टीने त्या काळी अनेक विचारवंत लिहीत होते. वैचारिक गद्यलेखनात भाऊ महाजन यांनी स्वदेश आणि स्वभाषेचा अभिमान बाळगला. राजकीय गुलामगिरी लादून स्वदेशाला लुटणाऱ्या इंग्रजांच्या राज्यपद्धतीवर त्यांनी टीका केली. 'हिंदुस्थानातून द्रव्य जाते ते बंद झाल्याशिवाय देशाची बरी गत नाही... नेटिव लोकांस इंग्रज लोक तर केवळ तृणपाय मानतात.' (महाजन : १९८४, पृ.७७) भाऊ महाजन यांनी इंग्रजांची राज्यपद्धती ही आपल्या देशासाठी किती चुकीची आहे, याकडे लक्ष वेधतात. आपल्या लोकांना कमी लेखने ते सहन करीत नाहीत. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'इंग्लंड देशातील राज्यरीतीत बदल करण्यासंबंधी यत्न' या लेखात सर्वसामान्य माणसाकडे सत्ता असली पाहिजे, ही दृष्टी बाळगली. या पार्श्वभूमीवर लोकहितवादी गोपाळ हरि देशमुख, न्या. महादेव गोविंद रानडे यांनी मात्र इंग्रजी राजवटीचे स्वागत केले होते.

जोतीराव फुले यांनीही ब्रिटिश राजवटीचे मूल्यमापन केले आहे. ब्रिटिशांच्या व्यापारी नीतीमुळे इथले कुटीर उद्योग बंद पडले. शेतीवरचा शेतसारा वाढवला. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या अधोगतीला इंग्रज सरकार कारणीभूत आहे, असा निष्कर्ष जोतीराव फुले काढतात. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी तर ब्रिटिश साम्राज्यवादाला कडाडून विरोध केला. ब्रिटिशांच्या राजवटीमुळे भारतीयांना दुष्काळाला सामोरे जावे लागत आहे, अशी भूमिका शि. म. परांजपे यांनी घेतली.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

नावाखाली माणसांची कोंडी होत आहे. अंधश्रद्धा वाढत आहे. या प्रश्नांतून भारतीयांची सुटका व्हावी असे अनेकांना वाटत होते. समाजातील विविध प्रश्नांवर ते विचार मांडत होते. त्या दृष्टीने वैचारिक गद्याचे लेखन झालेले आढळते.

समाजपरिवर्तनासाठी समाज ज्ञानी झाला पाहिजे. शिक्षण घेण्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे. अशी दृष्टी बाळगून आरंभीच्या काळात स.का. छत्रे यांनी शालेय अभ्यासक्रमासाठी इंग्रजी पुस्तकाचा अनुवाद मराठीत केला. हरि केशवजी पठारे यांचीही अशीच दृष्टी होती. तुलनेने बाळशास्त्री जांभेकर यांनी मात्र आपल्या लेखनात पुरोगामी विचार मांडले आहेत. त्यांनी 'दर्पण'मधून 'विद्या हे बळ आहे', 'हिंदुस्थानातील नाच तमाशे हा गुलामगिरीचा एक प्रकार आहे' अशा अनेक विषयांवर लेखन केले. निरपेक्ष समाजसेवा या भावनेतून ते विचार मांडत होते.

दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी धर्मसुधारणेला प्राधान्य दिले. धर्माच्या आधारे समाजात चालत असलेल्या चालीरीती संपणे आवश्यक आहे, असे त्यांना वाटत होते. मानवाच्या प्रगतीआड येणाऱ्या अनिष्ठ रूढींवर ते बोट ठेवत. "नवरा मेला असतां त्याच्या बायकोने सती जाणे अथवा तिचे वपन करवावे, असा आमच्या ज्ञातींत कुलाचार आहे; या प्रमाणे जीवांस त्रासदायक असे एकादे कर्म करणे हा आमचा वृद्धपरंपरागत धर्म चालत आला आहे, तो आम्हास केला पाहिजे म्हणून हट्ट घेऊन बसला तर, अशा प्रसंगी त्याजवर बलात्कार करून त्याजकडून ह्या दुष्ट रूढी मोडविल्या पाहिजेत." (तर्खडकर : १९६६, ८४ व ८५) यावरून या काळातील लेखक मंडळी सामाजिक सुधारणेच्या प्रेरणेने भारावून गेले होते, हे लक्षात येते.

गो. ना. माडगावकर यांचे लेखन नव्या पिढीमध्ये नीती आणि ज्ञानाची वाढ व्हावी, या प्रेरणेने झाले आहे. समाजसुधारणेसाठी समाजात नीती वाढावी, जुनाट रीतीत बदल व्हावा, दारू-तंबाकूपासून दूर जावे, उद्योगधंद्यांची सुरुवात करावी असे त्यांना वाटत होते. 'मादक पदार्थ', 'दारुपासून अनर्थ' सारखे निबंध याची प्रचीती देतात.

मिसेस फेरार यांनी 'कुटुंबप्रवर्तननिती' या लेखात कुटुंबातील नीती आणि वर्तन यात योग्य बदल झाला पाहिजे, ही भूमिका घेतली. कुटुंबसंस्थेत सुधारणा म्हणजे समाजात सुधारणा करण्यासारखे आहे, असे त्यांना वाटत होते. तुलनेने लोकहितवादी गोपाळ हरि देशमुख यांनी 'शतपत्रा'तून मांडलेल्या विचारात समाजसुधारणेची प्रेरणा ठळक रूपात पुढे आली आहे.

लोकहितवादींनी स्त्रीसुधारणेविषयी विचार मांडले. बालविवाह, जरठकुमारी विवाह, सतिप्रथा, स्त्रीदास्य अशा पारंपरिक रूढी, प्रथांना, जातिभेद आणि ग्रंथप्रामाण्याला त्यांनी नकार दिला. "पुनर्विवाह हिंदु लोकांचे सुधारणेचे मूळ आहे." (देशमुख : १९६७, ३४) असे सांगितले. त्यामुळे व्याभिचार थांबेल, स्त्रियांचे दुःख कमी होईल, तिच्यावर होणारा अन्याय थांबेल, असा विश्वास त्यांना वाटत होता. त्यामुळेच त्यांनी इंग्रजी राजवटीचे स्वागत केले होते. यावरून त्यांच्या लेखनाची प्रेरणा ही सामाजिक होती, हे लक्षात येते.

जोतीराव फुले हे सामाजिक विचारवंत, कर्ते समाजसुधारक आणि लोकशिक्षक होते. त्यांचे सर्वच लेखन हे सामाजिक अंगाने वाचकांपुढे येते. व्यक्तिस्वातंत्र्य, स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्योद्धार,

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

स्वातंत्र्यपूर्व काळात गोपाळबाबा वलंगकर 'विटाळविध्वंसन' नावाची पत्रिका १८८८ मध्ये सुरू केली. त्यातून अस्पृश्यांच्या दुःखाला कारणीभूत असलेल्या प्राचीन धर्मग्रंथांविषयी विचार मांडले. स्वकीय बांधवांमध्ये आत्मजागृती व्हावी यासाठी ते लिहीत होते. शिवराम जानबा कांबळे 'सोमवंशीय मित्र' मधून लेखन केले. समाजसुधारणा ही त्यांच्या लेखनाची प्रेरणा होती. किसन फागू बंदसोडे यांनी आपल्या लेखनातून पारंपरिक रूढींचे विध्वंसन केले. या सर्व लेखकांच्या लेखांमागे सामाजिक प्रेरणा होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत', 'समता' मधून लेखन केले. त्यांच्या लेखनात सामाजिक प्रश्नांची चिकित्सा आढळते. चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेवर आधारित हिंदू समाजाची विषम रचना ते दाखवत होते. त्यांच्या लेखांमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या तत्त्वांना विशेष स्थान मिळाले आहे. समाजपरिवर्तनाच्या भूमिकेतून ते लिहीत होते.

विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी 'भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न' मांडला. 'मुरळी सोडण्याची चाल', 'मुलींचे शिक्षण', 'अस्पृश्यतानिवारण' अशा विविध विषयांवर त्यांनी लेखन केले. 'समाजसुधारणा यशस्वी का होत नाही?' या निबंधात त्यांनी घेतलेली भूमिका ही समाजसुधारकाची आहे. या काळात वि. दा. सावरकर यांनीही सामाजिक जाणिवेने लेखन केल्याचे आढळते. श्री. म. माटे यांचे निबंध हे सामाजिक आशय व्यक्त करतात.

एकूणच स्वातंत्र्यपूर्व काळात वैचारिक गद्य लिहिणाऱ्या कित्येक लेखकांच्या लेखनाची प्रेरणा ही सामाजिक होती. समाजव्यवस्थेतील अनिष्ट प्रथा, परंपरा, रूढी, रीतिरिवाज यांचे खंडन केले. शिक्षणामुळे समाजसुधारणा होईल, हा विश्वास ते व्यक्त करीत होते. धर्माच्या नावाखाली माणसांचे होणारे शोषण थांबले पाहिजे, ही भूमिका लेखक मांडत होते. शेतकरी, कामगार, स्त्रिया, अस्पृश्य आणि एकूणच बहूजन समाज यांचे उत्थान व्हावे, या हेतूने ते लिहीत होते. या काळात राजकीय प्रेरणेच्या तुलनेत सामाजिक प्रेरणेने लिहिले जाणारे वैचारिक गद्य हे संख्येने अधिक असल्याचे लक्षात येते.

१आ.३ प्रबोधन चळवळी:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात महाराष्ट्रात विविध चळवळी उदयास आल्या होत्या. या चळवळींचा प्रभाव विविध क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व्यक्तींवर झाला. वैचारिक गद्यात मोलाची भर टाकणाऱ्या अनेक लेखकांचा कोणत्या ना कोणत्या चळवळीशी संबंध आला. त्या त्या चळवळीची प्रेरणा मिळाल्यामुळे त्यांच्या लेखनात ती ती तत्त्वे प्रतिबिंबित झाली. विविध समाज, मंडळी, सभा स्थापन करून कार्य करणाऱ्या प्रबोधन चळवळींचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे लक्षात घेता येते.

ब्रिटिश भारतात सर्वप्रथम राजा राममोहन रॉय यांनी २० ऑगस्ट १८२८ रोजी बंगाल प्रांतात 'ब्राह्मोसमाज' स्थापन केला. पारंपरिक धर्मसुधारणेसाठी निर्माण झालेली ही चळवळ सर्वदूर परिणाम करणारी ठरली. ब्राह्मोसमाज चळवळीने एकेश्वरवादाचा प्रसार केला. मूर्तिपूजेला विरोध केला. सती प्रथेचे उच्चाटन करण्यासाठी प्रयत्न केले. अनिष्ट प्रथांना विरोध करताना बहुविवाहास विरोध केला. या चळवळीने स्त्रीशिक्षणाला पाठिंबा दिला. ख्रिश्चन धर्माच्या वाढत्या प्रसारकाळात स्वधर्मातील दोष दूर करणे गरजेचे होते.

होता. त्यामुळे बालविवाह, मूर्तिपूजा अशा प्रथांना त्यांनी विरोध केला. त्यांनी सुरू केलेली शुद्धी चळवळ विशेष गाजली. परधर्मात गेलेल्या व्यक्तीला शुद्ध करून स्वधर्मात घेतले जात होते. पुण्यात दयानंद सरस्वती यांच्या मिरवणुकीला जोतीराव फुल्यांनी सहकार्य केले असले तरी समाजाच्या विचारसरणीवर जोरदार टीकाही केली.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात दलित-आंबेडकरी चळवळींने आपल्या विशिष्ट विचारसरणीचा प्रसार केला. अस्पृश्यांच्या विविध प्रश्नांसाठी इंग्रज सरकारकडे निवेदन देणे, त्याविषयी विविध पत्रांमधून लेखन करणे, त्यांना शिक्षणासाठी प्रेरित करणे, आपल्यातील अनिष्ट प्रथा नष्ट व्हाव्यात यासाठी प्रयत्न करणे, अशी अनेक उद्दिष्टे घेऊन दलित चळवळ उभी राहिली. प्रारंभीच्या काळात तिला एका कोणाचे नेतृत्व मिळाले नाही. आंबेडकरपूर्व काळात गोपाळबाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे आणि किसन फागू बनसोड आपापल्या परीने दलित चळवळ सुरू ठेवली होती. अस्पृश्यता, रूढी, जातीयता आणि अनिष्ट चालींना नकार देणे, शिक्षणाचा अंगिकार करणे या हेतूने ही चळवळ वाटचाल करीत होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सार्वजनिक जीवनात प्रवेश झाला आणि दलित चळवळीला व्यापक रूप प्राप्त झाले. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था नाकारून समतेच्या तत्त्वावर उभारलेला समाज निर्माण करणे, अस्पृश्यांमध्ये आत्माभिमान निर्माण करणे, माणूस म्हणून जगण्याच्या हक्कासाठी सत्याग्रह करणे, विविध नियतकालिके सुरू करून त्यातून जागृती घडवून आणणे, आपल्यावर झालेल्या अन्याय मांडणे, अशा उदात्त हेतूने ही चळवळ सुरू होती. या चळवळीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्व मिळाले. या चळवळीचा परिणाम वैचारिक गद्यलेखनावर झाला.

एकूणच स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रबोधन चळवळीमागे मानवहिताची प्रेरणा होती. लोकांना सत्य कळावे, विविध रूढींची अनिष्टता कळावी, त्यातून त्यांची मुक्तता व्हावी यासाठी या चळवळी उदयास आल्या होत्या. लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी आणि स्वधर्मातील दोष दूर करण्यासाठी चळवळीतील नेते लेखन करीत होते. एका बाजूला स्वराज्यविषयक चळवळी सुरू होत्या, राजकीय सुधारणेचा पुरस्कार केला जात होता, तर दुसऱ्या बाजूला लोक शहाणे व्हावेत, त्यांच्यातील खुळचट कल्पना दूर व्हाव्यात आणि एकूणच सामाजिक सुधारणा व्हावी यासाठी शिक्षित तरुण धडपड करीत होते. या प्रबोधन चळवळींनी वैचारिक गद्य हा साहित्यप्रकार जिवंत ठेवला.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न : वैचारिक गद्याच्या अभिव्यक्तीचे स्वरूप स्पष्ट करा.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi
I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS A
COMMERCE COLLEGE, RUK

GRM - 2022-23

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

सनातनविषयी...

संपादक

सतेज दणाणे

अथर्व पब्लिकेशन्स

अनुक्रमणिका

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

- सनातन : भारतीय समाजव्यवस्थेचे पोस्टमार्टम ११
  – गिरीश मोरे
- 'सनातन' माणूसपणाचा शोध ४०
  – रवींद्र गोळे
- 'सनातन' : एक अस्वस्थ प्रवास ४५
  – रमा गर्गे
- 'सनातन'/'रामराज्य' : मराठी कादंबरीची परिक्रमा........ ५०
  – जी. के. ऐनापुरे
- सनातन : व्यवस्थेला प्रश्न विचारणारी कादंबरी ५६
  – मनोहर जाधव
- सत्तांतराची, धर्मांतराची 'सनातन' सल ६१
  – नागनाथ बळते
- सनातन : दलितांच्या वेदनेची भळभळती जखम ७२
  – महेश खरात
- सनातन सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत आहे तिथेच आहे! ८४
  – ऋता मनोज ठाकूर
- 'सनातन' कादंबरीतील कथनविशेष ९१
  – अरुण ठोके
- महारवाड्याचा वेदनामय इतिहास रेखाटणारी
  कादंबरी : सनातन १००
  – अनंता सूर
- सनातन : आशय, अभिव्यक्ती आणि एकरूपता १०८
  – अश्विनी धोंगडे
- कार्यकर्ता नसतो, तर प्रेमकवी असतो... .... ११४
  – अर्चना कुडतरकर

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

सनातन : भारतीय समाजव्यवस्थेचे पोस्टमार्टम

– गिरीश मोरे

शरणकुमार लिंबाळे यांची 'सनातन' ही कादंबरी २०१८ मध्ये प्रकाशित झाली. त्या वेळी तिच्याविषयी फारसे बोलले वा लिहिले गेले नाही. के. के. बिर्ला फाऊंडेशन, नवी दिल्ली यांच्या वतीने दिला जाणारा, भारतीय भाषांतील सर्वोत्तम कादंबरीसाठीचा 'सरस्वती सन्मान २०२०' हा पुरस्कार मिळाला, त्या दिवसापासून 'सनातन' ही कादंबरी चर्चेत आली. २०२१ मध्ये तिची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित झाली आहे.

यापूर्वी शरणकुमार लिंबाळे यांनी सभोवताली घडणाऱ्या आणि घडून गेलेल्या अनेक घडामोडींना शब्दप्रतिक्रिया देऊन कादंबरी लेखन केले आहे. त्यांच्या 'भिन्नलिंगी (१९९१), 'उपल्या' (१९९८), 'हिंदू' (२००३), 'बहुजन' (२००६), 'झुंड' (२००९), 'ओ' (२०१५), 'सनातन' (२०१८) आणि 'रामराज्य' (२०१९) अशा आठ कादंबऱ्या प्रकाशित आहेत.

काय लिहावे, कसे आणि केव्हा लिहावे, हा ज्या त्या लेखकाचा प्रश्न आहे. त्याचे ते स्वातंत्र्य असते. लिहिलेले प्रकाशित झाले की, त्यावर काय बोलावे वा लिहावे हा त्या त्या वाचकांचा प्रश्न असतो, हे त्यांचे स्वातंत्र्य असते. लेखक आणि वाचक यांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा आदर करणे हे साहित्य आणि समाजव्यवहाराच्या निकोपतेसाठी आवश्यक असते.

लेखक हा विशिष्ट प्रभाव घेऊन लिहित असतो, तर वाचकही प्रभावरहित नसतो. प्रभावरहित अथवा निखळ माणूस म्हणून होणारा मानवाचा व्यवहार हा उत्तरोत्तर दुरापास्त होत चालला आहे. माणूस हा केवळ निसर्गसृष्टीतील घटक नाही, तो समाजसृष्टीचाही अविभाज्य घटक आहे. त्या त्या काळातील सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय संस्कार त्याच्यावर होत असतात. लेखक हा ते संस्कार पचवून वा त्यास पर्यायी विचार देण्याच्या प्रयत्नांतून लिहित असतो. वाचकही त्यांच्यावर झालेले संस्कार घेऊनच वाचत असतो. त्यामुळे साहित्यकृतीत व्यक्त झालेले विचार आणि त्यावर वाचकांनी व्यक्त केलेल्या प्रतिक्रिया भिन्न भिन्न असणे साहजिकच आहे.

पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी आणि वने व जीवसृष्टी यांचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.' (२००२ : पृ. १८) या कलमाची अंमलबजावणी होते की नाही यावर लक्ष ठेवणे आवश्यक आहे. सदरील कलमात कोठेही धार्मिकता आढळत नाही.

१९७६ मध्ये महाराष्ट्रात प्राणीरक्षण कायदा करण्यात आला. या कायद्यातही गायीची हत्या करण्यावर बंदी घालण्यात आली होती. १९९५ मध्ये युती सरकारने प्राणीरक्षण सुधारणा विधेयक मंजूर केले. २०१४ मध्ये प्राणीरक्षण सुधारणा विधेयकात दुरुस्ती करून गोवंश हत्याबंदी करण्यात आली. २०१७ मध्ये हे विधेयक मंजूर केले. यावरून हे सिद्ध होते की, गायीचे पोषण, संवर्धन आणि हत्याबंदी हे धोरण फार पूर्वीपासूनचे आहे. या धोरणाला धर्माचा आधार दिला गेला आणि समाजात स्वयंघोषित गोरक्षक व्यक्ती उदयास आल्या.

म्हैस आणि रेडा हे गायीप्रमाणे उपयुक्त प्राणी असूनही त्यांच्या कत्तलीवर बंदी घातली गेली नाही. गायीत ३३ कोटी देवतांची वस्ती असते हा धार्मिक समज दृढ झाला. स्वयंघोषित गोरक्षक टपून बसले. राजस्थानमध्ये 'अलवार महामार्गा'वर वाहने अडवून तपासणी सुरू झाली. त्यात काही वाहनांमध्ये गायी आढळल्या. त्या कत्तलखान्याकडे नेल्या जात आहेत, असा संशय घेतला गेला. पंधरा जणांना बेदम मारहाण करण्यात आली. त्यात एकाचा मृत्यू झाला. ही घटना २०१७ मधील आहे. याच वर्षी नोव्हेंबरमध्ये गोरक्षकाच्या हल्ल्यात उमर खान या व्यक्तीचा केवळ संशयावरून खून झाला.

२०१८ मध्ये रकबर या युवकाची हत्या झाली. या सर्व प्रकरणात सत्य-असत्य न शोधता कायदा हातात घेणाऱ्या घटना घडल्या. २०१७ मध्ये गोरक्षणाच्या नावाखाली घडलेल्या घटना आणि 'सनातन' या कादंबरीची अर्पणपत्रिका यांचा परस्परसंबंध लावता येतो. ज्यांची हत्या करण्यात आली होती ते मुस्लीमधर्मीय होते. भारतीय मुस्लीम हे धर्मांतरित आहेत. त्यातही शूद्रातिशूद्रातील जातींनी अधिकाधिक धर्मांतर केले आहे. त्यामुळे 'सनातन' च्या अर्पणपत्रिकेत सूचित होते की, ज्यांची हत्या गोहत्येच्या संशयावरून झाली, ते धर्मांतरित भारतीय होते. सनातन धर्माच्या तत्त्वाने ते अस्पृश्य होते. त्यांच्याविषयी सहवेदना या अर्पणपत्रिकेत व्यक्त झाली आहे.

'सनातन' मधील काळतुकडा आणि प्रवृत्ती –

'सनातन' मध्ये आलेला काळतुकडा समजून घेतला, तर समाजजीवनाची व्याप्ती आणि प्रवृत्ती लक्षात घेता येते. काळशरणता आणि काळभेदकता ही प्रवृत्ती त्या त्या काळाचे अपत्य असते. काळशरणतेमुळे संघर्ष निर्माण होत नाही. मात्र काळभेदकतेमुळे समाजजीवनात उलथापालथ होऊ शकते. प्रत्येक काळात

इंग्रजांची धार्मिक ढवळाढवळ त्यांना मान्य नव्हती. आदिवासी आणि हिंदू धर्माभिमानी सैनिक इंग्रजांविरुद्ध बंड करून उठले. बंडखोरांना इंग्रजांनी सैन्यातून काढून टाकले. अस्पृश्य सैनिकांनाही काढले.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

या काळात समाजसुधारणा चळवळ सुरू झाली. जोतिराव फुल्यांनी १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींसाठी शाळा सुरू केली. हातात आलेले शस्त्र इंग्रजांनी हिसकावून घेतल्यामुळे अस्पृश्य महार सैनिकांचे अधिकार संपले. ते धार्मिक गुलामगिरीत अडकले. १९०३ मध्ये शिवराम जानबा कांबळे यांनी सासवड येथे महारांची सभा आयोजित केली. १५८८ महारांच्या सह्यांचे निवेदन ब्रिटिश सरकारला देऊन अस्पृश्यांची सैन्यात भरती करून घेण्याची विनंती केली. १९१८ मध्ये साऊथबरो समितीपुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी साक्ष देऊन अस्पृश्यांची बाजू घेतली. राजर्षी शाहूंनी मागास लोकांसाठी आरक्षणाचे धोरण जाहीर केले होते. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्योद्धाराचे कार्य सुरू होते.

'सनातन' या कादंबरीत आलेला काळतुकडा हा साधारणत: दोनशे ते अडीचशे वर्षांचा आहे. या काळातील प्रवृत्ती ही धर्मांतराची होती. निजाम राजवटीत महार हे मुस्लीम होतात, बादनाक महार हा चाँद अली होतो. पुढे सिदनाक महार हा ख्रिश्चन होऊन फिलीफ बुश होतो. रतनाक हा स्टिफन होतो. या काळातील शिपाईगिरी ही प्रवृत्तीही नजरेत भरणारी आहे. भीमनाक, सिदनाक सैन्यात जातात. स्वाभिमानाने जीवन जगतात. याशिवाय स्थलांतर प्रवृत्तीला कादंबरीत विशेष स्थान मिळाले आहे. गावगाड्यातील अन्यायापासून सुटका करून घेण्यासाठी खेडी सोडली जात होती.

धर्मरक्षणार्थ कृती करणे ही सनातन प्रवृत्ती या काळतुकड्यात केंद्रस्थानी आली आहे. देवगडमधील गोविंद भट हा सनातन धर्म टिकावा यासाठी होणारे धर्मांतर थांबवण्याचा प्रयत्न करतो. त्याचा वारसा त्याची मुले मोरोपंत व नरसोपंत चालू ठेवतात. धर्मांतर घडवून आणणाऱ्या फादर एडमंडचा नरसोपंत गोळी घालून खून करतो. त्याचा मुलगा वेदांत हा पूर्वजांची सनातन परंपरा सुरू ठेवतो.

सनातन प्रवृत्तीप्रमाणेच इंग्रजांची साम्राज्यवादी प्रवृत्तीही याच काळतुकड्यात आली आहे. सैन्यभरती ही स्वार्थी हेतूने होते. मिशनऱ्यांचा धर्मप्रसार हा संख्यात्मक वाढ होऊन त्याचा फायदा ब्रिटिश सरकारला व्हावा यासाठी होतो. त्यातून प्रश्न सुटत नाहीत. यात भर म्हणजे भारतीय मजुरांना गुलाम करून देशाबाहेरील अनेक वसाहतीत राबवले जाते.

एकूणच 'सनातन' मध्ये आलेला काळतुकडा हा निजाम राजवटीचा, उत्तर पेशवाईचा, १७५७ च्या प्लासीच्या लढाईचा, १८१८ च्या भीमा कोरेगाव लढाईचा, १८५७ च्या उठावाचा आणि सुधारणावादी चळवळींचा आहे. या

Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

शोषणावर आधारलेली आहे. वरच्या वर्णाने खालच्या वर्णाचे शोषण करावे यास जाहीर पाठिंबा देणारी ही चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आहे. त्या माध्यमातून निर्माण झालेल्या विविध श्रेष्ठ–कनिष्ठ जाती ह्या पारंपरिक व्यवस्थेचे पालन करतात.

विविध जातींनी शोषक–शोषितांच्या भूमिकेतून वर्तन करण्यासाठी अनेक प्रथा, परंपरा आणि रूढी जन्माला घातल्या. त्यातीलच एक रूढी म्हणजे अस्पृश्यता. 'सनातन' या कादंबरीत अस्पृश्यता ही रूढी पाळणारे दोन्ही घटक चित्रित झाले आहेत. त्यातही महार जातीला अस्पृश्य मानून होणारा गावाचा व्यवहार चित्रित झाला आहे. अस्पृश्यांची सावलीसुद्धा पडणार नाही याची खबरदारी घेतली जाते. बादनाक, अमृतनाक, अंबरनाक, भूतकनाक, येसनाक, सिदनाक, भीमनाक, धोंडनाक, रायनाक, रतनाक, जतनाक, कृष्णनाक, नागनाक, खंडनाक आणि अपवादाने आलेला चोखा महार ही सगळी महार जातीतील माणसे अस्पृश्यता रूढीचे पालन करणारी आहेत. आपण अस्पृश्य आहोत, आपला स्पर्श वरच्या जातीतील माणसांना होणार नाही याची काळजी ते घेतात. दररोज मंदिरात जाणारा चोखा महार हा गाभाऱ्यात न जाता, सवर्णांनी मंदिराबाहेर सोडलेल्या वहाणांजवळ बसतो. बाहेर सोडलेली अमुक एक वहाणा नरसोपंताच्या आहेत, की अन्य कुणाच्या हे त्याला पाठ झालेले असते.

शोषक–शोषितांसाठीची दुसरी प्रथा म्हणजे गावकी. गावचा कारभार चालावा यासाठी निर्माण केलेली गावकी ही गावगाड्याचा अविभाज्य भाग असते. गावातील विविध कामे कोणती, ती कुणी केली पाहिजे, याची नियमव्यवस्था गावकी घालून देते. याचे चित्र 'सनातन' मध्ये आले आहे. सोनई गावच्या महारवाड्यातील अंबरनाक, भूतकनाक, येसनाक आणि धोंडामाय हे पाडेवार (वेसकर) असतात. गावाची सेवा करणे हेच त्यांचे काम असते. त्यांच्यावर लादलेली बंधने याविषयी निवेदन येते –

'सार्वजनिक ठिकाणी वावरण्यास महारांना मज्जाव आहे. त्यांच्यासाठी वेगळी वस्ती, वेगळा पाणवठा आणि वेगळा मसणवटा निर्धारित केलेला आहे. पायरीप्रमाणेच वागावे लागते... महार म्हणजे दोन पायांचे जनावर. त्याला गुलामीची जन्मजात सवय झालेली... लोक मेलेली जनावरं महाराला ओढायला लावत. महार मेलेली जनावरं ओढत.' (लिंबाळे : २०२१, पृ. २०)

गावातील अथवा बाहेरून येणाऱ्या कोणत्याही उच्च जातीतील व्यक्तीची सेवा महारांना करावी लागत होती. सेवा करण्यामुळे वा सेवा करायला लावल्यामुळे प्रश्न निर्माण होत नाही, मात्र त्या वेळी दिली जाणारी हीन वागणूक अथवा केलेले शोषण; यामुळे समाजजीवन रोगकारक बनते.

शोषणावर आधारलेल्या रूढी निर्माण करण्यासाठी अनेक दंतकथा जन्माला

Arts & Comm. College, Rukadi

हल्या कापतात. तिचे दर्शन घेतात. तिचा जयजयकार करून आशीर्वाद मागतात. गावात साथीचा (हाग-ओकीचा) आजार पसरतो. गाववाले गावाच्या सीमेवर सोडलेला मरीआईचा गाडा पुढच्या गावाच्या सीमेवर सोडण्याचे काम महारांना सांगतात. महार ती कामगिरी पार पाडतात. महार हा स्वत:हून अंधश्रद्धेत अडकत नाही, ही व्यवस्था त्यांना अडकवते, याचे चित्र 'सनातन' मध्ये आले आहे.

अस्पृश्यांनी एखादी रूढी मोडली, तर शिक्षेला सामोरे जावे लागते. स्पृश्यांनी रूढी मोडली तर मोठी शिक्षा नसते. भीमनाक आणि सिदनाक सैन्यात भरती होतात, म्हणजे रूढी मोडतात. भीमनाक नोकरीवर असताना त्याच्या कोंडामायचे निधन होते. बब्रुवान खराटे प्रेतयात्रा अडवतो. परंपरेने महारांना दिलेली मसणवट्याची जागा कब्जात घेऊन तिथे पेरणी करतो. प्रेतयात्रेवर लाठीहल्ला केला जातो. घरात प्रेत पुरण्याचा निर्णय घेतला जातो. अकबर अली त्याच्या शेतात प्रेत पुरण्यास जागा देतो आणि पुढचा अनर्थ टळतो. गावगाड्यात असूनही हक्काचा मसणवाटा हिरावून होणारे शोषण 'सनातन' मध्ये आले आहे. समाजव्यवस्थेच्या पोटातील हा रोग लक्षात घेतला पाहिजे.

'देवगड' या गावातील रतनाक महार हा महिपतीराव देशमुख या मातबर माणसाला मुलगा जतनाकच्या लग्नाचे निमंत्रण देतो. जतनाकची सैन्यात भरती होण्याची इच्छा महिपतीरावांना खटकते. त्याला वाटते, 'इंग्रजांनी हिंदूवर राज्य करावं, पण महारांना सैन्यात घेऊ नये. इंग्रज चूक करीत आहेत.' (तत्रैव, पृ. ८१) रतनाक मुलाच्या लग्नात गोड जेवण देतो. काय खावे याचा दंडक घालून देणारे गावगुंड पंगतीवर हल्ला करतात. अन्नात माती मिसळतात. नवरदेवाला मारहाण करतात. नवरीच्या भावाचा खून होतो. मंडप उद्ध्वस्त होतो. काय खावे, काय खाऊ नये, याविरुद्ध जाणाऱ्यास ही व्यवस्था शिक्षा करते.

पारंपरिक व्यवस्था निवडकांच्या सुखासाठी अस्पृश्यांचा बळी देण्यास मागेपुढे पाहत नाही. देवगडमधील देशमुखांच्या बुरुजाचे बांधकाम ढासळत असते. त्याठिकाणी गरोदर महार स्त्रीला गाडले, तर बांधकाम टिकेल असे सांगितले जाते. चोखा महाराची पत्नी राही गरोदर असते. त्याला ही बातमी कळते. तो पत्नीसह गाव सोडतो. सोनईच्या भूतनाकची गरोदर पत्नी पारबती शेतात कामाला गेलेली असते, तिथून तिला उचलून आणून बांधकामाच्या पायात गाडतात. शोषणाच्या अशा किती तरी प्रथा समाजव्यवस्थेच्या पोटात आहेत हे 'सनातन' ही कादंबरी दाखवून देते.

पेशवाई म्हणजे अस्पृश्यांवरील अत्याचाराचे सर्वोच्च टोक होते. महारांनी गळ्यात गाडगे आणि कमरेला खराटा बांधल्याशिवाय फिरायचे नाही. ही प्रथा म्हणजे पेशवाईची देन होती. पुण्यातील तालिमखान्याच्या पुढून एखादा अस्पृश्य

पोटात कार्यरत असणारे अँण्टिबॉडीजही दाखवते. व्यवस्थेच्या अन्यायातून मुक्त होण्यासाठी अस्पृश्य लोक कोणते वर्तन करीत होते, याकडे ही कादंबरी लक्ष वळविते.

बंदीस्त आणि अन्यायकारक समाजव्यवस्थेसाठी धर्मांतर, स्थलांतर, देशांतर आणि शिपाईगिरी ही परिवर्तनाची मूल्ये ठरतात. व्यवस्थाशरणता आणि परंपराशरणता याविरुद्धची भूमिका आणि कृती म्हणजे परिवर्तन होय. एकाच काळात वा समूहात सगळेच लोक परंपरा भेदण्याची कृती करू शकत नाहीत. 'सनातन' मध्ये परिवर्तनाची पाऊलवाट निर्माण करणाऱ्या व्यक्तिरेखा चित्रित झाल्या आहेत.

अस्पृश्यता आणि जातीयतेच्या कचाट्यातून बाहेर पडण्याचा एक मार्ग म्हणजे धर्मांतर. 'सनातन' मध्ये आलेले पहिले धर्मांतर हे सोनई गावातील आहे. 'वीस-पंचवीस झोपड्या. त्यात दोघा-तिघांनी धर्मांतर केलेलं. त्यांच्या झोपड्या ओस पडलेल्या. ते मुस्लीम मोहल्ल्यात राहायला गेलेले. सोनई हे बहामनी राज्यातील खेडं होतं.' (पृ. १८) निजामाची राजवट असल्यामुळे गावात मुसलमानांची दोनच घरे असूनही गाव त्यांना घाबरायचे. हे वास्तव महारांना माहीत असल्यामुळे त्यातील तिघे मुस्लीम धर्म स्वीकारतात. त्यामुळे होणाऱ्या अन्यायात काही प्रमाणात घट होते.

'सोनई' मधील अंबरनाकचा आजोबा बादनाक महार हा बिदरचा वजीर महमूद गावात आल्यानंतर त्याची सेवा करतो. वजीर त्याची आपुलकीने चौकशी करतो. त्याचा परिणाम बादनाक हा मुसलमान होऊन चाँद अली होतो. गावात मिनार बांधतो. गावातल्या या चाँद मिनारकडे बघून अंबरनाकलाही मुस्लीम व्हावे वाटते. 'त्याला हिंदू धर्माविषयी अतोनात प्रेम वाटायचं आणि द्वेषही.' (पृ. २१) मात्र अंबरनाकचे धर्मांतर विचाराच्या पातळीवरच खूप काळ राहते. आपल्या जातीबांधवांसह तो अन्याय सहन करतो. मेलेली जनावरे ओढतो, कातडे काढतो, मृत जनावरांचे मांस खातो, गाववाल्यांचा मार सहन करतो. पुढे उतारवयात मात्र तो मुसलमान होतो.

महारांचे मुसलमान होणे ही धर्मांतराची प्रक्रिया निजाम राजवटीत होत होती. ईस्ट इंडिया कंपनी आणि ब्रिटिशांची राजवट भारतात आली. त्यामुळे ख्रिश्चन धर्म स्वीकारणे सुरू झाले. सोनईपेक्षा देवगडमध्ये मोठ्या प्रमाणात धर्मांतर होत होते. रतनाक महाराने मुलाच्या लग्नात गोड जेवण दिले म्हणून गाववाले मारहाण करतात. याचा परिणाम रतनाक वाड्यावरचे काम सोडतो. ख्रिश्चन धर्म स्वीकारतो. तो स्टीफन होतो. मुलगा जतनाक हॅरी होतो. रतनाकची पत्नी केरसुनी ही रिबेका होते. जतनाकची पत्नी येसूबाई ही सेरेना होते. फादर फ्रान्सिस

स्वाभिमानाचे ॲण्टिबॉडी 'सनातन' मध्ये चित्रित झाले आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीने सैन्यभरती सुरू करताच रहिमतपूरचा एक महार सैन्यात भरती झाल्याचे धोंडनाक सांगतो. महारांचा विटाळ हिंदूंना होतो. मात्र इंग्रजांना होत नाही, याचे अंबरनाकला आश्चर्य वाटते. तो म्हणतो, 'महाराच्या हातातला झाडू काढून त्याच्या हाती बंदूक देणं म्हणजे चमत्कारच आहे. वरच्या जातींनी खूप छळलं आहे. अस्पृश्यांना शस्त्रे मिळाली तर, सूड घेतील. (पृ. ४०)

या चर्चेचा परिणाम म्हणून भीमनाक आणि सिदनाक कंपनीच्या सैन्यात भरती होतात. सैन्यात भरती झाल्यामुळे त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण होतो. एकप्रकारची धिटाई येते. प्रश्न विचारण्याचे धाडस येते. गावात आल्यानंतर आपल्या समाजावर होणारा अन्याय कळतो. आपल्या आईच्या मृत देहाची विटंबना झाल्याचे कळल्यामुळे भीमनाक चिडतो. देवराव पाटलाच्या बोलण्याला सिदनाक न घाबरता उत्तर देतो. हे परिवर्तन शिपाईगिरीमुळे होते, याचे स्पष्ट चित्र 'सनातन' मध्ये आले आहे.

सिदनाक आणि भीमनाक यांची नेमणूक देवगडला होते. हातात बंदुका आणि त्यास इंग्रजांचा आधार असतो. इंग्रजांनी महिपतीरावांचे अधिकार काढून घेतलेले असतात. वाड्याबाहेर पडणाऱ्या महिपतीरावांचा घोडा हे दोघे अडवतात. इतर महार महिपतरावांकडे साधे पाहू शकत नव्हते, तिथे हे दोघे त्याच्यावर बंदुका रोखतात. महिपतीराव संयमी होतो. महारांची सैन्यभरती खटकते. मात्र तो काहीच करू शकत नाही. शिपाईगिरीमुळे अस्पृश्यांच्या जीवनात झालेला बदल आणि अन्यायमुक्तीच्या दिशेने टाकलेले पाऊल 'सनातन' मध्ये चित्रित झाले आहे.

धर्मांतर आणि शिपाईगिरी याबरोबरच 'स्थलांतर' हे ॲण्टिबॉडी समाजव्यवस्थेच्या रोगासाठी कसे उपयुक्त ठरते याचाही विचार 'सनातन' मध्ये आला आहे. स्थलांतर या प्रक्रियेचाच एक भाग म्हणजे देशांतर असते.

स्थलांतर ही निसर्गातील एक प्रक्रिया असते. प्रतिकूल हवामानातून सुटका करून घेण्यासाठी पक्षी अनुकूल हवामानाच्या प्रदेशात स्थलांतर करतात. महार वा अस्पृश्य हेसुद्धा त्यासाठीच स्थलांतर करतात. आनंद, स्वाभिमान, निरोगी जीवन मिळावे आणि माणूस म्हणून जगता यावे यासाठी ते स्थलांतर करतात. स्थलांतरामुळे काही प्रमाणात तरी बदल होऊ शकतो ही धारणा असते. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्थलांतराची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात झाली. अस्पृश्य खेडी सोडून शहरात गेले. शेतमजूर कामासाठी शहरात गेले. ब्रिटिश काळात कमी प्रमाणात स्थलांतर झालेले असले, तरी ते दुर्लक्षित करता येत नाही. स्थलांतर करणे वा करायला भाग पाडणे ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. 'सनातन' मध्ये त्याचे चित्रण आले आहे.

जातो, तेव्हा त्याच्या डोक्यात विचार येतो,

'आपण गाव सोडलं नसतं तर... काय झालं असतं? गावकी केली असती. उष्ट्या अन्नावर जगलो असतो. अपमान सहन केला असता. अनेकांनी छळलं असतं. म्हाताऱ्या-कोताऱ्यात खोकत बसलो असतो. जग बघायला मिळालं नसतं. संपून गेलो असतो. हे गाव माझ्या नशिबाचं थडगं आहे. गाव परका वाटतोय.' (पृ. ११८) फिलीफ (सिदनाक) चे हे चिंतन स्थलांतरामुळे झालेल्या परिवर्तनावर प्रकाश टाकते.

इंग्रजांनी अस्पृश्य आणि मुसलमानांच्या सैन्य भरतीवर बंदी आणली. काहींना सैन्यातून काढून टाकले. सोनई गावातील बलभीम आणि लक्ष्मण यांनाही सैन्यातून काढले जाते. ते सोनईला परत जातात. तिथे त्यांचा जीव रमत नाही. 'खेडी सोडल्याशिवाय उद्धार नाही. याची खात्री झाली होती. ते दोघे झोळमध्ये स्थायिक झाले.' (पृ. १५२) त्यामुळे स्थलांतर हे व्यवस्थेच्या परिवर्तनासाठी हातभार लावते, हे वास्तव 'सनातन' मध्ये चित्रित झाल्याचे लक्षात येते.

स्थलांतराच्या तुलनेत देशांतर हे वेगळी अनुभूती देणारे ठरले आहे. अस्पृश्य आणि मजुरांनी केलेले देशांतर परिवर्तनासाठी पूरक ठरत नाही. भीमनाक सैन्यात भरती होतो. त्याला लंडनला पाठवले जाते. भारतीय मजूर आणि गुलामांची ने-आण करणाऱ्या जहाजावर तो काम करतो. रेल्वे स्थानकावर काम करणाऱ्या इंडो-कॅरेबियन मेरीबरोबर लग्न करतो. त्याला पिटर हा मुलगा होतो. तो निग्रो वंशाच्या नायजेरियन बार्बरासोबत लग्न करतो. त्यांना कॉर्टर आणि जॅक ही दोन मुले होतात. भीमनाक ब्रिटिश साम्राज्यातील विविध वसाहतीत जातो. इतरांप्रमाणे तोही एक गुलाम असतो. शंभर वर्षे आयुष्य जगून तो मरतो. त्याचा नातू कॉर्टर हा भारतात येतो. या सर्व प्रक्रियेत भीमनाक फार सन्मानाने जगतो, असे म्हणता येत नाही. भीमनाकचे हे स्थलांतर महारवाडा ते लंडन असे होऊनही अन्यायमुक्ती होत नाही. कारण हे स्थलांतर उच्च पदस्थाचे नाही, तर ते अस्पृश्य गुलामाचे आहे. त्यामुळे 'सनातन' मध्ये आलेले स्थलांतर प्रभावी ठरत असले तरी देशांतर मात्र 'हेही नसे थोडके' या सदरात मोडणारे आहे.

'सनातन' मध्ये आलेले धर्मांतर, स्थलांतर, देशांतर आणि शिपाईगिरी हे समाजव्यवस्थेच्या पोटातील रोगासाठी ॲण्टिबॉडीज कसे ठरते याचा विचार लक्षात घ्यावा लागतो.

'सनातन' मधील सनातन प्रवृत्तीची चिकित्सा –

समतोल समाजव्यवस्था असणे सर्वांसाठी हितकारक असते. त्यामुळे व्यक्तीचा आणि पर्यायाने देशाचा विकास होत असतो. भारतीय समाजव्यवस्था असमतोल आहे. ती निवडकांच्या फायद्याचा विचार करते. ज्यांना फायदा होतो,

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

पेशवाई ही सनातन प्रवृत्तीला राजरोसपणे पाठिंबा देत होती. प्रत्येक जातीने आपापल्या पायरीने वागले पाहिजे यासाठी प्रयत्न करणारी होती. 'सनातन' या कादंबरीत उत्तर पेशवाईचे चित्रण आले आहे. एखाद्याने रूढी मोडली, तर प्रचंड शिक्षा केली जात होती. दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात मेण्यातून शनिवारवाड्याकडे जाणाऱ्या राणीकडे गणपत महार सहज पाहतो. पेशवे चिडतात. शिक्षा म्हणून सगळ्या महार जातीतील लोकांच्या गळ्यात गाडगे आणि कमरेला खराटा बांधण्याची सक्ती केली जाते. अशी शिक्षा आणि सक्ती म्हणजे सनातन प्रवृत्ती आहे.

पुण्याच्या ओंकारेश्वर मंदिरापुढे उभे राहून काही ब्राह्मण बोलतात. त्यांना वाटते, पेशवाई आणि इंग्रजांमध्ये लढाई होऊ नये. पेशवाई बुडाली तर ब्राह्मणांचे हाल कुत्रं खाणार नाही. अस्पृश्यांच्या हाती बंदुका देणाऱ्या इंग्रजांचा खून केला पाहिजे. इंग्रज भारतात आले म्हणून हिंदू धर्म वाचला. अन्यथा मोगलांनी हिंदू धर्म नष्ट केला असता, अशा बोलण्यात सनातन प्रवृत्ती सहज डोकावते. या काळात शनिवारवाडा हा होमहवन, अनुष्ठान अशा धार्मिक कर्मकांडांनी गजबजलेला होता. १८१८ मध्ये पेशवाई संपली, तरी सनातन प्रवृत्ती थांबली नाही. प्रसंगी हिंसेचा आधार घेऊन ती कृतिशील झाली होती, याचेही चित्र 'सनातन' मध्ये आले आहे.

झोळ शहराच्या परिसरात फादर एडमंड हे धर्मांतर घडवून आणत होते. सायखेडजवळील कळवण गावात अस्पृश्य हे सामुदायिक धर्मांतर करणार असतात. जंगलातील आदिवासीही धर्मांतर करणार असतात. याची माहिती गोविंद भटाचा मुलगा मोरोपंत आणि नरसोपंत यांना कळते. नरसोपंताने फादर फ्रान्सिसला धमकी दिलेली असते. फादर एडमंड हे संस्कृत जाणणारे होते. हिंदूंचे धर्मग्रंथ वाचून त्यांनी चुकीचे विश्लेषण करू नये, त्यासाठी आपण सावध असले पाहिजे असे नरसोपंतास वाटते. तो भगवद् गीता घेऊन सोबत्यासह एडमंडकडे जातो. तिथे झालेल्या चर्चेत एडमंड अचूक उत्तर देतात. तिथून बाहेर पडल्यानंतर नरसोपंत जे बोलून दाखवतो, त्यात सनातन व्यवस्थेबद्दलचे विचार सूचित होतात. नरसोपंत म्हणतो,

''हिंदूंचे धर्मग्रंथ केवळ ब्राह्मणांनीच वाचले पाहिजे. ह्या ग्रंथातील ब्राह्मण्याची भावना वाचून अनेकांचा बुद्धिभेद होऊ शकतो. (एडमंड) हा बोलून-चालून पाळक आहे. तो हिंदू धर्माचा अपप्रचार केल्याशिवाय राहणार नाही... आपल्या ईश्वराने सृष्टीची निर्मिती करतानाच ज्ञानसत्ता ब्राह्मणासाठी राखून ठेवली आहे... राजसत्ता क्षत्रियांसाठी, व्यापार-उदीम वैश्यांसाठी आणि ह्या तीन वर्णांची चाकरी शूद्रांसाठी राखून ठेवलेली आहे. हे अनेक वर्षे चालू आहे. पुढेही चालू राहील. ही ईश्वर इच्छा आहे. त्याला मर्त्य मानव धक्का लावू शकत नाही.'' (पृ.

नीच आणि मरणात स्वर्ग-नरक अशा कल्पनेवर हिंदू धर्म आधारलेला आहे. पाप-पुण्य ह्या कल्पनेमागील मूळ पाया आहे. ब्राह्मणाचं श्रेष्ठत्व सिद्ध करणारी ही कल्पना आहे. हिंदू धर्म भेदभावावर आधारलेला आहे. ह्यामागे शुद्धतेची संकल्पना आहे. हिंदू धर्माने संकराला निषेधार्ह मानले आहे.'' (पृ. १७८) वेदांतची आई सरस्वती मात्र त्याला माणूस हो, अस्पृश्यांचा विचार कर, असा सल्ला देते. वेदांत तिचे न ऐकता मोरोपंतांचे ऐकतो.

वेदांत हा हिंदुराव पाटलाच्या वाड्यावर जाऊन तुळशीच्या लग्नाची कथा ऐकवतो. हिंदू वाहिनीच्या सनातन कृतीला पाठिंबा देतो. लंडनहून भारतात परत आलेल्या भीमनाकचा नातू कॉर्टरला म्हणतो, ''हिंदुस्थान म्हणजे धर्मशाळा नव्हे. हा हिंदूंचा देश आहे. बाहेरचा माणूस खपवून घेणार नाही.'' (पृ. २०४) कॉर्टर हा हिंदूंचे धर्मांतर करण्यासाठी आलेला आहे, असा समज तो आणि हिंदू वाहिनीचे स्वयंसेवक करून घेतात. महारवाड्यात गेलेल्या कॉर्टरवर नजर ठेवतात. महारांनी मृत गायीचे मांस खाऊ नये म्हणून त्यावर विष्टा टाकणाऱ्या कॉर्टरला मारतात. त्यांच्या दृष्टीने त्याने गायीची विटंबना केलेली असते. महाराची यल्लमा कॉर्टरचा खून झाल्याचे सांगत असतानाच वेदांत म्हणतो, ''हिंदू धर्माविरुद्ध जो कोणी बोलेल त्याची हत्या होईल.'' (पृ. २०८) हिंदू धर्म हा अस्पृश्यांविरुद्ध बोलतो, त्याचे काय?, यल्लमाच्या या प्रश्नाचे उत्तर मात्र त्याला देता येत नाही. हिंदू धर्मव्यवस्था टिकली पाहिजे, प्रथा-परंपरा-जातीयता-अस्पृश्यता पाळली पाहिजे. हा सनातनी विचार सबंध कादंबरीत चित्रित झाला आहे.

व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी रचलेल्या अनेक कथा, दंतकथा 'सनातन' या कादंबरीत आलेल्या आहेत. रामायण, महाभारतातील अनेक कथा, दंतकथा, गरुड-विष्णू-शिव पुराणे, प्रत्येक जातीचे माहात्म्य सांगणारी पुराणे निर्माण करून व्यवस्था टिकवली जाते. या दंतकथांचा उपयोग शरणकुमार लिंबाळे यांनी 'सनातन' मध्ये केला आहे. त्यातून समाजव्यवस्थेच्या पोटात दडलेली सनातन प्रवृत्ती लक्षात येते.

'सनातन' मध्ये आलेली पहिली दंतकथा पार्वतीची आहे. ही कथा महार कसा जन्माला आला. तो मृत मांस कसे खाऊ लागला आणि तो वेशीबाहेर अस्पृश्य म्हणून कसा राहू लागला, याची कारणे सांगितली आहेत. 'पार्वती नदीत स्नान करीत होती. तिला नदीतून वाहत येणारे बेलाचे पान दिसले. ती त्या हिरव्याकंच पानाकडे पाहत राहिली. पान जवळ आलं. पानावर रक्ताचा थेंब होता- लालबुंद. तिने पानाला स्पर्श केला. पानावर बाळ जन्मले. पार्वतीला बाळाचं कौतुक वाटलं. तिनं बाळाला उराशी धरलं. बाळाला घरी नेलं. महादेवाला दाखवलं. घडलेली हकिकत सांगितली. महादेवाला आनंद झाला. त्यांनी बाळाला

पाहिजे, इतरांच्या कार्यात शूद्रांनी हस्तक्षेप करू नये, याचे संस्कार करते.

Shahu Arts & Comm. C. Rukadi

वेदांत हा हिंदुराव पाटलाच्या वाड्यावर जाऊन तुळशीच्या लग्नाची कथा सांगतो. कथा ऐकण्यासाठी फादर सायमन आणि इतर लोक गर्दी करतात. जालंदर राक्षसाची पत्नी वृंदा ही पतिव्रता असते. जालंदर देवांविरुद्ध लढाई करतो. त्याला हरवण्यासाठी देव एकत्र येतात. ते विष्णूची मदत घेतात. विष्णू जालंदरचे रूप घेऊन वृंदेकडे जातो. तिचे शील भ्रष्ट करतो. जालंदरचा मृत्यू होतो. वृंदाला खरे कारण कळते. ती विष्णूला शाप देते, 'हे भगवान, तू दगड होऊन पृथ्वीवर पडशील.' विष्णूने वृंदाला म्हटले, 'तू तुळस होशील. तुझा विवाह शाळीग्राम दगडाबरोबर होईल.' (पृ. १८२) वृंदा सती जाते. तिच्या राखेतून तुळस उगवते. तिचे शाळीग्राम दगडाबरोबर लग्न लावले जाते. ही कथा देवाने केलेले शोषण आणि कटकारस्थान दाखवते. अशा किती तरी कथा सनातन व्यवस्था मजबूत करण्यासाठी निर्माण केल्या जातात. याकडे 'सनातन' ही कादंबरी लक्ष वळवते.

'सनातन' मध्ये आलेली चोखा मेळाची कथा मध्ययुगीन काळातील आहे. तिला इतिहासकथा असेही म्हणता येईल. मात्र इतिहासकथेला धार्मिकतेचा रंग देऊन पुढच्या पिढीकडे देण्याचे काम ही व्यवस्था करीत असते. प्रतापराव देशमुख वाड्याचा बुरुज बांधून घेत असताना बांधकाम ढासळत असते. गरोदर अस्पृश्य स्त्रीचा पायात बळी देण्याचा उपाय त्याला सांगितला जातो. चोखा महाराची पत्नी राही गरोदर असते. त्याने या कामी सहकार्य करावे, यासाठी गोविंद भट त्याला मंगळवेढ्याच्या चोखा मेळाची कथा सांगतो– 'चोखा मेळा हा महार असतो. बुरुजाचे बांधकाम ढासळत असते. चोखा मेळा पत्नीसह बांधकामावर जात असतो. काम सुरू असताना बांधकाम ढासळते. त्यात चोखा मेळा गाडला जातो. ढिगाऱ्यातून चोखा मेळाची हाडे बाहेर काढली जातात. त्यातून 'हरी हरी' असा घोष ऐकू येतो. अशी कथा सांगून गोविंद भट म्हणतो, 'बुरूजाचं बांधकाम सुरू करण्यापूर्वी महारांचा सत्कार करा, दान द्या, असं मांत्रिकानं सांगितलं आहे. धर्माचरण करणाऱ्या महाराचा सत्कार झाला पाहिजे, म्हणून मी तुझं नाव सुचवलं आहे... आज तू पोथी ऐकली नाहीस तरी चालेल. कर्तव्य पार पाड.' (पृ. ९५) ही कथा सांगून येणाऱ्या कित्येक पिढ्यांवर धार्मिक कर्मकांडाचे संस्कार केले जातात. ते संस्कार पुढे पुढे झिरपत जातात आणि व्यवस्था टिकवली जाते, हे 'सनातन' कादंबरीत चित्रित झाले आहे.

पेशवे काळातील एक कथा 'सनातन' मध्ये दिली आहे. पेशव्याची राणी मेण्यातून शनिवारवाड्याकडे जात असताना तिच्याकडे गणपत महार पाहतो. हे पेशव्यांना अपमानास्पद वाटते. गणपत महाराला शिक्षा म्हणून त्याच्या महार जातीला गळ्यात गाडगे आणि कमरेला खराटा बांधण्याची सक्ती केली जाते.

ज्ञान हिरावून घेतले आहे. अस्पृश्यांच्या ज्ञानार्जनावर हिंदू धर्माने बंदी घातली आहे. हिंदूंची धर्मशास्त्रे खोटी ठरवल्याशिवाय दलितांची गुलामी संपणार नाही. (पृ. ३५) लेखकाचे हे सबंध भाष्य हिंदू धर्मशास्त्रातील उणिवांवर बोट ठेवते. त्यासाठी 'हिडीस' (घाणेरडे, ओंगळवाणे) हा शब्द वापरला आहे. शिवाय अस्पृश्यांची गुलामी संपण्यासाठी धर्मशास्त्रे खोटी ठरवावी लागतील. त्यासाठी ती वाचावी लागतील, त्यासाठी ज्ञान घ्यावे लागेल आणि ज्ञानार्जनाची सोय तर हिरावून घेतली आहे, हे वास्तव लेखक कथन करतो. त्यामुळे हे भाष्य हिंदू धर्मव्यवस्थेची चिकित्सा करणारे ठरते.

Shahu Arts & Comm. ... Rukadi

'सनातन' मध्ये धर्मांतर, स्थलांतर आणि देशांतराची प्रक्रिया चित्रित झाली आहे. ही प्रक्रिया सबंध जगात चालली होती. त्यामुळे परिवर्तन होईल, जाती संपतील असे वाटत होते. मात्र तसे झाले नाही, यावर लेखकाने भाष्य केले आहे. ''अरब, इराण आणि मध्य आशियातून आलेले मुसलमान स्वत:ला उच्च समजत. ह्या मुसलमानांनी अशरफ मुसलमानांना अस्पृश्य लेखले. त्यांना मस्जिदीत आणि स्मशानात दुजाभावाची वागणूक दिली. अस्पृश्यांनी धर्मांतर करून त्यांचा प्रश्न मिटला नाही, उलट बिकट झाला. धर्मांतरामुळे अन्य धर्मात अस्पृश्य गेले, त्यामुळे हिंदू धर्मात अल्पसंख्य झाले. अस्पृश्यांनी धर्मांतर केले. जाती टाकण्यासाठी. ते ज्या धर्मात गेले, तिथंही त्यांच्या जातीवरूनच त्यांना ओळखलं गेलं. अस्पृश्यांनी स्थलांतरं केली. अस्पृश्यांनी देशांतरं केली. ते ज्या देशात गेले, तिथंही त्यांना त्यांच्या जातीवरूनच ओळखलं गेलं. त्यांची कला, त्यांची कौशल्ये, त्यांची प्रतिभा, त्यांचे गुणधर्म कधीच पाहिले गेले नाहीत. जिथं-तिथं त्यांची जात पाहिली गेली.. त्यांची अवहेलना केली. छळ केला. शोषण केलं.'' (पृ. १०४)

वरील भाष्य सनातन व्यवस्थेतील नित्यता दाखवते. जातीनिर्मुलनासाठी स्वीकारलेला धर्मांतर, स्थलांतर आणि देशांतर हे मार्ग अपुरे ठरले आहेत. याकडे लक्ष वेधून घेते. सनातन व्यवस्था टिकूवन ठेवणारी व्यवस्था किती मज़बूत आहे, याचाही विचार या भाष्यात आला आहे.

आणखी एका भाष्यामुळे 'सनातन' मधील लेखकाचा दृष्टिकोन समोर येतो. हे भाष्य जगभरातील सत्ताधारी वर्गाची आणि देशांची साम्राज्यवादी प्रवृत्ती उघड करते. शरणकुमार लिंबाळे हे लेखक म्हणून हिंदू धर्मव्यवस्थेचे गोडवे गात नाहीत वा इंग्रज आणि भारतातील राजेशाहीची बाजू घेत नाहीत. धर्मसत्ता आणि राजसत्ता अस्पृश्यांचे शोषण कशा करतात, याचे स्पष्ट चित्र दाखवणारे भाष्य 'सनातन' मध्ये आले आहे. - 'हिंदुस्तान मुळात कधी राष्ट्रच नव्हते; होती छोटी-छोटी राज्ये, मोठा राजा छोट्या राजांना गिळंकृत करायचा. सत्तेच्या

हा कालावकाश व्यक्तिरेखांच्या नावावरून साकार होतो. अंती 'नाक' असलेली नावे दिल्यामुळे पेशवेकाळ उभा राहतो. ईस्ट इंडिया कंपनी आणि ब्रिटिशांनी सत्तारक्षणासाठी सैन्य भरती केली. त्यात अस्पृश्य लोक सहभागी होतात. यावरून ब्रिटिश काळ साकार होतो.

Rajarshi ... Arts & Comm. College, Rukadi

पेशवे काळ आणि ब्रिटिश काळाला समांतर असलेल्या निजाम राजवटीचाही काळ कादंबरीत आला आहे. त्यासाठी लेखकाने मुस्लीम धर्मांतराच्या घटना मांडल्या आहेत. गावातील गाय मारून मृत गायीचे मांस खाल्ल्याचा आरोप महारांवर केला जातो. त्यांना मारहाण होते तेव्हा मुस्लीम येतात. मारणारा गाव पांगतो. यातून निजाम राजवटीचा काळ आणि दहशत चित्रित झाली आहे.

'सनातन' मध्ये साऊथ बरो समितीचा उल्लेख आला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९१८ मध्ये समितीसमोर अस्पृश्यांच्या प्रतिनिधीत्वासंदर्भाने साक्ष दिली. यावरून भारतीय स्वातंत्र्यात आणि राज्यकारभारात अस्पृश्यांचे स्थान काय होते, याची प्रचिती येते. कालावकाशाचे भान राखताना 'नाक' अंत्य नाव येते, मात्र चोखा महार हे नाव खटकते. चोखा मेळा या इतिहासपुरुषाशी चोखा महाराचा संदर्भ जोडण्यासाठी लेखकाने ही क्लृप्ती केल्याचे लक्षात येते.

निवेदन आणि संवाद यासाठी योजिलेली भाषा कालावकाशाचे भान राखत नाही. तत्कालीन महारांची भाषा आजच्या भाषेप्रमाणे आली आहे. सिदनाक हा अंबरनाकला म्हणतो, 'गरम भाकरी आहेत' (पृ. २१), चंपी कुत्रीला भाकरी चोरून आणायला शिकवले पाहिजे.' (पृ. २२) अंबरनाक सिदनाकला म्हणतो, 'तुला माहीत आहे का– लोक काय बोलतात? (पृ. २२) 'होय मला भूतनाक सांगत होता (पृ. २२) या वाक्यातील 'आहेत', 'पाहिजे', 'आहे', 'होता' ही क्रियापदे तत्कालीन महारांच्या तोंडी शोभत नाहीत.

१९२० पूर्वीच्या कालावकाशात 'दलित' हा शब्द अस्तित्वात नव्हता. निवेदन करताना आलेल्या भाष्यात मात्र 'दलितांची गुलामी' (पृ. ३५) असा शब्द वापरला आहे. त्या ऐवजी 'अस्पृश्यांची गुलामी' हा शब्द वापरता आला असता. आशयाकडे अधिकाधिक लक्ष दिल्यामुळे भाषाशैलीकडे दुर्लक्ष झाल्याचे जाणवते. 'बाप्तिस्मा' हा एक शब्द आल्यामुळे धर्मांतर कळते. मात्र त्यातून ख्रिश्चन संस्कृती चित्रित होत नाही. 'कॉलरा' या साथीच्या आजाराचा उल्लेख निवेदनात आल्यामुळे रचनेला बाधा येत नाही. मात्र संवादात आलेले कित्येक शब्द वातावरण आणि कालावकाश उभा करण्यात कमी पडतात. 'त्रास', 'मटण', 'गोवऱ्या', 'पैंजण', 'संकेत' असे किती तरी शब्द महारांच्या संवादात आले आहेत. 'सैराट' हा शब्द यापूर्वी साहित्यात आला नव्हता. 'सनातन' मध्ये तो चित्रपटाच्या प्रभावातून आल्याचे लक्षात येते.

पिढ्या 'सनातन' मध्ये आल्या आहेत. पोथीवाचनाला अधिक स्थान दिल्यामुळे ब्राह्मणांच्या इतर क्रियाकर्मांकडे दुर्लक्ष झाले आहे. 'शेतकऱ्यांच्या आसूड' मधील भटशाही, अज्ञानशाही आणि आंग्लशाही ज्या कार्यकारणांसह येते, तशी 'सनातन' मध्ये आलेली नाही. ब्राह्मणांचे महार जातीबरोबर असलेले संघर्षात्मक संबंध येतात, तसे इतर अस्पृश्यांबरोबरचे संबंध येत नाहीत.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

'सनातन' मध्ये आलेली सूचकता उल्लेखनीय स्वरूपाची आहे. पाल्हाळीकता टाळल्यामुळे रचनेत आटोपशीरता आली आहे. बिदरचा वजीर सोनईत येऊन डेरा टाकतो, त्याची आणि त्याच्या सैनिकांची दहशत दाखवण्यासाठी पुढील निवेदन येते, 'घोडेस्वार गावात गेले. त्यांनी एकेक घर ठरवून घेतलं. त्या घरी रात्री मुक्कामाला येणार असल्याचं सांगितलं. अंधार पडताच घरातल्या पुरुषांनी अंथरूण-पांघरूण घेऊन चावडी गाठली. कोणी विठ्ठल मंदिरात, तर कोणी महादेवाच्या मंदिरात रात्र काढली. बायकांनी स्वयंपाक करून ठेवलेला. घोडेस्वार गावात गेले. घरापुढे घोडे बांधले. बायकांनी पलंग सजवून ठेवला होता. रात्रभर घोडेस्वार घरात, घोडे बाहेर.' (पृ. २१) या निवेदनाचे आणखी तुकडे केले तरी त्याच्या रूपात मुस्लीम अत्याचार साकार होतो.

धर्मांतर आणि सैन्य भरती ही 'सनातन' कादंबरीतील दोन महत्त्वाची केंद्रे आहेत. बाप्तिस्मा घेताना म्हटली जाणारी प्रार्थना वा इतर विधी यांचे वर्णन येत नाही. सैन्य भरती आणि प्रशिक्षण याचे वर्णन न करता सूचकतेने अनेक घटनांचे निवेदन येते –

'सिदनाकने रविवारी बाप्तिस्मा घेतला, त्याला नवा धर्म मिळाला. नवं नाव मिळालं. नवी ओळख मिळाली.' (पृ. ८६)

सैन्यात भरती होण्यासाठी निघालेल्या महार तरुणांविषयी निवेदन येते –

'सूर्य उगवत होता. भीमनाक आणि सिदनाकनेही हात उंचावले होते. उगवत्या सूर्याला स्पर्श करण्यासाठी दोन बोटाचे अंतर उरले होते.' (पृ. ५०)

अशा सूचक निवेदनामुळे हजारांपेक्षा अधिक पृष्ठांची कादंबरी अवघ्या दोनशे दहा पृष्ठांमध्ये पूर्ण झाली आहे.

'सनातन' कादंबरीचा आरंभ आणि शेवट सोनई गावात होतो. शेवटच्या प्रसंगात आलेली सनातनी हिंसकता सूचकतेने मांडण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे –

पडीवर पशू-पक्ष्यांनी हल्ला चढवला होता. ते मृत मांसाचे लचके तोडत होते. वेदांत आणि हिंदू वाहिनीचे स्वयंसेवक कॉर्टरच्या प्रेताजवळ उभे होते. गिधाडांचा कलकलाट वाढला होता. (पृ. २१०)

मृत गायीचे मांस खाणारे पशू-पक्षी आणि अस्पृश्य कॉर्टरवर अंत्यसंस्कार

धार्मिक लोकसंख्या वाढवून त्याचा साम्राज्याला पाठिंबा मिळविणे हा स्वार्थ होता. भारतीय मजुरांचा आणि गुलामांचा पुरवठा विविध देशांतील वसाहतींना करणे हे धोरण शोषणावर आधारलेलेच होते.

भारतीय सनातन प्रवृत्ती ही सामाजिक परिवर्तन अमान्य करते. त्याप्रमाणे ब्रिटिश साम्राज्यवादी नीती विकेंद्रीकरण अमान्य करते. त्यामुळे धार्मिक आणि राजकीय शोषण दाखवून, त्यातून बाहेर पडण्यासाठी असणारी दिशा दाखवणारी लेखकीय कृती म्हणून 'सनातन' कडे पाहता येते. कादंबरीतील कलात्मक कमतरता दूर ठेवली, तर 'सनातन' ही कादंबरी भारतीय आणि जागतिक पातळीवरील शोषणाचा प्रश्न उजागर करते. हे नाकारता येत नाही.

केवळ महार जातीतील अन्याय मांडणारी कादंबरी या दृष्टिकोनातून 'सनातन' कडे पाहणे, संकुचित ठरेल. व्यापक अर्थाने प्रत्येकाच्या आत ठाण मांडून बसलेल्या जातीय, धार्मिक आणि वर्चस्ववादी रोगाकडे ती बोट दाखवून त्यातून बाहेर पडण्याची सूचकताही व्यक्त करते.

संदर्भ

१) भारताचे संविधान (२००२) : भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित.

२) सनातन (२०२१) : शरणकुमार लिंबाळे, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.

■ ■ ■

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUKA

GRM- 2022-23

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

मराठी साहित्य : रूप आणि रंग

संपादक

डॉ. सतीश कामत

शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर

- *Marathi Sahitya : Rup Ani Rang*
  Sampadak : Dr. Satish Kamat

- मराठी साहित्य : रूप आणि रंग
  संपादक
  डॉ. सतीश कामत

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

- © सर्व हक्क सुरक्षित

- प्रकाशक
  सुमती लांडे
  शब्दालय प्रकाशन,
  पोस्ट बॉक्स क्रमांक ९०, वॉर्ड ७,
  श्रीरामपूर - ४१३ ७०९
  दूरभाष: ०२४२२-२१०४२५
  भ्रमणध्वनी : ९८२२००८७९६,
  ९८२२५२५४४४

- प्रकाशन क्रमांक : ६१५

- प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२३

- मुखपृष्ठ रचना : कृष्णा माळवे

- अक्षरजुळणी :
  अक्षर कॉम्प्युटर, श्रीरामपूर

- मुद्रक
  समर्थ ऑफसेट, पुणे

- मूल्य : ३२० रुपये

- ISBN : 978-81-959792-5-7

'मराठी साहित्य : रूप आणि रंग' या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांचे असून त्याच्याशी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत व जबाबदार असतीलच असे नाही.

email-shabdalaya@gmail.com
www.shabdalaya.com **www.facebook.com/shabdalaya**
Bookganga, Flipkart, Amazon Kindle
या वेबसाईटवर पुस्तके व ई-बुक्स ऑनलाईन खरेदीसाठी उपलब्ध

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

अनुक्रम

प्रास्ताविक ७

१. नाटक : तात्त्विक स्वरूप व वाटचाल
डॉ. सुभाष पाटील ९

२. 'देवबाभळी' : मनात रुतलेल्या काट्याची वेदना
डॉ. संदीप कदम ३९

३. 'देवबाभळी' : स्त्रीमनाचे पदर उलगडणारे संगीत नाटक
डॉ. निवृत्ती कार्वेकर ५७

४. 'माझं घर' : बाईपण लादलेल्या स्त्रीचे जीवन चितारणारे नाटक
डॉ. गिरीश मोरे ६६

५. ललितगद्य : तात्त्विक स्वरूप व वाटचाल
डॉ. सतीश कामत ८६

६. 'परिपूर्ति' : चिंतनगर्भ लेखांचा लालित्यपूर्ण आविष्कार
डॉ. सतीश कामत ९९

७. 'चर्चबेल' : वेदनांच्या यातनांचा डोह
डॉ. बाळासो सुतार १२५

८. मराठी कथा : स्वरूप आणि संकल्पना
डॉ.अनिल बांगर १४३

९. मराठी कथेची विकासात्मक वाटचाल
डॉ. भाऊसाहेब नन्नवरे १५७

१०. 'कथारंग': आशयाचे नवरंग उलगडणारा संग्रह
डॉ. विकास पाटील १६७

११. 'काव्यरंग' : सामाजिक बदलाची सूचक नोंद
डॉ. राजाराम राठोड १८६

लेखक परिचय २०३

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

४.
'माझं घर'
बाईपण लादलेल्या स्त्रीचे जीवन चितारणारे नाटक

डॉ. गिरीश मोरे

प्रास्ताविक

'माझं घर' हे जयंत पवार यांचे नाटक आहे. जयंत पवार हे मराठी साहित्यातील एक सशक्त लेखक. एकविसाव्या शतकात विशिष्ट जाणिवेने आणि भूमिकेने लेखन करणाऱ्या लेखकांत त्याचा उल्लेख करावा लागतो. उद्ध्वस्त झालेले आणि उद्ध्वस्त होत चाललेले मानवी जीवन त्यांनी आपल्या आस्थेच्या केंद्रस्थानी आणले आहे. प्रस्थापित व्यवस्था, सत्ताधारी माणसे, जागतिकीकरणाने संस्कारित झालेली नफेखोरी आणि हिंसकता त्यांनी अतिशय गंभीरपणे साहित्यात मांडली आहे.

जयंत पवारांनी प्रामुख्याने नाटक हा साहित्यप्रकार हाताळला आहे. त्यांचा मूळ पिंड हा नाटककाराचा. त्यांनी नाटक आणि एकांकिकांचे लेखन केले असले तरी कथालेखन आणि वैचारिक लेखनही केले आहे. आपल्या लेखनात त्यांनी विस्थापितांचे जग आणले आहे. सर्वसामान्य माणसे, कामगार, स्त्रिया आणि मध्यमवर्गीय माणसे, यांचे आजच्या काळात बिकट होत चाललेले जगणे त्यांनी मांडले आहे. त्यात विचाराची पक्की बैठक आहे. कुठेही धरसोड नाही. नाटक असो, एकांकिका असो वा कथालेखन, मानवी दुःखाचा तळ गाठून त्यामागील कारणांचा ते शोध घेतात.

जयंत पवार यांचे 'फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर ', 'वरनभात लोन्चा नि कोन नाय कोंचा', 'लेखकाचा मृत्यू आणि इतर गोष्टी' आणि 'मोरी नींद नसानी होय' हे चार कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. 'नाद', 'निनाद' आणि 'पडसाद' हे तीन एकांकिका संग्रह प्रकाशित आहेत. 'वंश / पाऊलखुणा', 'अधांतर', 'काय डेंजर वारा सुटलाय', 'टेंगशेंच्या स्वप्नात ट्रेन', 'लिअरने जगावं की मरावं?'

दही दूध चोरून चंद्रावळीला कलंक लावून आलेत; असें समजून परमात्म्यासारखीच यांची मोठ्या हासतमुखानें देवासारखी पूजा करावी, सेवेंत हजर रहावें हा स्त्रीधर्म. (शिंदे : १९९७, ८३) भारतीय स्त्रीजीवनाचा हा भूतकाळ वर्तमानकाळातही वेगवेगळ्या रूपात आणि माध्यमातून स्त्रीजीवनाच्या वाटेवर उभाच आहे. यामधून स्त्रीला मुक्त करण्याचे भारतीय प्रयत्न तेवढेच सक्षम असल्याचे लक्षात येते.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

स्त्री ही पुरुषांप्रमाणेच माणूस आहे, हा वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्त्रीवादाच्या केंद्रस्थानी आहे. पाश्चात्य दृष्टिकोनातून स्त्रीवादाची मांडणी होत असली तरी भारतीय स्त्रीवादाचा विचारसुध्दा लक्षात घेतला पाहिजे. भारतीय स्त्रीला आत्मा-परमात्म्याच्या चाकोरीतून मुक्त करण्याचा पहिला प्रयत्न चार्वाकाने केला. गौतम बुद्धाने आपल्या संघात स्त्रियांना स्थान दिले. मध्ययुगात चक्रधरांनी पुरुषांप्रमाणे स्त्रीलाही ज्ञानार्जनाचा अधिकार असल्याचे सांगितले. आधुनिक काळात जोतीराव फुल्यांनी स्त्रीला गुलाम करणाऱ्या धर्मग्रंथांवर हल्ला केला. पत्नी सावित्रीबाईंना शिक्षिका बनवून स्त्रीशिक्षणाची सोय केली. ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्रीपुरुष तुलना' मधून धर्मग्रंथांचा आणि पुरुषांच्या दुटप्पी, स्वार्थी वृत्तीचा समाचार घेतला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृतीचे दहन केले, १९४८ मध्ये 'हिंदू कोड बिल' सादर केले. त्यामुळे स्त्रीला घटस्फोट, पोटगी, एकपत्नीत्व, मालमत्तेवर हक्क मिळाला. राजर्षी शाहू आणि धोंडो केशव कर्वे यांनी स्त्रियांच्या उद्धारासाठी कार्य केले. त्यामुळे 'भारतीय धर्मग्रंथातील एकांगी, पक्षपाती, स्वार्थी विचार- मानसिकता आणि पुरुषसत्ताक व्यवस्था यांतून भारतीय स्त्रीची सुटका करणे, तिला माणूस म्हणून जगण्याच्या आड येणाऱ्या प्रत्येक बाबींना नकार देणे म्हणजे भारतीय स्त्रीवाद होय.'

मराठी साहित्यात अनेक लेखकांनी स्त्रियांचे जीवन मांडले आहे. मराठी नाटकातूनही स्त्रियांचे प्रश्न मांडले आहेत. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांचे 'बायकांचे बंड' (१९३५), प्रल्हाद केशव अत्रे यांचे 'घराबाहेर'(१९३४), 'उद्याचा संसार'(१९३६) आणि 'जग काय म्हणेल?' (१९४६), राम गणेश गडकरी यांचे 'एकच प्याला'(१९१९), मो. ग. रांगणेकर यांचे 'कुलवधू', भा. वि. वरेरकर यांचे 'भूमिकन्या सीता' आणि 'हाच मुलीचा बाप' विजय तेंडुलकर यांचे 'कन्यादान'(१९८४), ज्योती म्हापसेकर यांचे 'मुलगी झाली हो', विजय तेंडुलकर यांचे 'कमला', प्रशांत दळवी यांचे 'चारचौघी', जयवंत दळवी यांचे 'पुरुष' अशा किती तरी नाटकांतून स्त्रियांच्या विधवाविवाह, जरठकुमारी विवाह, आंतरजातीय विवाह, सतीप्रथा, हुंड्डाबळी, घरगुती अत्याचार, सासुरवास,

अडीच महिन्याच्या काळात विभा पूर्णतः बदलते. स्वतःला आवडेल असे घर लावून घेते. दिनेश नंदिताबरोबर लग्न करतो. कोल्हापूरला उर्मिला विकासबरोबर लग्न न करताच रहाते. दिनेश शाळेत जाऊन राणीला अधूनमधून भेटतो. नंदिताच्या एका ऑपरेशनकाळात दिनेश आईला मदत मागतो. आई नकार देते. आईच्या डोळ्याचे ऑपरेशन होते तेव्हा दिनेश उशीखाली पैसे ठेवून जातो. विभा ती त्याला परत करते. दिनेशच्या नावावरचे घर विभाच्या नावावर करण्यास आई सांगते. घराच्या किंमतीची अर्धी रक्कम दिनेशला देण्याचा निर्णय विभा घेते. दिनेशला मुलगा झाल्याचे कळताच आई तिकडे जाते.

आई दिनेशकडे जाते. उर्मिला आणि राणीही जाऊन भेटतात. विभाला एकटे पडल्यासारखे वाटते. आई परत येते आणि तिला बरे वाटते. मधु तिच्यासाठी एक श्रीमंत स्थळ घेऊन येतो. त्याला आईचा पाठिंबा असतो. ती लग्नाला तयार होते मात्र एक अट घालते, माझ्याशी लग्न करणाऱ्या पुरुषाने आपलं स्वतःचं घर सोडून इथे या माझ्या घरात राहायला यावं. (पृ.९५) मधु आणि आई निरुत्तर होतात. आईला तिचे कौतुक वाटते. सासू आणि सून एकमेकींना बिलगतात आणि नाटक संपते.

'माझं घर' मधील विभा माहेरची रुजलेली मुळे तोडून सासरी येते. घटस्फोट होताच सासरला रुजलेली मुळे तोडून बाहेर पडावे लागणार असते. पुरुषी व्यवस्थेमुळे आपल्याच घरात दुसऱ्यांदा रुजलेली मुळे छाटून घेण्यास ती नकार देते. दुसऱ्यांदा होणारे विस्थापन ती थांबवते. नव्या आत्मविश्वासाने आपलं घर, आपला निवारा, आपलं अस्तित्व आणि आपला स्वाभिमान टिकवून ठेवते. हे 'माझं घर' या नाटकाचे सूत्र आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे भवताल, बाई म्हणून स्त्रीचे कर्तव्य, पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला दिलेला नकार, जाणीवप्राप्त स्त्रीचे मानस, असे विविध पैलू 'माझं घर' या नाटकात आढळतात. त्यातून स्त्रीवादी जाणीव लक्षात घेता येते.

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे भवताल

'माझं घर' या नाटकात दिनेश म्हात्रे, त्याचे वडील, विभाचे वडील आणि भाऊ यांच्या माध्यमातून पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे भवताल चित्रित झाले आहे. पुरुषसत्ताकता ही केवळ नवरा आणि पत्नी यांच्या नात्यातच आढळते असे नाही. बाप, नवरा, सासरा, भाऊ, दीर, चुलता, मामा आणि मुलगा म्हणून होणारे वर्तन हे पुरषसत्ताक व्यवस्था जपणारे असते. त्यामुळे पुरुषसत्ताक व्यवस्था ही एक प्रथाच आहे. या प्रथेतून प्रत्येक स्त्रीला जावे लागते. नात्यातील प्रत्येक पुरुषाचे

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Arts & Comm. College Rukadi

व्यक्तिमत्त्वातही असते. रात्री बाहेरून जेवूण येत आहे वा आज जेवणाचा डबा नको, असे सांगणे त्याला महत्त्वाचे वाटत नाही. विभाला भेटायला तिचा भाऊ मधू येतो. त्यालाही व्यवस्थित बोलण्यास तो उत्सुकता दाखवत नाही. पत्नीच्या माहेरच्या माणसांशी तुसडेपणाने बोलणे यातही पुरुषी मानसिकता असते, ती दिनेशच्या वर्तनात आढळते. अशा लहान सहान बाबींमधून 'माझं घर' हे नाटक पुरुषी भवतालावर प्रकाश टाकते.

आपल्या पत्नीबरोबर निरर्थक कारणांवरून विभक्त होणे, ही पुरुषी मनोवृत्ती 'माझं घर' या नाटकात आढळते. संसाराला दहा वर्षं होतात. मुलगी राणी ही शाळेत जाते. विभा प्रामाणिकपणे सासूची सेवा करते. असे असूनही दिनेश एका रात्री विभाबरोबर घटस्फोट घेण्याचा निर्णय बोलून दाखवतो. भविष्यात तुला कसलीच ददात पडणार नाही याची मी काळजी घेईन. पोटगी देईन तुला. मी मात्र लग्न करणार आहे माझ्या एजन्सीतल्या मुलीशी. नंदिता मुर्डेश्वर नाव आहे तिचं. कळलं? (पृ.२७) आपल्या निर्णयाचा आपल्या कुटुंबावर काय परिणाम होईल याचा थोडाही विचार तो करीत नाही. दिनेशच्या वडिलांनीही एका परस्त्रीसाठी आपल्या पत्नीपासून विभक्त होण्याचा निर्णय घेतलेला असतो, हे त्याला आई सांगते. प्रसंगी ते आपल्या पत्नीला मारझोडही करीत असत. यातून पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतील स्वार्थी हितसंबंधांचा प्रत्यय 'माझं घर' या नाटकात येतो.

पोटगी मिळणे वा द्यावी लागणे याचा संबंध हा घटस्फोटाशी असतो. पोटगी द्यावी लागली तरी चालेल मात्र घटस्फोट मिळाला पाहिजे, ही पुरुषसत्ताक मानसिकता असते. दिनेश विभापासून डिव्होर्स घेण्यासाठी वाटेल तितकी पोटगी देण्याची तयारी दर्शवितो. विभा मात्र पोटगी नाकारते. तिचे वडील नाना आणि भाऊ मधु मात्र पोटगी घेतली पाहिजे, हा विचार बोलून दाखवतात. घटस्फोटानंतर पतीचे घर तुटते, तिथे पुन्हा तिने कधीच जाऊ नये, असेही त्यांना वाटते. पोटगी मिळावी असे वडील आणि भावाला वाटणे, हीसुद्धा पुरुषी मानसिकता असते. यातून पुरुषसत्ताक भवताल 'माझं घर' या नाटकात चित्रित झाले आहे.

वडिलोपार्जित संपत्तीत पुरुषांचा वाटा असतो. स्त्रीच्या नावावर मात्र कसलीही मालमत्ता करता येत नाही अशी समजूत करून स्त्रीला दुय्यम मानणे किंवा गृहीत धरणे, ही पुरुषसत्ताक रूढी 'माझं घर' या नाटकात चित्रित झाली आहे. अंधेरीचे घर दिनेश आणि विभा, असे दोघांनी मिळून घेतलेले असते. असे असूनही ते फक्त दिनेशच्या नावावर केले जाते. घटस्फोटानंतर ती त्याच घरात राहते. दिनेश लग्न करून नव्या घरी जातो. विभाच्या नावावर घर करून देण्याचा विचार पुढे

घरी तिला रहावे लागते. संसार हा दोघांचा असला तरी तिला एकटीला घरातील जबाबदारी पार पाडावी लागते. माहेरचे घर हे तिच्या आईचे घर असते तर सासरचे घर तिचे असूनही त्यावर तिचा कायदेशीर अधिकार नसतो. त्यामुळे विस्थापनाची टांगती तलवार कायम डोक्यावर घेऊन वावरावे लागणाऱ्या भारतीय स्त्रीचे जीवन 'माझं घर' या नाटकात आले आहे.

विभा बँकेत नोकरी करूनही घरातील सगळ्यांचा स्वयंपाक करते. मुलगी राणीचा टिफिन असो वा पती दिनेशचा जेवणाचा डबा असो तिला एकटीला तो करावा लागतो. राणी ही दोघांची मुलगी असली तरी तिच्या संगोपनासाठी विभाला एकटीलाच धडपड करावी लागते. ती राणीचा अभ्यास घेते. तिच्या शाळेत पालक बैठकीला तिला एकटीला जावे लागते. शंभर दुखणी अंगावर घेऊन जगणाऱ्या आजारी सासूची ती काळजी घेते. त्यांच्या औषध-पाण्याची, डॉक्टरांकडे ने आण करण्याची आणि त्यांच्या पथ्यपाण्याची व्यवस्था ती करते. त्यांना झोप लागत नाही तेव्हा तळव्यांना तेल लावून चोळून देते.

दिनेश घरी येईपर्यंत विभा जेवायचे थांबते. दर शनिवारी त्याच्या डोक्याला तेल लावून पाठ रगडून देते. त्याच्यासाठी आंघोळीचे पाणी काढते. त्याच्या कपड्यांना इस्त्री करून देते. त्याच्या अनुपस्थितीत त्याला आलेले फोन घेते, फोन नंबर आणि निरोप लिहून ठेवते. त्याची प्रत्येक अपेक्षा पूर्ण करते. अशावेळी आपल्या इच्छा आकांक्षा ती दूर ठेवते. तिला सतार वाजवता येत असते. ती गाणंही शिकलेली असते. आपल्या सगळ्या आवडी निवडी ती दाबून टाकते. बाई म्हणून असलेल्या कर्तव्यात ती कुठेच मागे पडत नाही.

दिनेशची बहीण उर्मिलाबरोबर विभा सख्ख्या बहिणीप्रमाणे वागते. गोरेगावच्या घरी असताना उर्मिला एम.एस्सी.च्या शेवटच्या वर्षाला असते. तिच्या टर्म फीसाठी पैसे नसतात तेव्हा हातातील सोन्याच्या बांगड्या ती विकते आणि तिला पैसे देते. पुढे उर्मिला नोकरीसाठी कोल्हापूरला जायला निघते. इतरांना ते आवडत नाही मात्र विभा तिच्या पाठीशी उभी राहते. अंधेरीचे घर विकत घेण्यासाठी स्वतःचे दागिने गहाण ठेवते, कर्जाचे हप्ते भरते. घर चालवण्यासाठी प्रत्येक पगार खर्च करते. घराची बिलं भरते, दळण आणते, भाजी निवडते. दिनेशने घटस्फोट मागताच काही दिवस ती अस्थिर होते नंतर मात्र डिव्होर्स पेपरवर सही करते.

'माझं घर' मधील विभाचे वर्तन हे पारंपरिक स्त्रीसारखे असते. आपल्या नवऱ्याची मर्जी सांभाळताना कितीही कष्ट पडले तरी ती मागे पुढे पाहात नाही. पुरुषी व्यवस्थेने आखून दिलेल्या चौकटीत ती विचार-वर्तन करते. आपण स्त्री

Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

मांडते. आपण माणूस असूनही तशी वागणूक मिळत नाही याची जाणीव स्त्रीला होणे महत्त्वाचे असते. त्याशिवाय तिला पारंपरिक चौकट नाकारता येत नाही. नाटकाच्या पहिल्या अंकात विभा पारंपरिक चौकटीत राहून वर्तन करते. वाट्याला आलेले कर्तव्य विनातक्रार पार पाडते. पायाखालची जमीन आणि डोक्यावरचे छप्पर हिसकावून तिला विस्थापित केले जाते तेव्हा ती बंडाचा पवित्रा घेते.

एखादा नवरा आपल्या पत्नीला घटस्फोट देतो त्यावेळी तिला कायदेशीर पोटगी मिळत असते. पोटगी मिळत नसेल तर त्यासाठी न्यायालयीन संघर्ष केला जातो. पोटगी मिळाली की स्त्रीला न्याय मिळाला, तिचा अधिकार तिला मिळाला असे मानले जाते. ती माहेरी आश्रिताप्रमाणे जगते किंवा बाहेर स्वतंत्र ठिकाणी राहते. म्हणजे ती तिचे विस्थापन सहन करते. 'माझं घर' या नाटकाचे वेगळेपण हे आहे की विभा ही स्त्री तिच्यावर लादलेल्या विस्थापनाविरुध्द बंड करून उठते. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने तिच्यावर लादलेले विस्थापन ती अमान्य करते. देऊ केलेली पोटगी नाकारते.

'माझं घर' मधील विभाचा प्रवास हा समंजसपणाचा आहे. लग्न होताच माहेरहून झालेले विस्थापन ती मान्य करते. म्हात्रे कुटुंबात येऊन ती स्वतःची मुळे रुजवते. त्या घराचा ती अविभाज्य भाग बनते. तिथली सुख-दुःख आपली आहेत असे मानून ती वर्तन करते. तिला मात्र हळूवारपणे बेदखल केले जाते. हे तिला माहीतही होत नाही. या नाटकाचा प्रेक्षक किंवा वाचक तिच्यासारखाच गाफील असतो. इतक्या कर्तव्यदक्ष स्त्रीच्या वाट्याला घटस्फोट येईल याची कल्पनाही करता येत नाही. आपल्या अस्तित्वाची मुळे नकळत छाटली जात आहेत याचे तिला भान नसते. अचानक तिच्यावर घटस्फोटाचा निर्णय लादला जातो तेव्हा ती भांबावते. ती स्त्रीसुलभ प्रतिक्रिया देते. विनवणी करते, रडते, चिडते, ओरडते आणि घराबाहेर पडून माहेरी जाते. हे करण्याशिवाय तिच्या हातात काहीही उरत नाही. पुढील महिन्याभरात मात्र तिच्यात बदल होतो. या बदलाचे चित्र 'माझं घर' हे नाटक साकारते.

माहेरी गेल्यानंतर विभाला आपण विस्थापित झालोत याची जाणीव होते. आई आणि वडील आपले असले तरी माहेरचे घर हे आपले नाही, ते आपल्या आईचे आहे याची जाणीव तिला होते. डब्यांवर ताटवाट्यांवर तिचं नावाय त्यांच्यावरून तिचा हात फिरलाय. त्या भांड्यांचे काठ, गाद्यांच्या वळकट्या, त्यांच्यातल्या चादरी, भिंतीवरच्या खुंट्या आणि फडताळे ह्या सगळ्यावर तिचा स्टॅम्प आहे. (पृ.५४) असे तिला जाणवते. ती परत येते आणि आपलं हक्काचं घर

तू या जागेत राहात नाहीस. तुझा तूच दुसरा संसार थाटलायस. तेव्हा आता तू ही जागा विभाच्या नावावर कर. (पृ.८१) पुरुष हा स्वार्थी असतो याचा अनुभव तिने घेतलेला असतो. स्वतःच्या मुलावर ती विश्वास ठेवत नाही. त्यामुळे त्याने हे घर विभाच्या नावावर कायदेशीरपणे करावे असा आग्रह ती धरते. तिची ही भूमिका व्यवस्था नाकारणारीच आहे.

'माझं घर' मधील विभा पुरुषी व्यवस्था नाकारताना स्वतःत पध्दतशीर बदल घडवून आणते. पुढील दोन-अडीच महिन्यात ती पूर्णपणे बदलते. आपल्या विचार- वर्तनावर ती ठाम राहते. सासूच्या डोळ्याचे ऑपरेशन होते तेव्हा दिनेशने दिलेले पैसे ती परत करते. त्याच्या नावावर असलेले घर स्वतःच्या नावावर करण्यासाठी बँकेचे कर्ज काढते. त्याने तिच्या नावावर उपकार म्हणून घर करून देणे तिला नको असते. आपला तो हक्क आहे, त्यासाठी घराची अर्धी किंमत द्यायची ती तयारी ठेवते. पुढील प्रत्येक कृतीमध्ये विभाचा स्वाभिमान आढळतो. स्वावलंबन आणि स्वाभिमान याच्या जोरावर पुरुषी व्यवस्था नाकारता येते याचा प्रत्यय 'माझं घर' या नाटकात येतो.

आणखी एका प्रसंगातून विभा पुरुषी व्यवस्था नाकारताना आढळते. दिनेश त्याच्या घरात नव्या पत्नीसह संसार करतो. विभा मात्र एकटीच असते. तिने दुसरे लग्न करावे असे भाऊ मधुला वाटते. सासूही तिला लग्नासाठी आग्रह करते. तीही होकार देते मात्र एक अट घालते, माझ्याशी लग्न करणाऱ्या पुरुषाने आपलं स्वतःचं घर सोडून इथे या माझ्या घरात राहायला यावं. (पृ.९५) होणारा नवा जोडीदार हा किती श्रीमंत आहे, किती चांगला माणूस आहे याला विभा महत्त्व देत नाही. त्याचे घर सोडून तो आपल्या घरी येतो की नाही, याला ती सर्वोच्च स्थान देते. मराठी साहित्यात चित्रित झालेल्या कोणत्याही स्त्रीने अशी भूमिका घेतलेली आढळत नाही. आपली मुळे पुन्हा छाटली जाऊ नयेत यासाठी प्रयत्न करणारी विभा भारतीय स्त्रीवादाला नवी भूमिका देते हे लक्षात घ्यावे लागते.

एकंदरीत पुरुषसत्ताक व्यवस्था ही एकांगी आणि स्वार्थावर आधारलेली आहे. पुरुषाच्या बाजूने ती विचार करणारी आहे. तिच्यात बदल होत नसेल तर ती नाकारल्याशिवाय दुसरा पर्याय नसतो. प्रत्येक पिढीगणिक त्यात बदल करणे वा नाकारणे सुरू असते. विभाची आई अगोदर भांड्यांवर 'सौ. मालती विनायक साळवी' असे नाव टाकत असते. पुढे ती फक्त 'मालती साळवी' असे नाव टाकते. आईची कृती ही तिच्यापुरते बंडच आहे. विभा आपली मुळे

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

धरली की धोका आणि फसवणूक होऊ शकते. उर्मिलाच्या या मताविषयी विभा नेमकी हीच शंका उपस्थित करते. समजा विकासने उद्या लग्नाला नकार दिला तर काय? या प्रश्नावर उर्मिला म्हणते, तर काय? त्याने काही माझ्यावर बलात्कार केलेला नाही. मी स्वतःहून त्याला रात्री थांबायचा आग्रह केला, एके दिवशी. मग दुसऱ्या दिवशीही. मग अधूनमधून विकासने मला भरभरुन सुख दिलं. मी ही त्याला. रादर अजून देतो आहोत. उद्या तो नाही म्हणाला तर त्याचा तो. किंवा वुई टॅच्ड इच अदर फिजिकली आल्सो. [पृ.५८] याचाच अर्थ तिने वर्तमान संबंधांचा खोलवर विचार केला आहे. आपल्या नात्यातील कबुली स्पष्टपणे द्यायला धाडस लागते. त्याचे भविष्यकालीन परिणाम आणि धोकेही कळले पाहिजेत. उर्मिलाने ते सगळे जाणून घेतले आहेत. त्यामुळे 'लिव्ह इन रिलेशनशिप' मधील निरपेक्ष आनंद ती जगते. त्यात चुकीचे काही करतोय असे तिला वाटत नाही. लपून छपून, चोरून होणाऱ्या वर्तनात नैतिकता नसते. उर्मिलाचे विचार याविरुद्ध असतात. यातून तिची जाणीव किती विकसित होत गेली आहे याची प्रचीती येते.

पती-पत्नीमधील विसंवादाला त्यांच्यातील लैंगिक संबंध कारणीभूत ठरतात, याविषयीची चर्चा 'माझं घर' या नाटकात आली आहे. विभा आणि उर्मिला यांच्यातल्या चर्चेत 'धागेदोरे' या आत्मचरित्रात लेखिका काय सांगते आणि काय झाकून ठेवते, याकडे लक्ष वेधले आहे. संपूर्ण पुस्तकभर लेखिका आपला नवरा जगाला मोठा वाटत असला तरी तो किती खोटा आहे हे सांगत जाते. उर्मिला म्हणते, पण दोघांमधल्या नात्याच्या मुळाशी गेली का ती? दोघांचं सेक्शुअल लाईफ कसं होतं, हे सांगितलय का तिने? [पृ.६०] एका स्त्रीच्या आत्मचरित्राच्या निमित्ताने झालेली चर्चा ही जाणीवप्राप्त स्त्रीचे मानस उघड करते.

'माझं घर' या नाटकात उर्मिलाचा प्रवास हा जाणीवप्राप्त स्त्री या अंगाने झाला आहे. विभाचा प्रवासही याच अंगाने झालेला आहे. ती स्वतःला बदलवून घेते. दारावरची नेमप्लेट न बदलता घराच्या आतील मांडणी नव्याने करते. घराचे इंटिरिअर बदलणे ही कृती वरवर साधी वाटत असली तरी त्यात मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन आढळतो. घराचे अंतरंग आणि स्त्रीच्या मनाचा आतला भाग बदलणे यातून जाणिवा विकसित झाल्याचे सूचन हे नाटक करते.

विभाचा बदल हा अंतरंगातला असला तरी त्याचा प्रभाव बाह्य बाबींवरही होतो. ती पार्लरमध्ये जाऊन फेशियल करून घेते. तिने घराची आणि स्वतःची नव्याने केलेली मांडणी उर्मिलासही चांगली वाटते. आईला मात्र चुकल्यासारखे होते. जुनी व्यवस्था मोडली आणि नवीन लागू केली की प्रत्येकाला चुकल्यासारखे

प्रतीक म्हणून प्रेक्षकांपुढे उभे राहते. स्त्रीचे अस्तित्व म्हणजे नवरा नव्हे तर घर आहे, हे विधान या नाटकात सिध्द होते. 'नटसम्राट' या नाटकाची आठवण या निमित्ताने होते. 'पुढ्यातले ताट द्यावे मात्र बसायचा पाट देऊ नये' या विधानाची परिणती पुढे बेघर होण्यात होते. तीच स्थिती विभाची झालेली असते. आप्पासाहेब बेलवलकर घर देतात मात्र विभा ते टिकवून ठेवते. स्वतःचे विस्थापन ती रोखते. त्यामुळे रंगमंचावर उघडलेल्या घराचा भाग 'माझं घर' या नाटकात दाखवला आहे.

'माझं घर' या नाटकात फार कमी ठिकाणी काव्यात्म संवादांची योजना केली आहे. जे म्हणायचे आहे ते सरळ भाषेत सांगणारे संवाद आहेत. डिव्होर्स मागण्यापूर्वी अपेक्षित असलेला कोणताही मेलोड्रामा नाटककार घडवत नाही. असा संघर्ष जयंत पवार यांनी टाळला आहे. 'मी लग्न करणार आहे.' या एका वाक्यात दिनेश आपला निर्णय कळवतो. विभा त्याला सहजसुलभ प्रतिक्रिया देते. त्यात कुठेही अलंकारिक शब्द नाहीत. तरीही या नाटकातील संवाद स्त्रीचे विस्थापन उभे करते.

या नाटकात काव्यात्म संवाद कुठेच नाहीत असे म्हणता येत नाही. 'शेवटची काडी पडली. मोडलं सगळं. रडली भेकली, भांडली, पण त्या दगडाला पाझर नाही फुटला.' (पृ.४२) असे आई म्हणते. हा संवादसुध्दा नाटकी नाही. त्यात बोलीची सहजता आहे. घटस्फोटाचा निर्णय झाल्यानंतर मधुला विभा म्हणते, माझी अवस्था धरणग्रस्तांहून वेगळी नाहीय. मी सुद्धा विस्थापित झालेय मधु. (पृ.५०) या संवादात विभा स्वतःची तुलना धरणग्रस्तांबरोबर करते. यातले रूपक 'घटस्फोटित स्त्री म्हणजे धरणग्रस्त माणूस' असे असल्याचे लक्षात येते. यापेक्षा दिनेश, आई आणि विभामधील संवादात काव्यात्मता आढळते.

'घराचे कागद दिनेशच्या नावावर असूनही हे घर माझं आहे असे विभा म्हणते.' 'तू हे बोलतेयस ते कोर्टात प्रूव्ह कर.' असे म्हणणाऱ्या दिनेशला ती म्हणते, माझं कोर्ट इथेच. यावर तो म्हणतो, तुझा ह्या घराशी संबंध संपला. याला उत्तर देताना विभा काव्यात्म शब्दात म्हणते, तू डिव्होर्स दिलास म्हणून ह्या घराशी संबंध कसा संपेल माझा? तुझ्याशी लग्न केलं तेव्हा मी तुलाच नाही रे तुझ्या माणसांना माया लावली. ही (सासू) माझी आई झाली. ह्या इथे पसरलेल्या सगळ्या वस्तूंना मी माया लावलीय. तुझ्या चित्रांनाही माया लावली. देईन मी तुला सगळी जशीच्या तशी परत. तुझीच आहेत ती पण इथून नेशील तेव्हा त्यांना माझ्या मायेची ओढ चिकटलेली असेल. (पृ.५४) हा संवाद खास अलंकारिक भाषेत आलेला आहे. त्यातून तिचे घराशी असलेले अतूट नाते प्रत्ययास येते.

Shahu Arts & Comm. College Rukadi

पुढे तिला मुलगा झाल्याचे कळताच मात्र ती आनंदाने दवाखान्यात जाते. ती म्हणते तो बिचारा कोवळा जीव आलाय ह्या जगात त्याची काय चुकाय? गोंडस बाळ ते (पृ.८७) विभा आईच्या मताला पाठिंबा देते. उर्मिलासुध्दा आपल्या भावाची चूक विसरून त्याच्या सुख-दुःखात सहभागी होते. यातून दिनेशला माफ करण्यासाठी प्रत्येक स्त्री पुढाकार घेत असल्याची प्रचिती येते. घटस्फोट विसरून दिनेशला केलेले सहकार्य हे 'माणुसकी जपणे' या गोंडस शब्दात झाकून जाते. चूक करूनही तो उजळ माथ्याने नातेवाईकांत वावरतो आणि विभा मात्र चोरी केल्याप्रमाणे वावरते. नाटकातील या काही बाबी निश्चित खटकतात.

एकूणच 'माझं घर' या नाटकाची रचना आशयाची मांडणी करण्यासाठी पूरक आहे. नाटकी संवाद टाळले आहेत. प्रत्येक व्यक्तिरेखा एकाच साच्यातून बोलताना दिसत नाही. काव्यात्म भाषेचा फारच संयतपणे वापर केला आहे. त्यामुळे हे नाटक वास्तववादी बनले आहे. पुरुषी व्यवस्थेत स्त्रीवर लादलेले विस्थापन उघड करण्यासाठी ते सक्षम ठरले आहे.

समारोप

भारतीय स्त्रियांचे प्रश्न मांडणारी नाटके मराठी रंगभूमीवर यापूर्वी आलेली आहेत. यांमध्ये जयंत पवार यांचे 'माझं घर' हे नाटक मात्र वेगळी जाणीव मांडते. बाई म्हणून कुणी जन्माला येत नाही, ही व्यवस्था तिला बाई बनवते, ही वस्तुस्थिती सर्व जगभर मान्य झाली आहे. असे असले तरी भारतीय स्त्रीला जन्मल्यापासून ते मृत्यूपर्यंत विस्थापनाला सामोरे जावे लागते, या वास्तवाला अधोरेखित करण्याचे काम 'माझं घर' हे नाटक करते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'हिंदू कोड बिल' का सादर केले, ते मान्य व्हावे यासाठी का धडपड केली? या प्रश्नाचे उत्तर 'माझं घर' या नाटकात मिळते. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने आखून दिलेल्या चौकटीत भारतीय स्त्रीला मानाचे स्थान नाही. वडिलोपार्जित स्थावर मालमत्ता संपादन करण्यापासून तिला दूर ठेवले जाते. तिच्या बाजूने कायदा असूनही त्यातून पळवाट शोधली जाते. ज्या घरात ती जन्मते, लहानाची मोठी होते, ते घर आणि तिथली जमीन तिची मुळे रुजण्यासाठी पोषक होऊ दिली जात नाही. लग्न होताच तिला घराबाहेर पडावे लागते. पारंपरिक व्यवस्थेत वडिलांच्या संपत्तीत तिचा वाटा नव्हता मात्र सांविधानिक तरतूद असूनही तिला बेदखल केले जाते, याकडे हे नाटक लक्ष वेधते.

लग्न झालेल्या स्त्रीसाठी आई-वडिलांचे घर हे फक्त माहेर बनते. तिचे माहेरी स्वागत आणि कौतुक केले जाते मात्र मालकी हक्क मिळत नाही. नवऱ्याच्या घरची

Arts & Comm. College Rukadi
I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUKADI

प्रा. डॉ. गिरीश मोरे 2022-23

Implementation of National Education Policy-2020: Challenges and Opportunities for Rural Colleges in India

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

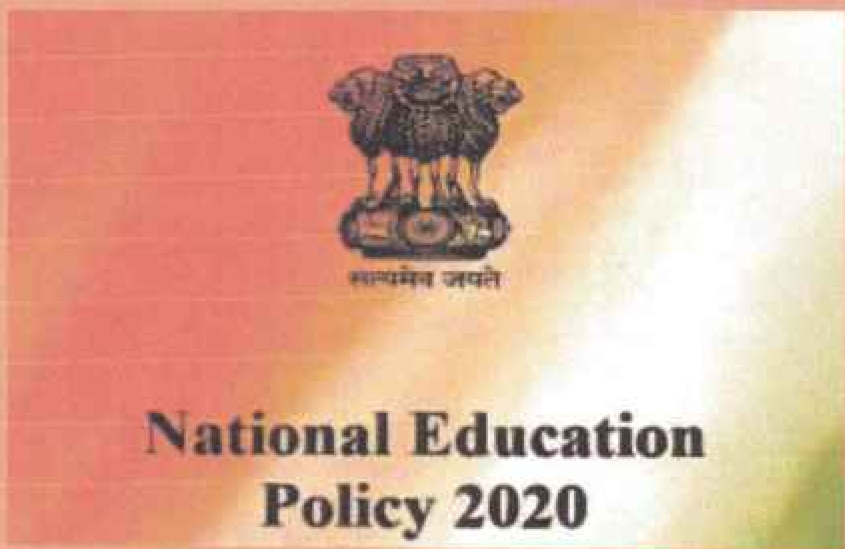

Editors

Prof. (Dr.) Uttam Patil

Dr. Prashantkumar Kamble

Prof. (Dr.) Girish More

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Title	: Implementation of National Education Policy-2020: Challenges and Opportunities for Rural Colleges in India
Editor Name	: Prof. (Dr.) Uttam Patil Dr. Prashantkumar Kamble Prof. (Dr.) Girish More
Publishing Agency	: Jyotikiran Publication, Pune
Publisher Address	: Santosh Pandurang Mane Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar, Hadpsar, Pune-8 Mob- 8888454089 Email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com
Printed By	: Amitsons Digital Copier 106, Paras Chamber, 1st Floor, Above Bank Of India, Near Laxminarayan Theatre, Swargate, Pune- 411009
Edition Details	: I[st]
ISBN	: 978-93-94819-20-7
Copyright	: Prof. (Dr.) Uttam Patil Dr. Prashantkumar Kamble Prof. (Dr.) Girish More
Publication Date	: 14/12/2022

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०आणि ग्रामीण महाविद्यालये :काही प्रश्न

प्रा . डॉ. गिरीश मोरे

प्राध्यापक, मराठी विभाग, राजर्षी शाहू कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रुकडी,

ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर.

Corresponding author- प्रा. डॉ. गिरीश मोरे

Email: moregirish12@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7703786

प्रास्ताविक

मानवाच्या विकास-वाटचालीत शिक्षणाचे योगदान अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे. अनुभवावर आधारलेले अनौपचारिक शिक्षण आणि शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठातून दिले जाणारे औपचारिक शिक्षण यात कमालीचे अंतर आहे. भारतीय समाज हा जातीव्यवस्थेने बंदिस्त असल्यामुळे पूर्वी सर्वांनाच शिक्षण घेता येत नव्हते. शूद्र ठरवलेल्या जाती आणि स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित होत्या. चोरून शिक्षण घेतले तर गुन्हा ठरून त्यासाठी शिक्षा दिली जात होती. ब्रिटिश काळात जोतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी सर्व घटकांसाठी शिक्षणाची सोय केली. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचा कायदेशीर अधिकार मिळाला.

भारतात शिक्षण कसे दिले जावे, स्तर काय असावा याविषयी धोरण निश्चित केले. दर काही वर्षांनी या धोरणात बदल केला गेला. विविध शैक्षणिक आयोग नेमले. भारतीय शिक्षण आयोग (१८५४), भारतीय विद्यापीठ आयोग (१९०२), कलकत्ता विद्यापीठ आयोग (१९१७) हे तीन आयोग स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आहेत. विद्यापीठ शिक्षण आयोग म्हणजेच राधाकृष्ण आयोग (१९४८), मुदलियार आयोग (१९५२), कोठारी आयोग (१९६४) आणि राष्ट्रीय शिक्षक आयोग (१९८३) हे स्वातंत्र्योत्तर काळातील आहेत. २०२० मधील ' राष्ट्रीय शिक्षण धोरण ' मात्र शिक्षणव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल घडवून आणू पहाणारे आहे. येथे त्याचा ग्रामीण महाविद्यालयांवर कोणता परिणाम होणार आहे, याचा शोध घ्यावयाचा आहे.

ग्रामीण महाविद्यालयातील शिक्षणाची स्थिती-गती

भारत देश हा विविधता बाळगून वाटचाल करीत आहे. या विवधतेत शहरी आणि ग्रामीण हा भेद प्राचीन काळापासून चालत आलेला आहे. अधिकाधिक खेडी आणि निवडक शहरांनी बनलेल्या भारतात खेडी नेहमीच दुर्लक्षित राहिलेली आहेत. शहराच्या तुलनेत खेड्यात नागरी सुविधांचा तुटवडा मोठ्या प्रमाणावर असतो. निवडणुकीच्या काळात राजकारण्यांनी गजबजलेले खेडी इतर वेळी मात्र सरकारी यंत्रणेच्या प्रतिक्षेत असतात.

खेड्यातील गरजा, समस्या आणि नैसर्गिक परिस्थिती याचा विचार न करता शिक्षणाचे धोरण अवलंबले जाते. याचा परिणाम म्हणजे शहराच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील यशस्वीतेचे प्रमाण खूपच कमी असते. खेड्यातील विद्यार्थी आणि शहरातील विद्यार्थी यांच्या मानसिकतेत कमालीचे अंतर असते. ग्रामीण भागातील विद्यार्थी हा फक्त शिकतो, शहरातील विद्यार्थ्यांच्या पुढे काही एक उद्दिष्ट असते. अभ्यासक्रम, परीक्षा पध्दती, शिक्षक हे एकसारखे असले तरी शिक्षण हे स्वावलंबी होण्यासाठी घ्यायचे असते, याची जाणीव ग्रामीण भागात कमी असते.

ग्रामीण महाविद्यालयातील विद्यार्थी हा शेतातील कामे करतो. शेती नसेल तर इतर कामे करतो. म्हणजे तो पार्ट टाईम शिकतो. शहरातील विद्यार्थी मात्र अधिकाधिक फूल टाईम शिकतो. आजच्या माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या काळात शहरातील सुविधा ग्रामीण भागात मिळत नाहीत. यातून शहरी आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमध्ये फरक पडत जातो.

ग्रामीण भागातील महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थिनी वेगळ्याच समस्येला सामोरे जातात. पदवीचे शिक्षण पूर्ण होण्यापूर्वीच एखादे चांगले स्थळ आले तर मुलींचे लग्न लावून दिले जाते. सासरी गेल्यानंतर तिचे अर्धवट राहिलेले शिक्षण पुर्ण होईल की नाही याची खात्री नसते. शिक्षण घेताना तिला घरगुती कामात पालकांना सहकार्य करावे लागते. कित्येक वेळा महाविद्यालयातील काही तास बुडवून घरी थांबावे लागते. शिवाय ग्रामीण

ISBN: 978-93-94819-20-7

जाईल. तिसरा उपक्रम आहे, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांसाठी मदत केंद्रे स्थापली जातील. चौथा उपक्रम आहे, ऑनलाईन शिक्षणाचा मार्ग उपलब्ध केला जाईल. पाचवा उपक्रम आहे, गुणवत्तेची जागतिक पातळी साध्य केले जाईल. त्याचबरोबर नव्या धोरणात परदेशी विद्यार्थ्यांसाठी आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थी कार्यालय स्थापले जातील. एस.सी.,एस.टी., ओबीसी आणि इतर एस.इ.डी.जी. मधील विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत मिळाली म्हणून राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती पोर्टलचा विस्तार करण्यात येईल.

नव्या आयोगात खाजगी आणि सरकारी अशा दोन्ही संस्थांमध्ये वाढ करण्याचे धोरण आहे. सरकारी संस्था उत्कृष्ट करण्यात येतील. व्यावसायिक शिक्षणाचे प्रमाण वाढविण्यात येईल. अधिक सर्वांगीण आणि बहुशाखीय शिक्षणाच्या दिशेने वाटचाल केली जाईल. चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण केला तर एक वर्षाचा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम पूर्ण करावा लागेल. पीएच. डी. पदवीसाठी मास्टर्स पदवी किंवा संशोधनासह चार वर्षाची पदवी आवश्यक असेल. एम. फिल. पदवी पूर्णतः बंद केली आहे. शिक्षक हा अधिक क्षमतेने कार्य करावा यासाठी विविध योजना राबविण्यात येणार आहेत. अशा किती तरी नवीन बाबी २०२० च्या शैक्षणिक धोरणात आहेत. या सर्व नव्या बदलाचा परिणाम ग्रामीण महाविद्यालयांवर कसा होईल, याविषयी चिंतन होणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण महाविद्यालयांपुढील नवे प्रश्न

भारतात लोकसंख्येच्या प्रमाणावरून शहरी आणि ग्रामीण असे दोन विभाग पूर्वीपासून निर्माण झाले आहेत. ग्रामीण भाग खेड्यांचा आणि खेडी ही शेतीवर आधारलेली आहेत. खेड्यांची रचना ही परंपरेने ठरलेली आहे. खेड्यात विविध जातींच्या गल्ल्या असतात. शेती हा मुख्य व्यवसाय असतो. निवडक लोकांकडे शेती तर बाकीचे शेतमजूर असतात. खेड्यात गरीब-श्रीमंती आढळते तसा जातीय भेदही आढळतो. ग्रामीण भागातील मुले शिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून उच्च शिक्षणाची सोय ग्रामीण भागातही करण्यात आली.

ग्रामीण भागात उच्च शिक्षणाची सोय झाल्यामुळे खेड्यातील अनेक घरात पदवीधरांची संख्या वाढली. उच्च

शिक्षण घेणाऱ्या खेड्यातील विद्यार्थिनींचे [illegible] काही वाढले. शहरात, दूर ठिकाणी जाऊन शिक्षण घेण्याचे काम सोपे झाले. अनेक मुली वेगवेगळ्या पदांवर पोहचल्या. आज प्रत्येक घरातून उच्च शिक्षण घेण्यासाठी विद्यार्थी पुढे येत आहेत. हा मोठा बदल ग्रामीण महाविद्यालयांमुळे झाला.

२०२० पूर्वीच्या शैक्षणिक आयोगात म्हणजे प्रचलित ग्रामीण महाविद्यालयासाठी विद्यार्थी संख्येत काही सूट दिली जाते. पदवी अभ्यासक्रमासाठी कमीत कमी दहा विद्यार्थी असले तरी तो अभ्यासक्रम चालतो. ग्रामीण भागात एखाद्या महाविद्यालयाच्या जवळ काही किलो मिटर अंतरावर दुसरे महाविद्यालय सुरू झाले तर आहे ती विद्यार्थी संख्या विभागली जात आहे. या पार्श्वभूमीवर नव्या शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थी संख्येची अट घातली तर आहे त्या महाविद्यालयातील पदवी अभ्यासक्रम बंद होणार आहे.

ग्रामीण भागातील महाविद्यालयात विद्यार्थी संख्या कमी असते. त्यातही काही महाविद्यालये तर एका शाखेचेच आहेत. काही ग्रामीण महाविद्यालयात दोन शाखा असूनही एकूण विद्यार्थी संख्या जेमतेम एक हजार असते. अशी कमी विद्यार्थी संख्या असलेली महाविद्यालये मोठ्या म्हणजे ३००० वा पेक्षा अधिक विद्यार्थी संख्या असलेल्या महाविद्यालयात समाविष्ट करण्यात येणार आहेत. सहाजिकच कमी विद्यार्थी संख्या असलेली महाविद्यालये बंद होणार आहेत. त्या महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी दूरच्या अंतरावरील महाविद्यालयात जावे लागणार आहे.

ग्रामीण भागातील लोकांची मानसिकता वेगळी असते. त्यातही मुलींच्या शिक्षणाकडे फारसे गांभीर्याने पाहिले जात नाही. दूर अंतरावरील महाविद्यालयात शिक्षण घेण्यासाठी मुलींना पाठवण्याची सर्व पालकांची मानसिक तयारी होत नाही. या तुलनेत एखादे चांगले स्थळ पाहून लग्न लावून दिले जाते. लग्न झालेल्या मुली महाविद्यालय जवळ असेल तर प्रवेश घेऊ शकतात. महाविद्यालय दूर गेले तर दररोज प्रवास करावा लागणार या भीतीने त्यांचे शिक्षण बंद पडू शटते खेड्यातील अनेक पालकांची आर्थिक स्थिती ही चिंताजनक असते. दररोज कष्टाचे काम केले तर कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालवता येतो. गावात वा गावाजवळ

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

GRM

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

GRM 2021-22

- नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी : डॉ.केशव फाले गौरव ग्रंथ
  संपादक : प्राचार्य डॉ. गजानन जाधव
- Navvadottar Marathi Gramin Kadambari : Dr. Keshao Phale Gaurav Granth
  Edited by : Prin. Dr. Gajanan Jadhav

- © संपादक

- प्रकाशक :
  सौ.चित्रा प्रमोद गारोडे,
  अनघादित्य प्रकाशन,
  'कमलकुंज', २९, गोवर्धन विहार,
  परतवाडा, जि. अमरावती
  भ्रमणभाष : ९४०५४२७०६२
  anaghadityapublication@gmail.com
- प्रथमावृत्ती : १५ ऑक्टोबर, २०२१ (विजयादशमी)
- ISBN-978-93-92872-00-6
- मुखपृष्ठ : डॉ.विशाल इंगोले, लोणार
- अक्षर जुळवणी व मांडणी : श्री. नारायण पाझाडे,
  यश मल्टी सर्व्हिसेस, जुना जालना, जालना
  भ्रमणभाष : ९४२३४५७०३७
  imagepagesetters@gmail.com
- छपाई : प्रिंटवेल इंटरनॅशनल प्रा.लि.,
  जी-१२, एम.आय.डी.सी.,
  चिकलठाणा, औरंगाबाद
  printwell@gmail.com
- मूल्य : ४००/-

१. या ग्रंथातील लेखकांच्या मतांशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.
२. या पुस्तकाचे, पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण, फोटोकॉपींग, रेकॉर्डींग अथवा कॉपीराईटचा भंग होईल असे कुठल्याही प्रकारचे वर्तन संपादकाच्या लेखी परवानगी शिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क सुरक्षित आहेत.

प्रा

डॉ. गजानन
डॉ. संतोष च
प्रा. अतुल स
डॉ. नंदकुमा
डॉ. तुकाराम

प्राचार्य डॉ. केशव

डॉ. गजानन जाधव
डॉ. पवन मांडवकर
डॉ. अशोक देशमुख
डॉ. दिवाकर इंगोले
डॉ. अलका गायकवाड
डॉ. गणेश माल्टे
डॉ. गोविंद गायकी
प्रा. पंढरीनाथ चोपडे
श्री. श्रावण फाले
डॉ. विष्णू लांडे
डॉ. पुरुषोत्तम बांडे
प्रा. प्रमोद धनविजय
प्रा. सुनिल सावंत

सर्व कर्मचारीवृंद कला व

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

■ अनुक्रमणिका ■

भाग : एक

■ प्रकाशकाचे दोन शब्द... /सहा

■ संपादकीय... /सात

१) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी : संकल्पना आणि स्वरूप
- डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले/१४

२) नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी : आविष्कार तंत्रे आणि शैली
- डॉ. किशोर सानप/३५

३) महात्मा जोतीराव फुले आणि नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी
- डॉ. प्रल्हाद लुलेकर/९१

४) नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीतील मिथके
- डॉ. अशोक राणा/११४

५) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील राजकीय अवकाश
- डॉ. प्रमोद मुनघाटे/१४१

६) नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीची शैली
- डॉ. महेंद्र कदम/१५३

७) नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी : एक आकलन
- डॉ. शंकर विभुते/१७१

८) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील भटक्या विमुक्तांचे जीवन
- डॉ. गिरीश मोरे/१८४

९) बदलते ग्रामवास्तव आणि नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी
- डॉ. अरुण शिंदे/१९६

१०) जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी
- डॉ. गणेश मोहिते/२११

११) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील संस्कृतीभान
- डॉ. केदार काळवणे/२२७

१२) नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीतील कृषिशोषितांचे जग
- डॉ. दत्ता घोलप/२४५

१३) नव्वदोत्तर वैदर्भीय मराठी ग्रामीण कादंबरी
- डॉ. सतीश तराळ/२६२

१४) नव्वदोत्तर गोमंतकीय मराठी ग्रामीण कादंबरी
- प्रा. विनय बापट/२७१

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील भटक्या विमुक्तांचे जीवन

डॉ. गिरीश मोरे

प्रास्ताविक

आजकाल मराठी साहित्याचा पसारा विविध अंगांनी आणि वैशिष्ट्यांनी वाढत चालला आहे. साहित्यप्रवाह आणि साहित्यप्रकारानुसारही मराठी साहित्य विकसित होत चालले आहे. साठोत्तर काळात दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी आणि मार्क्सवादी हे साहित्यप्रवाह उदयास आले होते. पुढे त्यात महानगरी, भटक्या विमुक्तांचे साहित्य, आदिवासी साहित्य आणि मुस्लिम मराठी साहित्य अशा साहित्यप्रवाहांची भर पडली. पुढील काळात वंचितांचे साहित्य, तृतीय पंथियांचे साहित्य, संविधानवादी साहित्य, कोरोनाकालीन-कोरोनोत्तर साहित्य असे किती तरी साहित्यप्रवाह उदयास येतील.

साहित्यप्रवाहांप्रमाणे साहित्यप्रकारांमध्येही काही प्रमाणात बदल होत आहेत. कादंबरी हा एक वाङ्मयप्रकार घेतला तर हे सहज लक्षात येईल. अद्भूतरम्य, ऐतिहासिक, रंजनप्रधान कादंबरी नव्या रूपात आली आहे. संज्ञाप्रवाही, चरित्रपर, आत्मचरित्रपर, विज्ञानवादी अशा विविध प्रकारात कादंबरी लिहिली जात आहे. त्यामुळे आशय, प्रवाह आणि रूप यानुसार मराठी कादंबरी बदलत जाणार यात शंका नाही. प्रस्तुत लेखात नव्वद नंतर लिहिलेल्या ग्रामीण कादंबरीतील भटक्या विमुक्तांचे जीवन, या अनुषंगाने शोध घ्यावयाचा आहे. त्यापूर्वी 'नव्वदोत्तर', 'ग्रामीण' आणि 'भटक्या-विमुक्त' ह्या संकल्पनांचे पुनर्वाचन होणे आवश्यक आहे.

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUKADI

2021-22 GRM

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi ★

साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ
संपादक
डॉ. सतीश कामत / डॉ. राज ताडेराव
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस
Sahityasamrat Anna Bhau
Sanpadak
Dr. Satish Kamat / Dr. Raj Taderao
Abraham Aavale / Dr. Kapil Rajhans

प्रकाशक
अनिल म्हमाने/प्रा. शोभा चाळके
निर्मिती प्रकाशन
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४१६००२
मो. ९८२२४७२१०९, ९८९०५५४३४०
Email : anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १ ऑगस्ट, २०२१
मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने
मुद्रक : मिरर प्रिंटींग प्रेस, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-93-6

किंमत : रु. १२००/-

अनुक्रम...

१. अण्णा भाऊ साठे : जीवन व कर्तृत्व
डॉ. गिरीश मोरे / २१

२. अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी – इतिहासाची मुसाफिरी
डॉ. सोमनाथ डी. कदम / ४५

३. अण्णा भाऊ साठे लिखित स्तालिनग्राडचा पोवाडा : ऐतिहासिक मूल्यांकन
डॉ. शितल पंचीकर / ५३

४. अण्णा भाऊ साठे यांचे क्रांतिकारक सामाजिक कार्य
डॉ. पठाण झेड. ए. / ६१

५. आंबेडकरी विचारमूल्ये आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य
डॉ. सतीश कामत / ६७

६. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्थलावकाश
गोविंद काजरेकर / ८५

७. अण्णा भाऊ साठे यांची क्रांतिकारी शाहिरी
डॉ. रघुनाथ केंगार / १०१

८. अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान
डॉ. नितेश सुरवसे / १०८

९. अण्णा भाऊ साठे यांचे कथालेखन
डॉ. भाऊसाहेब मुरलीधर नन्नवरे / ११४

१०. साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : अष्टपैलू व्यक्तिमत्व
डॉ. बळीराम गायकवाड / १२०

११. लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी, पोवाडे व वगनाट्ये : एक अभ्यास
डॉ. स्वाती रामराव सरोदे / १२५

१२. अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान
डॉ. राजेंद्र आत्माराम मुंबरकर / १३०

अण्णा भाऊ साठे : जीवन व कर्तृत्व

डॉ. गिरीश मोरे
राजर्षी शाहू कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, रुकडी, कोल्हापूर

प्रास्ताविक

अण्णा भाऊ साठे हे विसाव्या शतकातील भारतीय साहित्य आणि मराठी साहित्यात नोंद घ्यावे असे साहित्यिक. विसावे शतक हे भारतासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. एकोणिसाव्या शतकात प्रबोधनाची चळवळ सुरु झाली. बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, जोतीराव फुले, मुक्ता साळवे, ताराबाई शिंदे, टिळक-आगरकर, असे किती तरी विचारवंत प्रबोधनासाठी लिहित होते. त्यामुळे विसाव्या शतकात राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातील चळवळींचा उदय झाला. भारताचे पारतंत्र्य आणि स्वातंत्र्य या दोन्ही अंगाने विसाव्या शतकाची नोंद घेता येते. जेवढी आंदोलने विसाव्या शतकात झाली तेवढी कोणत्याही शतकात झाली नसावीत. भारत देशाला स्वातंत्र्याचा चेहरा, सार्वभौमत्व, संविधान मिळवून देणारे हे शतक आहे. मराठी साहित्याच्या दृष्टीकोनाने हे शतक उल्लेखनीय ठरले आहे.

आरंभाचे मौखिक साहित्य बाराव्या शतकात म्हणजे मध्ययुगीन काळात ग्रंथरूपात आले. महानुभाव, संत, पंडित आणि शाहिरांनी मराठी साहित्याला सर्वापुढे आणले. अव्वल इंग्रजी काळात मराठी साहित्य हे भाषांतरित स्वरूपात आले असले तरी या काळात मराठी साहित्य आधुनिकतेने आविष्कृत झाल्याचे लक्षात येते. जोतीराव फुले, ह. ना. आपटे, केशवसुत यांनी मराठी साहित्याला आधुनिक वळणावर आणले. वि. स. खांडेकर, ना. सी. फडके यांनी जीवनवाद व कलावाद या भूमिकेतून मध्यमवर्गीय जीवन साहित्यातून मांडले. पुढे नवसाहित्याचा काळ आला. मर्ढेकर, गाडगीळ-गोखळे-माडगूळकर यांनी मानवी मनाचा शोध

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE

2021-22 GRM

हस्ताक्षर प्रकाशन गृह

प्रकाशन क्रमांक 0४

अण्णा भाऊ साठे जन्मशताब्दी गौरव ग्रंथ
संपादक – डॉ. मोहन लोंढे
Anna Bhau Sathe Gaurav Granth
Editor - Dr. Mohan Londhe

©2021, डॉ. मोहन लोंढे

पहिली आवृत्ती : १ ऑगस्ट २०२०
दुसरी आवृत्ती : १ ऑगस्ट, २०२१

प्रकाशक:
डॉ. विनायक सोपानराव येवले,
हस्ताक्षर प्रकाशन गृह,
३०८, साई मॅन्शन अपार्टमेंट,
मयुर विहार कॉलनी,
पावडेवाडी नाका, नांदेड
मो. ९०९६९९९८६५
hastachipustake@gmail.com

मुखपृष्ठ चित्र : मिलिंद कडणे

अक्षरजुळणी व मांडणी :
मो.मुर्तुजा अथर
सृजन कम्युनिकेशन्स, नांदेड

मुद्रक : थॉमसन प्रेस इंडिया लिमिटेड, नवी दिल्ली

देणगी मूल्य: ३७५ रुपये

ISBN 978-81-948562-9-0

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

अनुक्रम

मनोगत /आठ
१. मार्क्सवाद आणि अण्णा भाऊ – डॉ. रावसाहेब कसबे /११
२. तुकाराम भाऊराव साठे ऊर्फ अण्णा भाऊ :
लेखक व चळवळीचा सांस्कृतिक अभ्यास – डॉ. आनंद पाटील /३८
३. काळ सोकावला जिवावरी उठे झुंझायाच्या नव्या चोखाळू वाटा – डॉ. माया पंडित /६३
४. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील वर्ण-जात जाणिवा – मोतीराम कटारे /८९
५. माझी मैना गावावर राहिली – उत्तम कांबळे /१०२
६. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांवर आधारित मराठी चित्रपट – डॉ. अनिल सपकाळ /१२३
७. अण्णा भाऊंच्या प्रतीकनिर्मितीमागील राजकारणाची चिकित्सा – सुबोध मोरे /१४३
८. अण्णा भाऊंचे क्रांतिकारकत्व – महेंद्र कदम /१४९
९. मराठी साहित्यातील कॉमिड : अण्णा भाऊ साठे – डॉ. विनायक येवले /१५७
१०. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरी लेखनाचा परामर्श – राकेश वानखेडे /१७१
११. अण्णा भाऊंचा वैचारिक-राजकीय जीवन आलेख आणि माझं नाटक-डॉ. अरुण मिरजकर /१९६
१२. भारतीय स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून अण्णा भाऊ साठेंच्या साहित्यातील स्त्री- प्रज्ञा सुधाकर भोसले /२०६
१३. माकडीचा माळ : जगण्यासाठी लढणाऱ्या फिरस्त्यांचे संघर्षचित्र – रफीक सुरज /२१८
१४. फकिराची अर्पणपत्रिका : भूमिका आणि कृतज्ञतेचा वेद – डॉ. गिरीश मोरे /२२४
सूची : /२४१

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUKADI

मित्रांनो,

जगाचा इतिहास
निर्माण केलेल्या स
जनता आपल्या म
विकासाला परिवर्त
मुक्त होण्याची पू
शासकांची ज्ञानाव
राजकीय वर्चस्वा
शासकांची भाषा
आणि अधिकार
समाज तेव्हा स्थि
क्रांतिकारक पुढे
गौतम बुद्ध हे भार
भाषा बनविली.
संदेश दिला. त्या
मुक्तीचा मार्ग स्व
भाषेत लिहिले गे
तोपर्यंत ख्रिस्ती पु
१३८४) यांनी ब
लोकभाषेत पोहो
मार्टिन ल्यूथ

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

फकिराची अर्पणपत्रिका : भूमिका आणि कृतज्ञतेचा वेध

डॉ. गिरीश मोरे

भारतीय आणि मराठी साहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा लेखक म्हणजे अण्णा भाऊ साठे. त्यांच्या अनेक कथा-कादंबऱ्या विविध भाषांमध्ये अनुवादित झाल्या आहेत. शिक्षणाची कोणतीही इयत्ता उत्तीर्ण न झालेले अण्णा भाऊ जीवन आणि समाजशिक्षणातून अक्षरज्ञानी होतात, अनेक पुस्तकांचे कर्ते होतात ही इतिहास नोंद घ्यावी अशी घटना आहे. त्यांनी त्यांच्या पुस्तकांना लिहिलेल्या अर्पणपत्रिकांचा स्वतंत्र अभ्यास होणे गरजेचे आहे. मानवी जीवनात पुस्तकाचे स्थान अनन्यसाधारण आहे.

पुस्तक या शब्दास *ग्रंथ*, *किताब*, *बुक*, *कोडेक्स* असे पर्यायी शब्द आढळतात. *चोपडी*, *पोथी* या शब्दातूनही पुस्तकाचे वेगळे रूप लक्षात येते. अनेक शब्द, अनेक ओळी, अनेक कागदी पानांवर छापून ते बांधीव स्वरूपात तयार करणे म्हणजे पुस्तक तयार करणे. त्यामुळे पुस्तक हे एक माध्यम आहे. त्यातून शाब्दिक, छापील माहिती, आकृत्या, चित्रे लोकांपर्यंत पोहचविले जातात. लिखित कृतीला साहित्य म्हणतात, तर तेच लिहिलेले कागदी पानांतून छापून प्रकाशित केले की पुस्तक तयार होते. कागद येण्यापूर्वी दगड, माती, झाडाची साल, झाडाची पाने, चामडे, धातूची पत्रे, कापड यांच्या आधारे पुस्तक तयार केले जात होते. ई-पुस्तकेही आज उपलब्ध आहेत.

पुस्तक समोर आले की, दृष्टीस काय पडते? पुस्तकाचे मुखपृष्ठ, शीर्षक, कर्त्याचे नाव, प्रकाशकीय मजकूर, अर्पणपत्रिका, अनुक्रमणिका किंवा विषयसूचन, विषयसिद्धतेसाठीच्या अनेक ओळी आणि पुस्तकाचा शेवटचा भाग म्हणजे मलपृष्ठ. पुस्तकाचा एक भाग असलेली पण बहुदा दुर्लक्षित असलेली अर्पणपत्रिका लक्षात घेतली पाहिजे.

अर्पणपत्रिका:

पुस्तकात अर्पणपत्रिकेचे स्वतंत्र पान असते. पुस्तकाचा आरंभ करण्यापूर्वी कर्त्याने

व्यक्त केलेली
आणि पद्य
संभवतात.
नातेवाईकांची
भूतकालीन
नावे येतात.),
(ज्यात
काव्यस्वरूपात
विचार व्यक्त
करीत असतो.)
मदतीच्या
येणाऱ्या, काही
विचारप्रवण
त्यामुळे

पुस्तकात

वाचक
मानत असले,
विनाकारण
असते.
लेखकाचे एक
वाचाव्या
म्हणजे
निवडक

जोतीराव
काही
त्यांनी पवाडा
अर्पणपत्रिका

कैलासवा
परमहंस
आणि
पवाडा

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

Copyright © Registrar,
Shivaji University, Kolhapur (Maharashtra).

First Edition 2020

Prescribed for B. Sc. Part III
(Ability Enhancement Compulsory Course)

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeograph or any other means without permission in writing from the Shivaji University, Kolhapur (MS).

Copies: Published By:
Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University, Kolhapur-416004.

Printed By:
Shri. Bhushan P. Patil
Press Superintendent,
Shivaji University Press,
Kolhapur – 416004.

Cover Design By:
Shivaji University Press

ISBN: 978-93-85190-16-2

Price: Rs. 70/-

Copies : 5000

PBK - 2020-21

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLH APUR

Board of the Studies in English and Linguistics

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

1. **Dr. S. B. Bhambar** (Chairman)
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and Commerce College, Nesari Tal. Gadhnglaj, Dist.Kolhapur.
2. **Dr. A. M. Sarvade**
Head, Department of English, Shivaji University, Kolhapur.
3. **Dr. R. G Barvekar**
Department of English, Shivaji University Kolhapur
4. **Prin. (Dr.) R. G. Kulkarni**
M. G. Kanya Mahavidyalaya, Sangli
5. **Prin. (Dr.) M. R. Patil**
Dr. Ghali College, Gadhinglaj, Dist. Kolhapur.
6. **Dr. Smt. Prabhavati Arvind Patil**
Vivekanand College, Kolhapur.
7. **Dr. Sunil G.Patil**
Arts and Commerce College, Kasegaon, Tal. Walwa, Dist. Sangli
8. **Dr. Prashantkumar B. Kamble**
Rajarshi Shahu Arts and Commerce College, Rukadi Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur.
9. **Dr. Namdev Pandurang Khavre**
Hon. Shri. Annasaheb Dange Arts,Commerce and Sci. College, Hatkanangale, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur.
10. **Dr. Rajendra Satyasheel Ponde**
Willingdon College, Vishrambag, Sangli
11. **Prof. (Dr.) Jayprakash A. Shinde**
Prof. & Former Head, Department of English, Shivaji University, Kolhapur.
12. **Shri. Sadashiv Pandu Chougule**
S. B. Khade, Mahavidyalaya, Koparde, Tal.Karveer, Dist. Kolhapur
13. **Dr. Sudhir Nikam**
B. N. N. College,Thane
14. **Prof. (Dr.) Bhagwan S. Jadhav**
Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

Course Objectives

- To enhance students' English communication skills
- To impart employability skills to students
- To prepare students for competitive examinations
- To enable students to acquire specific professional skills such as media writing
- To enable students to learn manners and etiquettes required at work places
- To enhance students' reading comprehension skills
- To create interest in English literature among students
- To inculcate human values and ethics in order to enable them to become good citizens of the country

Course Outcomes

After the completion of the course, the students will be able to

- communicate in English, in oral and written modes, in their day-to-day lives as well as at workplaces
- face job interviews confidently and efficiently
- acquire soft skills required at workplaces and in real life
- learn group behavior and team work
- learn to value and respect others' views and develop democratic attitude
- face competitive examinations confidently and efficiently with adequate linguistic competence
- acquire professional skills required in media writing
- learn to appreciate and enjoy reading poetry and prose passages acquire human values and develop cultured outlook

ABILITY ENHANCEMENT COMPULSORY COURSE

(CBCS)

B. Sc. Part III

: General Editor:

Dr. S. B. Bhambar

Tukaram Krishnaji Kolekar

Arts and Commerce College, Nesari

: Textbook Editor :

Dr. C. Y. Jadhav

Doodhsakhar Mahavidyalaya,

Bidri, Tal. Kagal, Dist. Kolhapur

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

TEXTBOOK UNIT WRITERS

Writing Team:

Dr. Prakash A. Patil	Module I (A)
Shri. S. P. Chougule	Module I (B)
Dr. Vaijayanta V. Patil-Kadam	Module II (A& B)
Shri. Akhalaq Tade	Module III
Dr. S.B. Bhambar	Module III (B)
	Module VI (B)
	Module VII (B)
Dr. Smt. P. A. Patil	Module IV (A, B & C)
Dr. Namdev P. Khavare	Module V (A)
Dr. Sunil G. Patil	Module V (B)
Dr. Raghunath A. Kadakane	Module VI (A)
Dr. R. B. Tasildar	Module VII (A)
Dr. C. Y. Jadhav	Module VIII (B & C)
Dr. P. B. Kamble	Module VIII (A)

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

JUNE, 2020

A) BHAURAO IN AMERICA

Barr. P. G. Patil

*Barrister P.G. Patil (1921 - 2003), former Vice Chancellor of the Shivaji University, Kolhapur, a member of the Maharashtra Public Service Commission and an active freedom fighter, authored several books including **The Bountiful Banyan : A Biography of Karmaveer Bhaurao Patil** from which the present piece of writing has been taken. The four-volume biography highlights Karmaveer Bhaurao Patil's deep and abiding concern for the spread of education in rural area and shows how he laid the foundation of a revolutionary system of education. Karmaveer Anna was an educationist who championed the cause of the common masses with missionary zeal.*

Readers will be justifiably surprised to read the caption of this note. When did Anna visit the USA ? Yes, gentle readers, it is a fact that Anna never travelled abroad any time. When the Russian leaders Marshal Bulganin and Nikita Khruschev visited India in November 1956, they stopped over at Poona for a few hours. The Poona University hosted a dinner in their honour. Anna attended it as a special invitee. He was a Senate member of the university. Everyone was enjoying the non-vegetarian food, but only Anna was eating fruits and cakes. His patriarchal beard and saintly appearance attracted the attention of the foreign dignitaries. So they asked Barrister Jaykar, the Vice Chancellor of the university, as to who that Tolstoy-like personage was. Barrister Jaykar introduced Karmaveer Bhaurao Patil to the guests, saying that he was the greatest benefactor of the children of the proletariat in the sphere of education. He also explained to them the novel experiment of education through self-help and self-reliance in his institutions. The visitors were mightily impressed with this narration. The next morning, Anna was at the Lohagaon airport, with the Mayor of Poona, Shri Baburao Sanas, to see the guests off to Bombay.

At the airport, the guests insisted on being photographed with Anna. We have an enlarged portrait of Anna with Bulganin and

Arts & Comm. College, Pukadi

Khruschev, Baburao Sanas and Bhausaheb Hiray (d[illegible] by the [illegible] Shri Tade) in the Shivaji College Office even today. The R[illegible] pressed Anna to visit their country. When Anna told them that he might not be able to accept their kind invitation due to [illegible] state of his health as he was sufferig from heart trouble, Bulganin said, 'You come to Russia, we shall give you a new heart.' Then Khruschev asked Bahurao what he would specially like to have for his novel experiment of 'Earn and Learn'. Anna replied, 'This friend of mine, the Hon'b!e Shri Hiray has given me one hundred acres of land at Devapur. Our college boys want to till it. So I shall be greatful to you if you would give us two tractors for the same' They noted his request but it was not followed up by us later on.

When some of us were studying in London in 1947-48, Anna first toyed woth the idea of going abroad, but ill-health prevented him from doing so. Dr. Matthew went to Canada via Londan for a conference of the World Council of Churches in 1950 and it was hoped that Anna would be able to accompany Dr. Mathew at that time. But even this second time, he had to drop the plan due to his ill-health.

Bhaurao would often say to me, 'You have been to the UK and Europe. I want you and your wife to go on a lecture-tour of the world universities, speaking about the problem of Indian education and also about the work of the Rayat Shikshan Sanstha. The whole world would then be able to get an idea of what sort of work we are doing at Satara for the children of the masses.' He always planned on a global scale.

It has been often noticed that whatever Anna spoke causally, used to come true-sooner or later. I could quote a number of examples in support of this claim of mine. The U.S.E.F.I (The United States Education Foundation in India) selected a team of 14 Indian and Nepalese Principals to go around the American Universities for a period of 90 days. I was fortunate to be selected for this educational tour. We toured all over the country from 15th February to 14th May, 1964. We landed at Los Angeles in California and reached Washington in May 1964. We visited many educational institutions there during these three months. We visited Blackburn College at Carlinville in Illinois State on 2nd April and stayed there for 4 days.

The distinguishing feature of Blackburn College in Illinois is that it is run on the 'Earn and Learn' priniciple wholly. All the students are drawn from white American homes. There are no coloured students here. Not only are the domestic chores such as cooking, cleaning the rooms and premises, laundry work, etc., done by the boys and girls of this college, but most of the college buildings are constructed by the students themselves. The college has extensive arable lands, which are also cultivated by the students. It was a most refreshing and exhilarating experience for us all. Blackburn is universally respected in the USA and a Blackburn graduate is invariably given preference by the State Department in government jobs. It is a very prestigious institution. Dr.Ludlum was the president of the college when we visited it. He had just returned home from a tour of India.

We know that Booker T.Washington had introduced the principle of 'Earn and Learn' at his Tuskegee College in Alabama State. I very much wanted to visit this great institution, but our itinerary did not extend as far as the southern states of the USA. It was a great disappointment for me personally as I hoped to see at first hand the great experiment of the great Booker T. Washington. In Maharashtra, Karmaveer Bhaurao Patil is often regarded as the Booker T. Washington of Maharashtra. In fact, I have often used the expression 'From Booker T.to Bhaurao P.' The Tuskegee College caters to the needs of the Negro students, whereas Blackburn caters to the needs of the white students. This college had been functioning in the States for more than thirty years. Most of the Blackburn students come from affluent homes and they put in hard work out of the genuine love of work for its own sake. They have realized the dignity of labour in the fullest sense of the term. With them, physical labour is an article of sacred faith. When would our boys learn it that way ?

When we visited Blackburn, we found that the number of students on the college rolls was just 310. As mentioned above, all the work is done by the students themselves - from cooking to construction of the college buildings. It was a sight for the gods to see! The students were working out of faith and conviction and this touched our hearts most warmly.

Arts & Comm. College, Rukadi

But what surprised us most was the fact that no concession in fees or messing charges is given to the students for doing all this hard work. They do it out of a genuine love of and regard for manual work. But, as mentioned above, these Blackburn graduates are the first to be selected for the national jobs or services or employments. That is the true certificate of merit.

I had taken a large photograph of Karmaveer Anna with me while going to America with a definite intention of presenting it to Tuskegee College. But as it was not possible to visit it during our tour, I decided to present it to Blackburn College instead. I met Dr.Ludlum, explained the history of the Rayat Shikshan Sanstha and its founder and asked him if he would accept the photograph of our founder. He was so pleased with the proposal that he suggested to me that I should present it to him that very night on the occasion of the formal dinner that he was hosting in our honour. He also told me that he would be only too happy to hang it in the college library in company with the great educationists of the world.

I Notes and Glossary :

senate (n)	:	highest body or governing council of a university
proletariat (n)	:	the class of ordinary people who earn money by working, here underprivileged
till (v)	:	to prepare and use land for growing crops
toy (v)	:	toy with something i.e. to consider an idea or plan but not very seriously and not for a long time
arable (adj)	:	suitable for growing crops
exhilarating (adj)	:	very exciting and enjoyable
itinerary (n)	:	a plan of journey, including the route and the places that you visit
affluent (adj)	:	having a lot of money and a good standard of living

II Comprehension Questions :

- **Questions for Skimming and Scanning:**
- **Answer the following questions in one word/ phrase/ sentence each:**

1. Why did Anna decline the invitation for going abroad ?
2. What kind of respect does Blackburn College have in the U.S.A.
3. Who is regarded as the Booker T. Washington of Maharashtra ?
4. What is physical labour with the Blackburns ?
5. What did Barr. P. G. Patil think when he saw the Blackburns?
6. What do you understand by *Bhaurao in America* ?

B) Choose the appropriate answer and complete the following sentences:

1. Bhaurao is popularly known as ______
   a) Tolstoy   b) Bhau
   c) Anna   d) American
2. ______ had introduced the principle of 'Earn and Learn' in Alabama.
   a) Karmaveer Bhaurao Patil   b) Barr. P. G. Patil
   c) Booker T. Washington   d) Dr.Ludlum
3. The distinguishing feature of Blackburn college is that ______
   a) it is run on the principle of privatization.
   b) the students are drawn white American homes.
   c) there are no coloured students here.
   d) it is run on the 'Earn and Learn' principle wholly.
4. Karmrveer Bhaurao Patil always planned______
   a) on a local scale   b) on a global scale
   c) on a Rayat scale   d) on an individual scale
5. Dr.Ludlum was going to hang Anna's photograph in the Blackburn College library in company with ——

- **Comprehension Questions:**

A. Answer the following questions in two or three sentences each :

1. How did Barrister Jaykar introduce Anna to the foreign dignitaries ?
2. How did Ann's casual speech come to be true ?

3. What did Anna's demand from the Russians for his novel experiment ? Why ?
4. Where did Barrister P.G. Patil visit during his educational tour?
5. What is the difference between Blackburn and Tuskegee colleges?
6. What was family background of the Blackburns ?
7. What was the surprising experience to the educational tourists?

B. Write short notes on the following in 7-8 sentences each:

1. How did Anna plan his education mission ?
2. Explain in detail Anna's meeting with the Russian dignitaries.
3. How did the Blackburns work in their college ?
4. Why did Barrister P.G. Patil take a large photograph of Anna while going to America ? What did he do then ?

III Vocbulary Exercises :

A. Complete the following table :

Noun	Verb	Adjective	Adverb
—	—	—	justifiably
—	attend	—	—
photograph	—	—	—
—	—	institutional	—
—	—	educational	—

B. Match the words in column A with their menings in Column B:

	A	B
i.	dignitary	a holy person who is good and kind in his disposition
ii.	patriarch	a person who has an important offical position
iii.	benefactor	the male head of a family
iv.	Negro	a person who helps an organization
v.	saint	a member of a race with dark skin

IV Writing Activity :

Write an easy on :

i) Karmaveer Bhaurao Patil
ii) Barrister P.G. Patil

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi
I/C Principal
RAJARSHI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

Writing Team

Writers Name	Sem. III Units	Sem. IV Units
Dr. D. S. Kale Amdar Shishakant Shinde Mahavidyalaya, Medha, Tal. Jawali, Dist. Satara	1	-
Smt. (Dr.) Snehal Hingiste Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur	2	-
Dr. L. A. Patil Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe Mahavidyalaya, Miraj, Tal. Miraj, Dist. Sangli	3	-
Dr. Sunil Patil Arts and Commerce College, Kasegaon Tal. Walwa, Dist. Sangli	4	-
Dr. P. B. Kamble Rajarshi Shahu College of Arts and Commerce, Rukadi, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhaur	-	1
Dr. Subhash Mane Sharadchandra Pawar Mahavidyalaya Lonand, Tal. Khandala, Dist. Satara	-	2
Dr. Ganesh Jadhav Dhananjayrao Gadgil College of Commerce, Satara, Dist. Satara	-	3
Dr. N. B. Masal Dr. Ghali College, Gadhinglaj, Dist. Kolhapur	-	4

■ Editors ■

Dr. Sunanda S. Shelke
Jaysingpur College, Jaysingpur,
Tal. Shirol, Dist. Kolhapur

Dr. S. B. Bhambar
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and
Commerce College, Nesari, Tal. Gadhinglaj,
Dist. Kolhapur

PBK. 2020-21

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

CONTENTS

English For Business Communication

Semester I

Module 1 A) Oral Skills 1
B) Phenomenal Woman - Maya Angelou 24

Module 2 A) Conversation Skills 31
B) The Childless One - Jai Nimbkar 51
C) Those Winter Sundays - Robert Hayden 66

Module 3 A) English for Competitive Examination-I 71
B) Four Minutes That Get You Hired - Connie Brown Glaster and Barbara Steingberg Small 100

Module 4 A) Stormy Arrival in South Africa - Mohandas Karamchand Gandhi 112
B) The Road Not Taken - Robert Frost 123

Semester II

Module 5 A) E-Communication 131
B) Breathing Space - Rana Nayar 150

Module 6 A) English for Competitive Examination-II 157
B) My Financial Career - Stephen Leacock 176

Module 7 A) English for Banking and Industries 183
B) Senor Payroll - William E. Barrett 213

Module 8 A) The Verger - Somerset Maugham 221
B) I Am The People, The Mob - Carl Sandburg 232
C) One Day I wrote Her Name - Edmund Spenser 236

Copyright © Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur. (Maharashtra)
First Edition 2020

Prescribed for **B. Com. Part II**

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means without permission in writing from the Shivaji University, Kolhapur (MS)

Copies : 800

Published by:
Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur-416 004.

Printed by :
Shri. B. P. Patil
Superintendent,
Shivaji University Press,
Kolhapur-416 004

ISBN-978-93-89327-87-8

* Further information about the Centre for Distance Education & Shivaji University may be obtained from the University Office at Vidyanagar, Kolhapur-416 004, India.

Centre for Distance Education
Shivaji University, Kolhapur

ADVISORY COMMITTEE

Prof. (Dr.) D. T. Shirke
Hon'ble Vice Chancellor,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. S. Patil
Hon'ble Pro-Vice Chancellor,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) M. M. Salunkhe
Former Vice-Chancellor,
Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik.

Prof. (Dr.) K. S. Rangappa
Former Vice Chancellor,
University of Mysore

Prof. P. Prakash
Additional Secretary,
Distance Education Bureau,
University Grants Commission, New-Delhi.

Prof. (Dr.) Cima Yeole
Git Govind, Flat No. 2,
1139 Sykes Extension,
Kolhapur-416001

Prin. (Dr.) P. R. Shewale
I/c. Dean, Faculty of Humanities,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) R. K. Kamat
I/c. Dean, Faculty of Science and Technology, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) S. S. Mahajan
I/c. Dean, Faculty of Commerce and Management, Shivaji University, Kolhapur

Prin. (Dr.) Smt. M. V. Gulavani
I/c. Dean, Faculty of Inter-disciplinary Studies, Shivaji University, Kolhapur

Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University Kolhapur

Shri. G. R. Palse
I/c. Director, Board of Examinations and Valuation, Shivaji University, Kolhapur

Shri. V. T. Patil
Finance and Accounts Officer,
Shivaji University Kolhapur

Prof. (Dr.) D. N. Kashid
(Member Secretary) I/c. Director,
Centre for Distance Education,
Shivaji University, Kolhapur.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Q.II Answer the following questions in a word, a phrase or a sentences.

1. The traveler finds himself at the place where the roads diverged in yellow wood.
2. In yellow wood.
3. Which way to choose.
4. The poet stood long to observe the roads and then to choose the right one.
5. Because both the roads were equally covered with leaves and they were equally worn out.
6. Because he couldn't go by both the roads.
7. One road was less travelled by and the other was much travelled by
8. The poet chose the road less travelled by.
9. Because it was much travelled by by the people.
10. Because it was less travelled by by the people
11. Yes, the speaker is quiet happy about his decision.
12. 'The yellow wood' stands for the critical moments when we have to make decisions.
13. The way of one's life or one's decision of living his life in a particular way.

Q. III

Noun	Verb	Adjective	Adverb
divergence		Divergent	Divergently
	fair	Fair	Fairly
Equalisation	Equalise	Equal	
Treading		Trodden	-
Knowningness	Know		Knowingly

❑❑❑

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Module V

A) E-Communication

Index

5.A.0 Objectives

5.A.1 Introduction

5.A.2 Text I- Electronic Mail or E-mail

Self check exercises - I

Text II- E-mail Discussion Groups

Self check exercises - II

5.A.3 Key to self - check exercises

5.A.4 Summary

5.A.5 Exercises

5.A.0 Objectives

After studying this unit, you will be able to

- Learn the use of English for E-Communication
- Learn the polite use of English in the E-Communication.
- Learn the format of E-mail
- Learn the Informal and Formal E-mail writing.
- Learn E-mail Discussion Groups
- Learn E-mail Pals, Blogs- Personal Blogs & Professional Blogs

Ashanes
I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

5.A.1 Introduction :

Communication is a process to transfer information, ideas, suggestions, orders, requests, feelings, plans, messages, grievances etc. from one person to another or many, or from one group to another. There are different modes of communication. In ancient times, communication was done through messengers. Then there was the

PBK - 2019-20

Copyright © Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur. (Maharashtra)
First Edition 2019

Prescribed for M. A. Part-I

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means without permission in writing from the Shivaji University, Kolhapur (MS)

Copies : 300

Published by:
Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur-416 004

Printed by :
Shri. B. P. Patil
Superintendent,
Shivaji University Press,
Kolhapur-416 004

ISBN-978-81-940444-5-1

- Further information about the Centre for Distance Education & Shivaji University may be obtained from the University Office at Vidyanagar, Kolhapur-416 004, India.
- This material has been produced out of Developmental Grant from UGC, Distance Education Bureau, New Delhi.

Centre for Distance Education
Shivaji University, Kolhapur

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

ADVISORY COMMITTEE

Prof. (Dr.) D. B. Shinde
Vice-Chancellor,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) D. T. Shirke
Pro-Vice-Chancellor,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) M. M. Salunkhe
Former Hon'ble Vice-Chancellor,
Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik

Prof. (Dr.) K. S. Rangappa
Former Hon'ble Vice-Chancellor,
University of Mysore

Prof. P. Prakash
Additional Secretary,
Distance Education Bureau,
University Grants Commission, New-Delhi.

Prof. (Dr.) Cima Yeole
Git Govind, Flat No. 2,
1139 Sykes Extension,
Kolhapur-416001

Dr. Smt. Bharti T. Patil
I/c. Dean, Faculty of Humanities,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. S. Patil
I/c. Dean, Faculty of Science and Technology, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) A. M. Gurav
I/c. Dean, Faculty of Commerce and Management, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. D. Raut
I/c. Dean, Faculty of Inter Disciplinary Studies, Shivaji University, Kolhapur

Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University, Kolhapur

Shri. M. A. Kakade
Director, Board of Examinations and Valuation,
Shivaji University, Kolhapur

Shri. V. T. Patil
Finance and Accounts Officer,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) M. A. Anuse
(Member Secretary) Director,
Centre for Distance Education,
Shivaji University, Kolhapur.

SUBJECT COORDINATION COMMITTEE : ENGLISH

Chairman- **Prof. (Dr.) P. A. Attar**
Head, Dept. of English, Shivaji University, Kolhapur

- **Dr. Smt. V. K. Karikatti**
  Dept. of English,
  Shivaji University, Kolhapur
- **Dr. S. B. Bhambar**
  Tukaram Krushnaji Kolekar Arts and Commerce College, Nesri, Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur

Centre for Distance Education
Shivaji University,
Kolhapur.

British Renaissance Literature
British Neoclassical and Romantic Literature
M. A. Part-I English Group-I, Paper-E1 & E2

Writing Team

Author's Name	Unit No	
	Semester-I Paper-E1	Semester-II Paper-E2
Dr. P. M. Patil Arts, Commerce and Science College, Palus	1	--
Dr. Anil Sanatram Sugate Smt. Mathubai Garware Kanya Mahavidyalaya, Sangli	2	--
Prof. (Dr.) Satish Ghatge Kakasaheb Chavan College, Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara	3	--
Dr. N. P. Khavare Hon. Shri Annasaheb Dange Arts, Commerce and Science College, Hatkanangale	4	--
Dr. Prashantkumar Kamble Rajarshi Shahu Arts and Commerce College, Rukdi	--	1
Mr. Digambar S. Kulkarni Hon. Shri. Annasaheb Dange ACS College, Hatkanangale	--	2
Dr. A. D. Joshi Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya, Murgud	--	3
Smt. Vaijayanta Patil Jaywant Mahavidyalaya, Ichalkaranji, Dist. Kolhapur	--	4

■ Editors ■

Prof. (Dr.) Satish Ghatage
Kakasaheb Chavan College,
Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Dr. N. P. Khavare
Hon. Shri Annasaheb Dange Arts,
Commerce and Science College,
Hatkanangale, Dist. Kolhapur

PREFACE

Dear Students,

This book of Self Instructional Material (SIM) on Elective Course on British Literature –E1 (Sem.- I) and E2 (Sem.- II) viz. 'British Renaissance Literature' and 'British Neoclassical and Romantic Literature' contains four units for each semester. The units for the first semester are prescribed on Essays, Drama (Tragedy), Epic and Poetry; while for the second semester on Drama (Comedy), Fiction, and Poetry. The SIM covers all the topics prescribed for this course on British Literature.

All the units are written by the teachers keeping in mind the students who are seeking education through distance mode. The units are structured as per the SIM structure given by CDE, Shivaji University, Kolhapur. Each unit begins with Objectives and followed by the sections like Introduction, Check Your Progress, Exercises and Key to Check Your Progress. The language used in the units is simple as the units are meant for the students. The students are expected to read the SIM units on their own and solve the questions given in the sections 'Check Your Progress'. You may take help of the section 'Glossary' during your study if you have difficulty in understanding certain words/concepts. If you have any problems while reading regarding the understanding of the contentsin the units, you may ask the queries during contact sessions in the Study Centre allotted to you. We hope these units will prove helpful to you performing better in the examinations.

As the Editors, we are thankful to the BOS in English, Shivaji University, Kolhapur and, the officials and staff of the Centre for Distance Education for their constant support and unconditional cooperation.

The Editors

Rajarshi Sh... & Comm. College Rukadi

5) What is the definition of love in Donne's 'The Definition of Love'?

6) Write critical appreciation of the poem 'To His Coy Mistress.'

7) Discuss George Herbert as a metaphysical poet.

4.12 Reference for further study

1) Abrams M. H.: *A Glossary of literary Terms*, Bangalore 1953.
2) Daiches, David. : *A Critical History of English Literature*, London 1963.
3) Smith A.J. (ed.): *John Donne: The Complete English Poems*, Harmondsworth, U.K.Penguin, 1971.
4) Buxton Johh : *Sir Philip Sidney and the English Renaissance*, Macmillan, 1974.
5) Symonds J. A. *The Life of Sir Philip Sydney*, Macmillan, E.M.L. Series, 1976.
6) Henry Alford (ed.) *The Works of John Donne*, 1839.
7) Lowell James Russell (ed.) *The Poetical Works of John Donne*, Boston: Little Brown, 1855.
8) Black J.L., *George Herbert : The Broadview Anthology of British Literature*, Toronto, Broadview, 2011.
9) Sullivan, Ceri, *The Rhetoric of the Conscience in Donne, Herbert and Vaughan*, Oxford, 2008.
10) Margoliouth H.M. (ed.) *The Poems and letters of Andrew Marvell*, Oxford, Clarendon Press,1927.
11) Hunt J.D. *Andrew Marvell: His Life and Writings*, Paul Elek,1978.
12) Hay R.R. *An Andrew Marvell Companion*, Routledge, 1998.

□□□

Unit-1

The Way of the World

William Congreve

Contents :

1.0 Objectives
1.1 Introduction
1.2 Presentation of subject matter
1.2.1 Comedy of Manners
1.2.2 Section I
1.2.2.1 *The Way of the World*
1.2.2.2 Introduction to the Dramatist
1.2.2.3 The Title of the Play
1.2.2.4 The Setting of the play
1.2.2.5 The Plot of the Play (Review)
1.2.2.6 Characters in the Play
1.2.2.7 Use of Humour in the play
1.2.2.8 Check Your Progress
1.2.3 Section II Act-wise Summary
1.2.3.1 Dedication
1.2.3.2 Prologue
1.2.3.3 Act I
1.2.3.4 Act II
1.2.3.5 Act III
1.2.3.6 Act IV
1.2.3.7 Act V

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi
I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

GRM 2023-24
Book
Rukadi

आंबेडकरी शिक्षणाचा परिप्रेक्ष

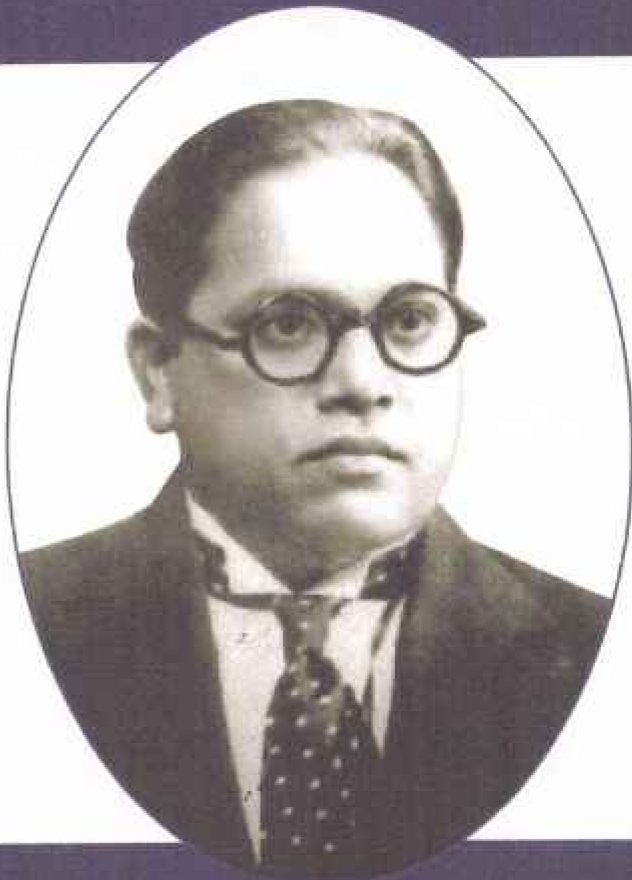

डॉ. गिरीश मोरे

आंबेडकरी शिक्षणाचा परिप्रेक्ष
डॉ. गिरीश मोरे
संपर्क : ९८२२४९३१७९
Email-moregirish12@gmail.com

© शर्मिला मोरे

प्रकाशक
अनिल म्हमाने/प्रा. डॉ. शोभा चाळके
निर्मिती प्रकाशन
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर-४१६००२
मो. ९८२२४७२१०९, ९८९०५५४३४०
Email : nirmitiprakashankolhapur@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १४ एप्रिल, २०२४
मुखपृष्ठ : निर्मिती ग्रुप
मुद्रक : मिरर ऑफसेट, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-92922-11-4

किंमत : रु. १४०/-

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi
I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

2022-23 Book — ASP — June 2022

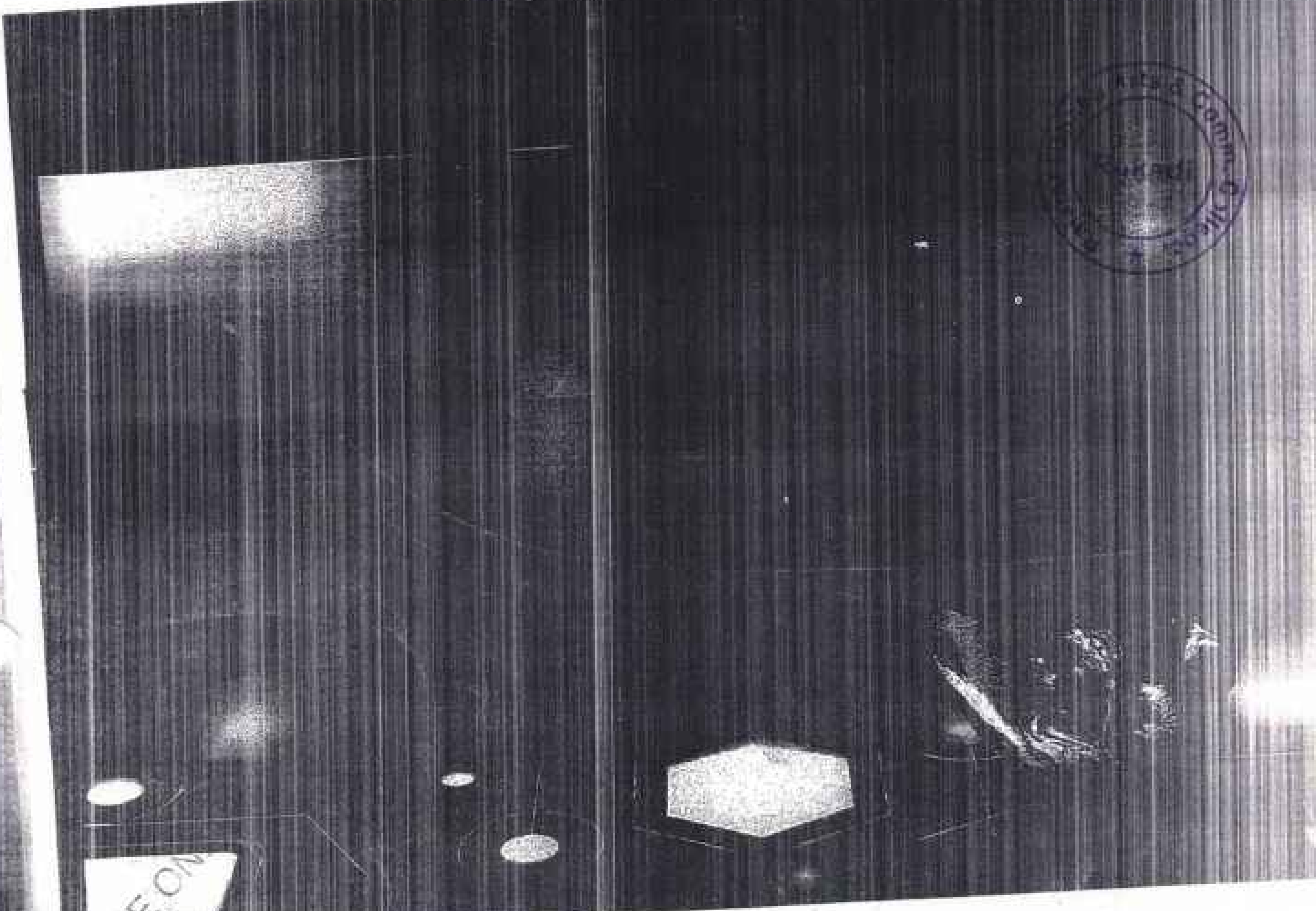

Dr. Ashok Shamrao Patil
Dr. Anil Gaikwad

Basic Environmental Problems and Solutions for Mankind

A Book for All on Protecting Environment

LAP LAMBERT Academic Publishing

Imprint
Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:
LAP LAMBERT Academic Publishing
is a trademark of
Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L Publishing group
str. A.Russo 15, of. 61, Chisinau-2068, Republic of Moldova Europe
Printed at: see last page
ISBN: 978-620-4-97760-7

Copyright © Dr. Ashok Shamrao Patil, Dr. Anil Gaikwad
Copyright © 2022 Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L Publishing group

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Dr. Ashok Shamrao Patil
Dr. Anil Gaikwad

Basic Environmental Problems and Solutions for Mankind

A Book for All on Protecting Environment

I/C Principal
RAJARSHRI, SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUK

LAP LAMBERT Academic Publishing

HVS - 2022-23
Editor & Essay

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi *

Perspective of Social, Economic and Political Development in India

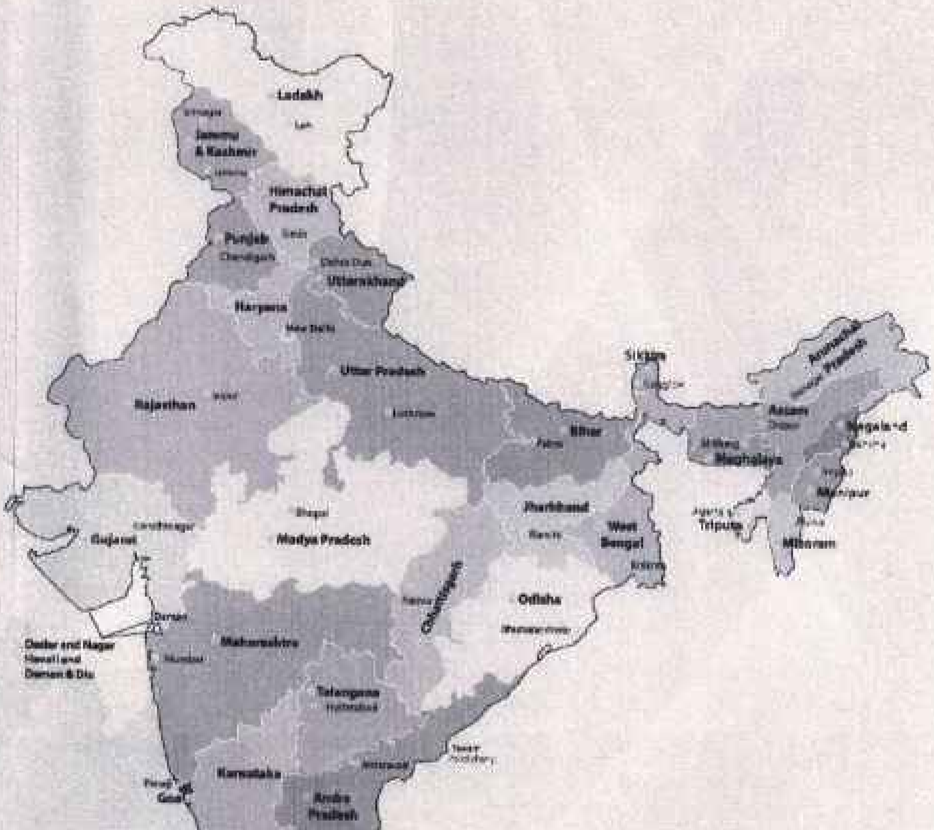

Edited by
Hindurao Vasant Sankpal

Perspective of Social, Economic and Political Development in India edited
by Hindurao Vasant Sankpal

©Editor

First Published 2023

ISBN : 978-81-955177-9-4

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by means, electronic, mechanical, photo copying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher / editor.

Printed by :
Bharati Mudranalaya,
832 E, Fourth Lane,
Shahupuri, Kolhapur
Phone No-0231-2654329

Published by :
L. G. Publications
481, Hanuman Nagar,
Ujalaiwadi, Tal-Karveer,
Dist-Kolhapur
Mob- 7385360423
Email. lgpublications2021@gm(com

Preface

This book is based on the element of research and development and it is very important from the point of view of students, professors, institutes, various social organizations in the society. It is also very useful for students to prepare project reports and research. This book is prepared from the perspective of social, economic and political development of rural areas by many authors. Research paper, articles, journals, newspaper audio, videos, project reports, research essays, school, college and physical visits have been used to prepare this book. This book is very important for every person who wants to gain knowledge about economic, social, political, cultural and legal subjects.

I thankful to I/c principal Dr. P. B. Kamble for valuable support to me, I also thankful to faculty members in my college. I have especially thanks to contributors who have contributed in this book. I also extend my special thanks to Suryakant Gaikwad of L. G. Publications to the great care taken to print and publish this book.

Dr. Hindurao Vasant Sankpal

Rajarshi Shahu Arts & Commerce College, Rukadi

Index

Sr. No.	Title	Page No.
1.	An Empirical Study of Financial Exploitation of Seasonal Sugarcane Harvesters in Drought Prone Area - Hindurao Vasant Sankpal	7
2.	A Study on Impact of Agricultural Productivity on Economic Growth: An Empirical Analysis - Kashinath Ramachandra Chavan	21
3.	Role of Digitalization in India's Rural Development and Sustainable Development: A Critical Study -Ajay Dagadu Kate	30
4.	A Study on Role of Self Help Groups in Rural Development in India -Shrikant Tatoba Gotpagar	38
5.	A Study on Role of Globalization in Entrepreneurship Development in India - Ganjave Prashant Tukaram	46
6.	A Study on Role of Management in Entrepreneurship Development: Opportunities and Challenges - Mukund N. Haladkar	55
7.	A Study on Opportunities and Challenges before Women Entrepreneurship Development in India - Bhagwat Arjun Bhanudas	63
8.	A Critical Study of Politics and the Role of Co-operation in Maharashtra Amar Anna Bulle	74

Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

9.	A Critical Analysis of Politics in Maharashtra: Opportunities and Challenges - Sunil Mandal Gaikwad,	80
10.	An Assessment of History of Co-operative Movement in Western Maharashtra and its Impact on Development of Society - Khanderao A. Shinde	93
11.	A Study on Business Opportunities in Sports and Impact on Human Health and Life - Bhausaheb Shamrao Vadar	101

An Empirical Study of Financial Exploitation of Seasonal Sugarcane Harvesters in Drought Prone Area

Hindurao Vasant Sankpal

Introduction:

Seasonal sugarcane workers and sugar mills are closely related to each other. As people got used to consuming sugar, big entrepreneurs set up sugar mills by making huge capital available. But the sugarcane needed by these sugar mills is cultivated by the farmers of that area in large quantities and for one year after adding fertilizer to it and sending it to the sugar mills, many service societies and banks and credit institutions are encouraging the cultivation of sugarcane by providing finance. When the time arises for cutting the sugarcane, the factory has appointed a foreman through us. Appointed Foreman's pay the sugarcane workers in the area to cut sugarcane to some extent and take the work of cutting sugarcane from them with a view to maximize the economic return of the factory and the Foreman. The factory pays a certain amount of commission to the foreman's in return for getting work done by the sugarcane cutting workers. Sugarcane workers are paid in advance in the form of uplift. Seasonal sugarcane harvesters agree to cut sugarcane by taking money from Foreman to meet some expenses for their own livelihood and children's education health land cultivation children's marriage. Fifteen to twenty years ago sugarcane workers used to pay some amount verbally, but in the current situation, some sugarcane workers cheat by taking the money of the sugarcane workers, so they take a stamp form from the workers and then pay them in the form of pick-up. Sugarcane workers are paid with written documents of their land, immovable property and vehicles. Foremen are large-scale moneylenders who lend money to laborers at low interest rates, and a large amount of sugarcane harvesting is done by them on a seasonal basis. Sugarcane workers are financially exploited by making them

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

do more work in return for money. That is, they are cheated by misrepresenting the accounts because many sugarcane workers are illiterate and cannot read and write. Illiterate sugarcane workers are exploited on a seasonal basis. As the sugarcane workers are given the job of sugarcane cutting in seasonal mode, they work honestly but they are subjected to economic, social, psychological and physical exploitation by many Foreman. A sugarcane worker who is a victim of much such exploitation finally gets fed up with the lawsuit and goes to different factories to cut sugarcane next year with money from another lawsuit. In this kind of chain system of sugarcane workers and foreman, sugarcane workers are literally exploited financially, physically and psychologically by the factory foreman tractor owner's gang drivers as well as the receipt workers for cutting sugarcane in the factory. Sugarcane workers suffer financial loss due to non-payment of sugarcane scale by the factory at the right rate and when workers are unable to cut sugarcane due to illness, they are sued for compensation. Due to lawsuits and financial exploitation, many sugarcane workers have become indebted.

Problems of the Study:

Seasonal logging workers have been migrating to rural areas for many years to support their families. Sugarcane cutting workers take Foreman, i.e. take money to cut sugarcane, and work in that manner. Foreman pays some amount of money to the sugarcane cutting workers and takes a large amount of work from them. Sugarcane workers are subjected to financial extortion by the Foreman, so they have to face financial losses in the future and sugarcane workers are exploited in many ways such as physical and mental. Due to non-payment of any kind of proper accounting by Foreman, sugarcane workers face financial loss. Every year during the sugarcane harvesting season the workers have to face various types of losses in the future so the researcher has chosen the subject to study the economic exploitation of the sugarcane workers.

Objectives of the Study:

The main objective of the research is to study the economic

exploitation of sugarcane cutting workers who work in seasonal sugarcane cutting and also to study the various types of problems faced by the migrant workers who face infrastructure and the researcher has given some specific objectives as follows.

1. To study the financial exploitation of sugarcane harvesters.
2. To study the financial transactions between sugarcane workers and foreman during sugarcane harvesting season.
3. To study the relationship among the foeman, harvesters, tractor owners, sugar factory etc.
4. To study the problems faced by sugarcane workers during actual sugarcane harvesting and the infrastructural facilities encountered.
5. To suggest the remedies.

Significance of the Study:

The said research is very important for sugarcane workers, Foreman tractors, owners, factory owners, social workers, institutions, banks, and credit institutions, development working societies, unorganized workers, disadvantaged groups, research students, universities, and research institutions. The matter is very important from the point of view of solving all kinds of problems of the sugarcane workers as well as to stop their exploitation and to compensate the future losses from the factory and Foreman. Due to the inter-relationship between sugarcane workers and sugar mills as well as foreman's and tractor owners, every year during the sugarcane cutting season, workers migrate to other place to cut sugarcane. A sugarcane worker migrates every year to earn his living near the sugar mill and stays there and does the work of cutting the cane nearby and sends the sugarcane to the sugar mill. From this, some amount is deducted from the money taken from sugarcane workers in this form and also some amount is given by Foreman for other problems faced by the workers at the post. Foreman for money is expected of workers in many ways and their health and education of children is not taken into account in any way. In the present scenario, it is important to

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

study the economic, social, religious, political, cultural, and environmental and health factors of sugarcane workers. Unless the financial exploitation of the workers is truly stopped, the problems faced by the sugarcane workers during the season will not end and their procession will not stop in the future to keep them away from economic exploitation.

Scope of the Study:

The number of sugarcane workers is huge not only in India but all over the world. Sugarcane workers are known as unorganized workers. The number of sugarcane workers is large in Western Maharashtra, Marathwada and Vidarbha in Maharashtra. Because the sugarcane cutters living in this place have to depend on the natural rainfall, the workers there migrate to cut sugarcane during the season every year to support their families and themselves. Without migration, workers in various places like Marathwada, Vidarbha and Sangli, Satara, Kolhapur in western Maharashtra have a hard time. As sugarcane cutting is the only option for the workers in this place to solve all kinds of problems, the workers there take some amount of money from Foreman to cut sugarcane in every season and migrate. Therefore, due to this migration of sugarcane workers, the study of Satara, Sangli, Kolhapur, Solapur in western Maharashtra is a person of this research. Due to large number of sugar mills in Sangli and Kolhapur district, many people from Marathwada, Vidarbha and Solapur districts come to this place every season to cut sugarcane. A large amount of sugarcane harvesting is done by sugarcane workers from foreman's and many foremans deliberately try and do not stop their mode of economic exploitation with a view to causing financial problems to them.

Period of the Study:

The researchers have chosen the subject to study the exploitation of sugarcane workers by foreman have chosen the period 2022-23 to study the problems faced by the sugarcane workers in cutting sugarcane and the financial procession due to foreman.

Limitation of the Study:

The sugarcane workers are given huge lift i.e. money by the lawsuit without taking any proof and guarantee of employment from them in the future after the opening of the sugar factory but the workers refuse to work on time due to the problems they are facing. Many a times the sugarcane workers are willing not to work in the form of compensation i.e. money given by the lawsuit for no reason and they run away. This is a limitation of this research that the lawsuit suffers from. Due to the large amount of financial as well as mental and physical exploitation of sugarcane workers by suing many times, these sugarcane workers refuse to cut sugarcane.

Research Methodology:

While studying the financial exploitation of sugarcane workers in Western Maharashtra by the factory owners, the researcher has completed this research using primary and secondary sources. In primary sources, the researcher has collected information through questionnaires, face-to-face interviews, while in secondary researches, reference books, serial books; annual issues, magazines, quarterlies, audio videos, images, annual reports, government reports, etc. have been used in this research. Being a drought prone area of Satara district, Man taluka has been migrating for sugarcane harvesting for many years. Therefore, the researcher has conducted direct interviews with sugarcane workers in selected villages of Man taluka of Satara distric and studied their economic exploitation.

Data Collection:

While studying the factors of economic exploitation of sugarcane workers in Western Maharashtra by foreman, the researcher has analyzed through several primary and secondary researches.

Secondary Data:

While conducting this research, the researchers have used secondary research, in which research papers, articles, newspapers, annual issues, annual reports, serial books,

Rajarshi ... Arts & Comm. College, Rukadi

reference books have been used.

Research Method:

To do this research, the researchers have completed this research using the Snowball Sampling Method.

Result and Discussion:

While studying financial, socio-physical exploitation of sugarcane workers by foreman, several researches have been used in reporting and analyzing the data using several tools such as Tables, Graphs, Charts, Correlation, Regression, Mean, Median Mode, scientific test, Frequency, Tabulation etc.

Economic and Social Problems of Sugarcane Harvesters:

After the sugarcane workers go to other place to cut the sugarcane, they have to build a small hut and in it or in front of it they have to prepare food, keep clothes, make a bed and keep some money to buy the things needed for daily life. Some of the sugar cane workers are superstitious so they also build a God house at the place of the hut and worship the deity every day. Due to the lack of sanitation in the places where the sugarcane works, many of the workers have to go nearby for subsistence, which creates a big problem for the owning classes in those places. In the places where the sugarcane workers live, the sugarcane owners exploit them in different ways such as social, religious, political, physical and economic. A major problem is that the children of sugarcane workers are deprived of school because of the lack of education facilities for children in the huts that are built or close to the place where sugarcane harvesting is done. In the places where sugarcane workers live, they have agriculture but some farmers have access to water while others do not. Many farm laborers have to migrate to other people's fields to cut sugarcane on top of their daily wages to manage their own livelihood. Some farmers have to live in dilapidated houses while others have very good houses. Sugarcane workers use bajri in large quantities thanks to its heat generation in the city, while some prefer to eat sorghum. Some can afford to buy wheat from sugar cane workers and some cannot afford it due to high village price. As the work of sugarcane cutting is very laborious, many farmers have to demand newly developed machines without sugarcane workers to cut sugarcane. In the present situation, due to the creation of sugarcane cutting machines, the sugarcane workers are getting less employment.

Relationship between Sugarcane Harvesters and Foreman:

Sugarcane workers don't know how much they get paid after cutting sugarcane every day. Foreman has all the information about the salary of sugarcane workers. If there is a difference between the money paid by Foreman and the work done, at the end of sugarcane harvesting, the workers get a refund in the form of sugarcane; sometimes, due to less work, Foreman recovers the balance from the sugarcane workers. The remaining money is taken from the sugarcane worker in cash or deducted in the form of advance for the next year's sugarcane harvesting. The amount of money for each laborer who comes to cut sugarcane is different; men, women and sugarcane are counted separately. The daily expenses are met from the money received after sugarcane harvesting and from the sale of sugarcane houses. There is a big difference between the daily salary of the sugarcane workers in their native village and the salary they get after coming to actually cut sugarcane but they have to work extra hard to cut sugarcane. There is a difference in the wages of men and women who come to cut sugarcane because men are paid more for cutting sugarcane while women are paid less. The expenses incurred while going to the village for sugarcane cutting and returning to the native village after cutting the sugarcane are also paid to the sugarcane workers by suing and some of the suit is recovered from the sugarcane cutting.

Sugarcane Harvesters:

Sugarcane workers cut sugarcane. Sugarcane cutters are laborers who go to places where sugarcane is widely planted and cut/break it for sugar mills. Fifty-two talukas in sixteen districts of the state are engaged in sugarcane-cutting business. Sugarcane cultivation flourished in Maharashtra in the last seventy years, along with sugar factories. Sugarcane workers

Shahu Arts, Comm. College, Rukadi

are a large community of migrant laborers who cut sugarcane from the fields and supply it to the factories. It was created in Maharashtra in the twentieth century. That community of laborers lives scattered in the sugar factory area. So they do not have a 'class'. But that community is the laboring people who live in whatever place they can, such as food and drink, wherever they have to go to work, whatever the circumstances are. They don't have any land of their own, but they have to spend five-six months of the cane-cutting season on the one they have. The burden of debt/money on one's head would go to another village, bring it on one's shoulders by laboring and immediately, once again, be in debt, and start the same path of next year's debt repayment! Such is their way of life. If the thief comes to their skull, he will also want to keep something close to him there! They are known by different names like Gulkari, Oostodwale, Fadwale.

Sugar Factory:

Sugar mills are a key part of the economic and political spheres of Maharashtra. Politics and economy in the state were fed on it. Due to co-operative factories in the state of Maharashtra, common farmers became horticulturists and factory workers were created out of them. Money came in agriculture. Agriculture advanced. Families improved. Western Maharashtra became even stronger. There are a total of two hundred factories in the state. Ninety one of them are in operation. At least twenty-five villages fall within the working area of even a small factory. If there is a big factory, they are up to 150. Therefore, four and a half to five thousand villages are producing sugarcane in the entire state. The laborer who comes to cut the sugarcane is brought in through the mediation of lawsuits. These foremans have been working in the belt of sugarcane workers in Marathwada and to some extent in Khandesh for many years. Because the workers are from Marathwada. Mainly from Beed, Osmanabad, Jalna, Aurangabad, Latur, Parbhani; And the rest are from Nagar, Dhule, Nandurbar, Jalgaon districts.

Social Background:

Sugarcane workers are dry land owners, sma[illegible]holders. Years of drought on their heads. Education is limited [illegible] recognition. The more koitas required for sugarcane crushing at home, the more money comes into hand. Of course, the more hands in the family that can be put to work, the better. From that money, the house runs for the next year, the loans are paid. Home marriages are necessary. Festivals, festivals, travel, clothes all from it. Therefore, there is little awareness that the child will learn and do something, change his life and the whole family's life as a result. In turn, the next sugarcane workers are formed from those children. There is no need to do anything else. Those laborers are neither farmers nor factories. Factories provide camp space, electricity, water, sometimes health camps; it is out of gratitude. There is not much sense of duty in it. Sometimes, there are instances of lawsuits taking workers by the hand and going on strike etc. In it, they have given priority to their own demands and listed four or two demands of the workers at the base.

Status of Sugarcane workers at Living Place:

Sugarcane workers have small skulls; it includes eating food, storing food, bedding, clothes, a little money, and house of worship. The skulls are so strong that even during winter storms and rains there is no way for water to enter. That special feature of skull builders. That skill is learned by seeing. There is no special training for it. Women make the area in front of the skull tight by pinching it, smearing it with dung. The design of the skulls is in a straight line or circular or they are arranged as the space allows, but the arrangement is as firm! Animals are either in front of their skulls or all together on one side. The hearth is maintained daily. Some are seen bringing gas with them! The tribe consists of elderly men and women. Their responsibility is to protect the tribe, watch over the children, and be vigilant to ensure that no outsider enters the tribe. The women who stay in the settlement sit on it all day long.

Chart No. 1 Factors affecting Sugarcane workers

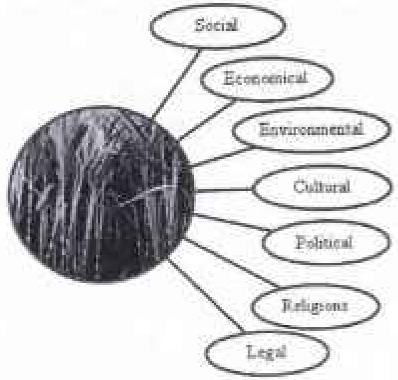

Financial Exploitations:

Financial exploitation of sugarcane workers and women also face many problems so the foreman system should be destroyed because for many years the foreman system has exploited the laborers to a large extent. If the litigation system is not ended, in the future, a large number of sugarcane workers will be financially exploited and they will have to face big problems. Financial exploitation of migrant workers in Maharashtra as well as the plight of migrant workers in the drought-hit areas of Marathwada division was published in the news. Workers have to migrate to Sangli, Kolhapur, Pune, Satara, Solapur and Ahmednagar areas in western Maharashtra which are sugarcane belt. However, there are cases of economic and sexual exploitation of workers after migration. About 70 % of the 500 villages in Beed, Dharashiv, Jalna, Latur and Nanded and Parbhani districts are emptied every winter for sugarcane cutting. foreman receives a commission of Rs. 19 per ton. The commission gets the money without doing anything to the lawsuit so this system should be ended also the health issues of the women of the musk workers also arise due to this sugarcane cutting and its financial benefit in the form of lawsuits this system is taking a wrong turn to the human life in the current situation. For many years the lawsuits have been met by workers to get maximum work for less pay and the lawsuits

meet or get commission from the factory without doing any work must be abolished.

Seasonal sugarcane workers:

After independence, agricultural policies in India encouraged farmers to cultivate sugarcane and the sugar industry began to grow. In 1948, India's first co-operative sugar factory was started in Ahmednagar district of Maharashtra. After that, many sugar mills were started on private and cooperative basis. Development of sugar industry directly-indirectly increased seasonal migration to sugar belts. The increase in sugarcane production also led to the emergence of sugar factories on a large scale and created employment in the sugar belts. That means sugarcane production; sugar factories and the need for workers are all dependent on demand. At present, Maharashtra ranks second in sugarcane production after Uttar Pradesh. The sugar industry in Maharashtra has grown to a great extent due to the favorable agricultural policies and the record production of sugarcane. This gave momentum to the sugar industry. It will not be wrong to say that this speed is due to sugarcane workers.

Remedies:

1. In case of accident while the sugarcane workers are at work, compensation should be paid from the Sugarcane Workers Trouble Relief Fund as necessary.
2. Sugarcane workers must be given one paid holiday in a week by fixing rest periods.
3. Wages and difference should be deposited in the bank account through the officer appointed by the factory without payment by the contractor.
4. Sugarcane workers should be given bonus.
5. Sugarcane workers should be hired by the factory on contract basis.
6. Sugarcane workers should be given more work allowance by the factory.
7. The commission paid to foreman should be credited by the factory to the sugarcane workers actually working in their

bank accounts.

8. The factory should prepare a mobile application for the sugarcane workers to inform them about the forest where they have to cut sugarcane and after cutting the sugarcane, the commission and payment for the work done will be deposited in the account of the workers.
9. Stopping the system of lump sum payment to the workers by foreman and the factory paying the amount according to the amount of work the worker is doing will reduce the excess cost of the workers and keep the worker away from addiction.
10. Factories must enact laws prohibiting alcohol in the area where workers work and not paying workers who become intoxicated.
11. In case of accidental death of workers while on the job, taking responsibility for completing the education of sugarcane workers by paying some amount as compensation to their children.
12. Foreman system isan inappropriate for the factory to deposit the amount in the account of the workers by reducing the commission paid due to the guarantee of bringing sugarcane workers.
13. A doctor is required to visit the place where sugarcane workers live once a week to check their health and administer medication.
14. Children of sugarcane workers need to be guaranteed education and shelter and better education.
15. It is necessary to provide proper hygiene and accommodation to sugarcane workers.
16. From the point of view of taking care of women's health, taking responsibility for the health of factories and making laws that are binding on many social problems faced by women.
17. It is necessary to eradicate the practice of foreman by taking legal action against workers who are beaten by foreman.
18. Foreman takes sugarcane cutting work from underage boys and girls or otherwise oppresses them unjustly.
19. The factory should make a strict law on this subject by employing children to cut sugarcane.
20. It is necessary to prepare a plannedprogram and inform the sugarcane workers accordingly so that sugarcane workers do not indulge in any kind of addiction.
21. It is necessary to visit the residences of the sugarcane workers and check on the pregnant women to guarantee future provision for the health of the children and help them directly.

Conclusion:

As employment opportunities are not available nearby, one has to go and find employment and meet financial standards, but from foreman, the sugarcane workers have huge economic as well as social physical education in their need and create difficulties for them. There are many reasons for the migration of sugarcane workers. In this, children's education, health, daily expenses, expenses for farm land, repayment of loans taken from moneylenders, sugarcane workers have to go far away from their native villages or migrate to work to cut sugarcane. Workers are attracted to sugarcane cutting with a view to improve their economic conditions but taking advantage of this, the foreman continues their form of economic exploitation. Lack of employment andlow wage levels in their native villages to work on posters, continuous drought in their native villages, inadequate fodder for animals, lack of irrigation for the land, forced them to migrate and work as sugarcane cutters. Due to the lack of modern production techniques to increase the production of agriculture and backwardness of social status and economic status etc., the sugarcane workers migrate and also due to the economic disparity in the factory area, the local workers have gone to the work of sugarcane cutting. As the migration of labor takes place over a specific distance and in a specific direction, these studies also include the extent and magnitude of migration of workers and their livelihood problems. The Maratha community has the least number of people to cut sugarcane while the maximum

Shahu Arts & Comm. College Rukadi

numbers of people are from other castes. Sugarcane cutters have been working as contract and seasonal workers since they come continuously for sugarcane cutting work.

References:

1. International Labour Organization (2017), Child Labour in the Primary Production of Sugarcane, pp. 1-53.
2. Abnaveet. al. (2017)State Intervention: A Gift or Threat to India's Sugarcane Sector? pp.6.
3. Saroj Shinde (2020), The crucial highlights on sugarcane cutters in Maharashtra: Unorganized seasonal migrant laborers, pp. 28-31.
4. Lokhandeet. al. (2014), Does seasonal migration for sugarcane harvesting influence routine immunization coverage? A cross-sectional study from rural Maharashtra, p. 116
5. Kendre (2011), Socio-economic background and seasonal migration of sugarcane harvesting workers, pp.15. 17.
6. Keshriand Bhagat (2012), Temporary and seasonal migration: Regional pattern, characteristics and associated factors, pp.81-88.
7. Deshingkaret. al.(2009),The evolving pattern of circular migration and commuting: household surveys in Andhra Pradesh, pp. 58-87.
8. Dorigoet. al. (1983), Push-Pull Migration Laws,pp.1-17.
9. Desai (1994), Migration and labour characteristics of slum dwellers in Bombay. Sociological bulletin,pp. 51-77.
10. Bhagatet. al.(2009), Emerging pattern of urbanization and the contribution of migration in urban growth in India, pp. 5-20.

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

A Study on Impact of Agricultural Productivity on Economic Growth: An Empirical Analysis

Kashinath Ramachandra Chavan,
Hindurao Vasant Sankpal

Shahu Arts & Comm. College Rukadi

Introduction:

Increase in productivity and development of infrastructure for this sector has been the main objective of investment policy in agriculture and agriculture allied sector. Along with this, 40% of the total financing under priority sector financing provided by the Government of India is for agriculture and agriculture-related sectors. By overcoming the problems of poverty and unemployment, the Indian economy will truly emerge as a developed economy. This important objective has been from the beginning of the policy designed by the government for the development of agriculture and agriculture-related sectors. Rural economy is mainly dependent on agriculture sector. There is a need to enhance access to advanced technology, perennial irrigation facilities, credit and availability of necessary infrastructure. To achieve this, many schemes are being implemented by the government to bring about rapid development of this sector. Also, special priority is given to this sector by the government to solve the problems faced by this sector from time to time. Since the adoption of the policy of economic liberalization in 1991, sub-schemes have been designed to increase investment in agriculture and allied sectors. Through which the financing of agriculture and agriculture allied sector will be arranged and new technology will also come in this sector.

Problems of the Study:

Establish the relationship between land reform, agricultural production and poverty alleviation in the Indian economy. Discuss the constraints faced in agricultural supplemental land reform planning and implementation' was asked in the 2013 mains exam. A basic understanding of land reform, gricultural productivity and poverty alleviation is

A book entitled "Database Management Systems for Business Organizations written by Prof. Dr. Anil Gaikwad , Dr. Hindurao Sankpal and Dr. Suvarna Patil is a decent contribution to the business in which the important applications of DBMS are given . This Book is important for all students who are learning the Computer engineering, Computer Science, Management degree and PG in Computer Applications and Management Studies . Government Officers of Computer and Management and students at large. It also explains the need of the use of advanced technology in the area of RDBMS . This book will be a decent contribution in the field of Management and Computer application area and also it will benefit the stakeholders of the academics and Business Organizations.

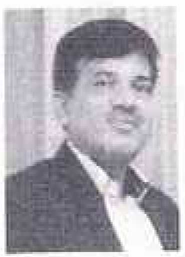

Dr Anil Gaikwad Professor & Associate Dean DYP Agriculture and Technical University Talsande Kolhapur-India., Dr. Hindurao Sankpal Assistant Professor Rajarshi Shahu Arts and Commerce College Rukadi-Kolhapur Maharashtra – India. Dr. Suvarna M. Patil Assistant Professor Bharati Vidyapeeth Deemed to be University IMRDA Sangli-Maharashtra-India.

9 786206 845607

Gaikwad, Sankpal, Pat

Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

HVS – 2022-23

Dr Anil Gaikw
Dr. Hindurao Sankp
Dr. Suvarna Pa

Database Managemen Systems for Busines Organizations

DBMS for Business Organization to Improv Profitability

LAP LAMBER Academic Publish

Dr Anil Gaikwad
Dr. Hindurao Sankpal
Dr. Suvarna Patil

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Database Management Systems for Business Organizations.

DBMS for Business Organization to Improve Profitability !!

FOR AUTHOR USE ONLY

LAP LAMBERT Academic Publishing

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Imprint
Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:
LAP LAMBERT Academic Publishing
is a trademark of
Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

120 High Road, East Finchley, London, N2 9ED, United Kingdom
Str. Armeneasca 28/1, office 1, Chisinau MD-2012, Republic of Moldova, Europe
Printed at: see last page
ISBN: 978-620-6-84560-7

Copyright © Dr Anil Gaikwad, Dr. Hindurao Sankpal, Dr. Suvarna Patil
Copyright © 2023 Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

Database Management Systems for Business Organizations.

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Authors

Prof. Dr. Anil T. Gaikwad

B.Sc. MCM, MCA, DBM, MBA, M.Phil.
Ph.D.(Computer Applications)
Professor & Associate Dean

DYP Agriculture and Technical University
Talsande Kolhapur-India.
School of Commerce and Management ,
School of Agri. Business Management

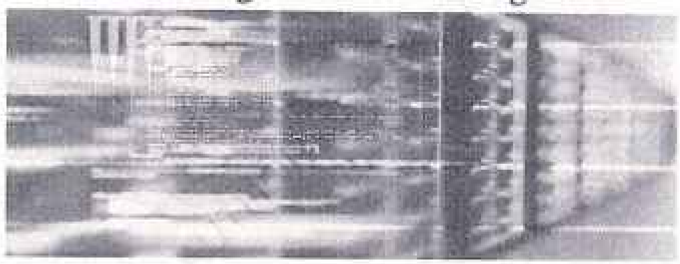

Dr. Suvarna M. Patil
B.Sc., MCA , DIPL, MBA, Ph.D.(Computer Science)
Assistant Professor

Bharati Vidyapeeth Deemed to be University,
Institute of Management and Rural
Development Administration Sangli.

Dr. Hindurao Sankpal
Assistant Professor
Rajarshi Shahu Arts and Commerce College
Rukadi-Kolhapur Maharashtra – India.

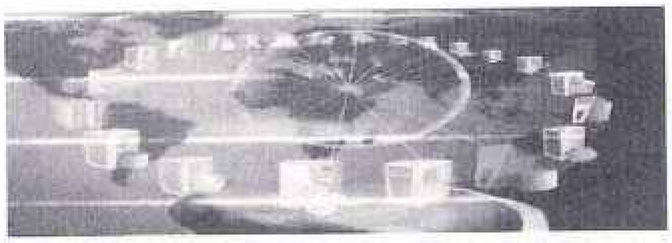

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College
Rukadi

Database Management Systems for Business Organizations.

Index

Chapter No	Title	Page No's
I	**Introduction to Databases and Transactions.**	7-19
II	**Introduction Data Models.**	20-36
III	**Database Design, ER-Diagram and Unified Modeling Language.**	37-64
IV	**Relational Algebra and Calculus.**	65-74
V	**Concepts of Constraints, Views and SQL.**	75-93
VI	**Transaction management and Concurrency Control.**	94-110
VII	**Need of Database Management System in Business**	111-119
VIII	**References.**	120

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College Rukadi

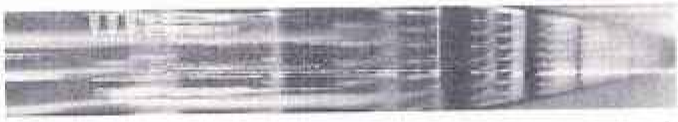

Database Management Systems for Business Organizations.

About Authors

Prof. Dr. Anil T. Gaikwad

B.Sc. MCM, MCA, DBM, MBA, M.Phil. Ph.D.(Computer Applications)
Professor & Associate Dean

DYP Agriculture and Technical University Talsande
Kolhapur-Maharashtra-India.
School of Commerce and Management , School of Agri.
Business Management

Dr. Anil Gaikwad is working as Professor and Associate Dean of School of Commerce and Management, School of Agri. Business Management in DYP Agriculture and Technical University Talasande Kolhapur Maharashtra - India. Since Nov 2022 . He has 27 years of teaching experience. For Post graduate Courses MBA MCA , Graduate Courses BBA , BCA . He has published 59 Research Papers in the International Journals of repute. He has written 13 Books on Management and Computer Application Subjects. He conducts motivational and Knowledge management Sessions for the Students community in the various colleges.

Dr. Hindurao Sankpal

Dr. Hindurao Sankpal is working as Assistant Professor in Rajarshi Shahu Arts and Commerce College Rukadi-Kolhapur Maharashtra – India. He has published four books and 10 research papers. He is renowned Professor in Economics Subject. He has world on NSS as Program Officer for the college.

Dr. Suvarna M . Patil

Dr. Suvarna M . Patil is working as Assistant Professor in Bharati Vidyapeeth Deemed to be University Institute of Mgt. and Rural Devp. Admi. Sangli - Maharashtra -India. She has 20 years of teaching experience. For Post graduate Courses MBA MCA , Graduate Courses BBA , BCA . She has published 20 Research Papers in the International Journals of repute. She teaches Computer Application and Research Subjects to MBA and MCA Students.

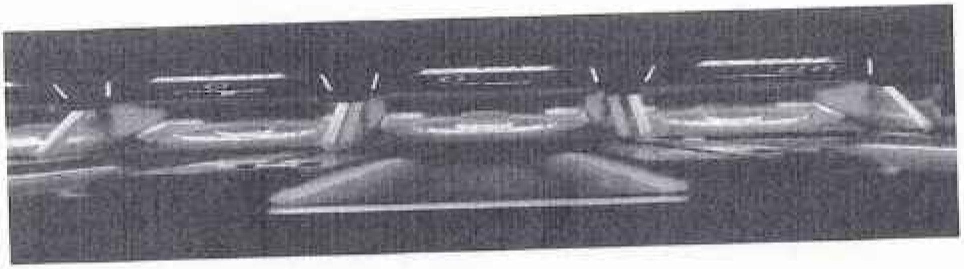

Database Management Systems for Business Organizations.

A book entitled **"Database Management Systems for Business Organizations. wri n by Prof. Dr. Anil Gaikwad , Dr. Hindurao Sankpal and Dr. Suvarna Patil** is a decent contribution to the business in which the important applications of DBMS are given . This Book is important for all students who are learning the Computer engineering, Computer Science, Management degree and PG in Computer Applications and Management Studies , Government Officers of Computer and Management and students at large. It also explains the need of the use of advanced technology in the area of RDBMS , This book will be a decent contribution in the field of Management and Computer application area and also it will benefit the stakeholders of the academics and business. Organizations.

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

URP - 2021-22

Everything has a purpose. Nothing goes waste. The elements which seem less important play a significant role in the making of a system. Vocabulary is of a vital importance in the act of linguistic communication. It is difficult to communicate effectively and efficiently without appropriate words. Affixes have a significant role in language. Though they are bound morphemes and cannot occur independently, their contribution to language as a successful tool of communication is quite considerable. Modern linguists have given affixes the status of linguistic sign with unitary meanings. If the Morphosemantics or Semantics of word-formation is focused, while teaching English, the learners would think of the meanings of complex words by decomposing them, and that would enable them to read and write English more sensibly. The knowledge of meanings of affixes would increase the comprehension abilities of the learners, and they would be able to comprehend whatever they would read and listen in English easily. In this book Uttam Patil offers detailed discussion on morphosemantic aspect of commonly used English affixes. The book is of considerable help to students, researchers and teachers.

English Morphosemantics

Dr. Uttam Patil is an Associate Professor and Head, Department of English in Rajarshi Shahu Arts and Commerce College, Rukadi, Dist. Kolhapur, Maharashtra. He has been teaching English language and literature for two and half decades. He has been contributing to the academia in the field of comparative linguistics and comparative literature.

9 786203 042412

FOR AUTHOR USE

Patil

Dr. Uttam Patil

English Morphosemantics

LAP LAMBERT Academic Publishing

Table of Contents

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

CHAPTER I
INTRODUCTION 9

CHAPTER II
MORPHOSEMANTIC REALIZATION OF ENGLISH AFFIXES: A THEORETICAL FRAMEWORK 45

CHAPTER III
MORPHOSEMANTIC REALIZATION OF SELECT ENGLISH AFFIXES BY MARATHI USERS OF ENGLISH 93

CHAPTER IV
CONCLUSIONS 143

BIBLIOGRAPHY 151

FOR AUTHOR USE ONLY

CHAPTER I

INTRODUCTION

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

Word marks the beginning of the linguistic world. Language is a compositional system in which bigger units are composed of smaller units. Word is a linguistic unit which is composed of morphemes which are free or bound. Words composed of a single free morpheme are simplex, while words composed of one and/or more free morphemes or of one free morpheme and one or more bound morphemes are complex. When the morphemes are brought together, they influence one another semantically and in this way a new word is derived. Morphosemantics studies how meaning operates at the level of morphemes. It considers the ways the morphemes influence each other or one another semantically. English Morphosemantics is of substantial help to the learners in understanding complex words and enriching their linguistic competence in the context ESL and EFL. In the view of that it is planned to present briefly the origin of Semantics and its theories, semantic relations, word-formation processes, and English in India and Maharashtra.

1 Morphosemantics

Language is a system of systems. Hockett (1970) categorizes language into five subsystems, namely- the grammatical system, the phonological system, the morphophonemic system, the semantic system, and the phonetic system. For him the grammatical, phonological, and morphophonemic systems are central subsystems and the semantic and phonetic systems are peripheral subsystems. Each of these subsystems of language has its own intricacies. Moreover, each subsystem of language, it can be observed, has sub-subsystems. This book deals with the morphosemantic realization of select English affixes as one of its dimension. Hence, there is need to discuss Semantics, wh sections.

1.1 Semantics and M

Semantics is a branch of linguistics that studies meaning (Hurford and Heasley, 1983; Kempson, 1975, 1977; Leech, 1969; Lyons, 1975, 1995; Palmer, 1976; Robins, 1975; Ullmann, 1959). Ullmann defines semantics as "a major branch of linguistics that is concerned with the study of word-meanings" (1962, p. I). It is 'a systematic study of what meaning is and how it operates' (Thakur, 1999, p. 2). Geoffery Leech (1975, p. ix) elaborates Semantics as "the meeting place of various cross-currents of thinking, and various disciplines of study such as philosophy, psychology, and linguistics". In fact, as pointed out earlier, it is a peripheral subsystem

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

HVS 2020-21

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

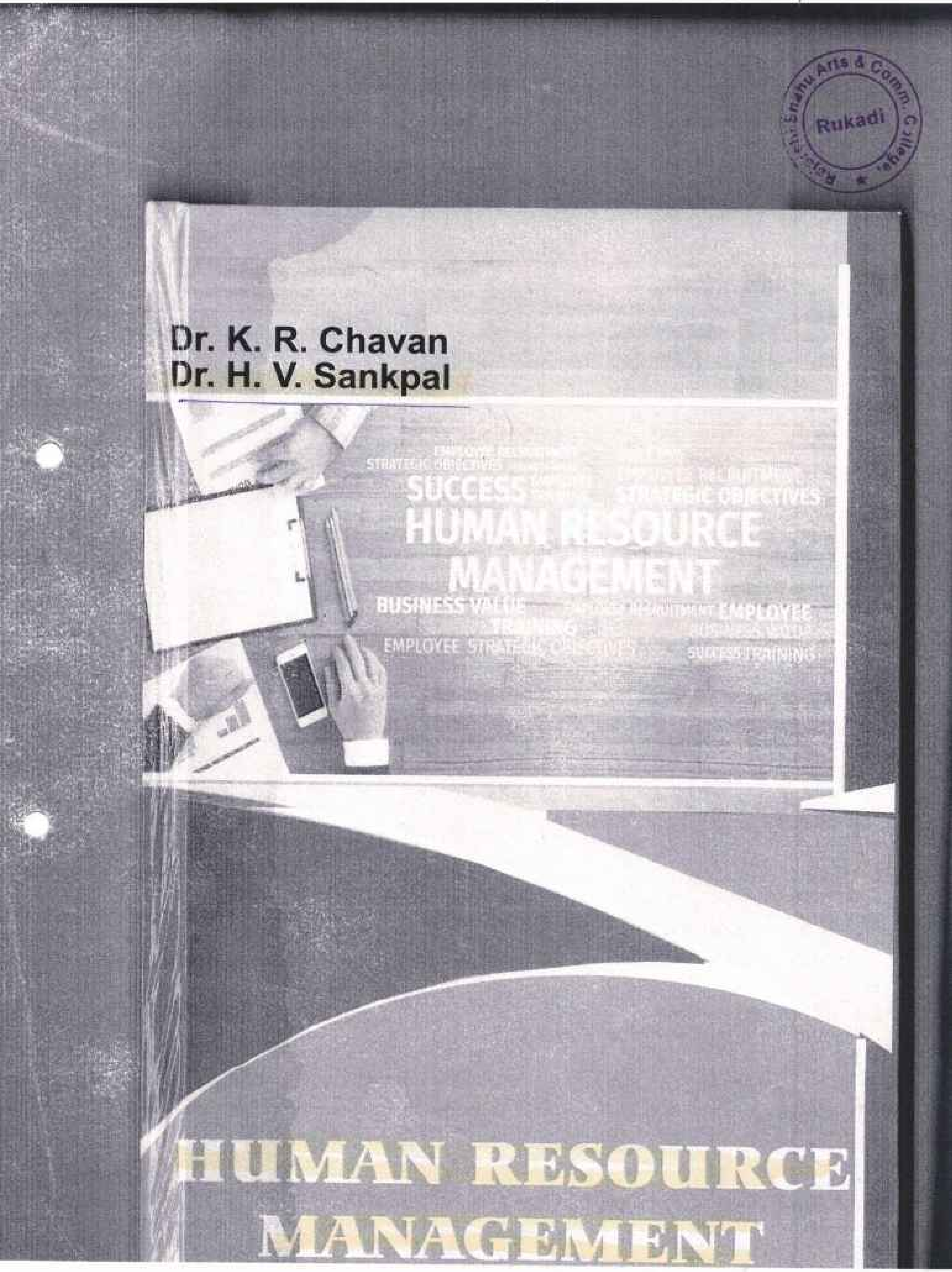

(C) Copyright reserved by the Author

The findings/ views/ opinions expressed in this book are solely those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editors.

ISBN: 9-781312-678811

Lulu Publication

First Edition

Copyright © 2021 by Author

Disclaimer: Disclaimer The showing material given in this course book is tor the educators for reference and is implied for edifying understudies and teaching the correct ideas and inventive programming systems in them. Care is taken by the creator that the substance doesn't in any capacity at all disregard any current copyright or protected innovation right. In the occasion the creator has been not able track any source, and if any copyright has been accidentally encroached, please tell the distributer/creator for any restorative activity

Caution: No piece of this book ought to be duplicated, recreated or adjusted, abbreviated or interpreted or put away in a recovery framework or transmitted in any shape by any gadget. Resale of the book is entirely disallowed. Rupture of the above, will involve in common and criminal activity.

Note: Due and Care and tirelessness has been taken while altering and printing this book. Neither the writer nor the distributer of the book hold any duty regarding any errors that may have incidentally sneaked in and are not in charge of any considerable harm caused, the book demonstrations only a reference to push ahead and comprehend the idea.

Price: 750 RUPEES/-

Rajarshi Shahu Arts & Comm. College, Rukadi

I/C Principal
RAJARSHRI SHAHU ARTS AND
COMMERCE COLLEGE, RUKADI